

C IV. 5758
SANKARAVIJAYA

OR THE

(Brahmash)
LIFE AND POLEMICS OF SANKARACHARYA

BY

ANANDAGIRI

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE SARASUDHANIDHI PRESS.

1881.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि

आशुबोध व्याकरणम्	२।०	२७ कादम्बरी सटीक	४
२ भातृपादर्थः	२	२८ राजप्रशक्ति	४
३ शब्दस्तोम महानिधिः (संस्कृत अभिधान)	१०	२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति	४
४ सिद्धान्तकौस्तुभे सरस्वती टीका सहिता	११	३० सर्वदर्शनसंग्रह	१
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	३१ भाषिणीविलास सटीक	१
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	३२ हितोपदेश सटीक	१
७ गयात्राज्ञादि पद्धतिः	१	३३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित	१
८ शब्दार्थरत्न	॥	३४ बह्विविधाहवाद	१
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१	३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
१० छन्दोमञ्जरी तथा उत्तररत्नाकर सटीक	॥	३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥
११ वेशीसंहार नाटक सटीक	१	३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	॥
१२ छत्राराजस नाटक सटीक	१॥	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥	३९ उद्यादिस्तव सटीक	२
१४ मातृविकान्तिमित्र सटीक	१॥	४० मेदिनीकोष	१
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	४१ पञ्चतन्त्रम् (श्रीविष्णु शर्मणा संस्कृतम्)	२॥
१६ महावीरचरितनाटक	१॥	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
१७ साङ्ख्यतन्त्रकौस्तुभे सटीक	२	४३ माधवचम्पू	॥
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥	४४ तर्कसंग्रह (इन्द्राजी अतु- वाद सहित)	॥
१९ लीलावती	॥	४५ प्रसन्नराजस नाटक (श्रीजय- देवकवि विरचित)	१
२० वीजसन्निध	१	४६ विवेकचूडामणि (श्रीमत् शङ्कराचार्य कृत)	॥
२१ शिशुपालवध सटीक (नाम)	४	४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	४८ लिङ्गातुशासन सटीक	१
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	४९ ऋतुसंहार सटीक	१॥
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	५१ वसुन्ततिस्तक भाष्य	१॥
२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृत वृहद्भि- धान)	१२०		

शङ्करविजयः ।

आनन्दगिरि-विरचितः ।

Ānanda-giri

—:०:—

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

कलिकातानगर्यां सारसुधानिधियन्त्रे

मुद्रितः ।

१८८१

5758
Indh 3225.4

7/7

Wales

NOV 27 1860

शङ्करविजयस्य निर्घण्टपत्रम् ।

BOHIN JUN 22 1913

— :: ❁ :: —

प्रकरणानि ।	विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
१	मङ्गलाचरणशालोपक्रमणिका	१
२	शङ्कराचार्यस्य शङ्करावतारस्य प्रादुर्भावकथारम्भः	२
३	अद्वैतस्वरूपकथारम्भः	८
४	शैवमतनिराकरणारम्भः	१५
५	शिवमतैकदेशिमतनिराकरणारम्भः	३०
६	भागवतमतनिराकरणारम्भः	४२
७	वैष्णवमतनिराकरणारम्भः	४८
८	पञ्चरात्रागमनिराकरणारम्भः	५३
९	वैखानसमतनिराकरणारम्भः	५८
१०	कर्महीनवैष्णवमतनिराकरणारम्भः	६४
११	हैरण्यगर्भमतनिराकरणारम्भः	६६
१२	अग्निवादिमतनिराकरणारम्भः	७३
१३	सौरमतनिराकरणारम्भः	७५
१४	गुरुसूतिः	८१
१५	महागणपतिमतनिराकरणारम्भः	८३
१६	हरिद्रागणपतिमतनिराकरणारम्भः	८७
१७	उच्छिष्टगणपतिमतनिराकरणारम्भः	८८
१८	नवनीतस्वर्णसन्तानगणपतिमतनिराकरणारम्भः	८३
१९	शक्तिमतनिराकरणारम्भः	८४
२०	महालक्ष्मीमतनिराकरणारम्भः	८७
२१	वाग्देवतामतनिराकरणारम्भः	८८
२२	वामाचारमतनिराकरणारम्भः	१०२
२३	कापालिकमतनिराकरणारम्भः	१०५
२४	कापालिकैकदेशिमतनिराकरणारम्भः	१०८
२५	चार्वाकमतनिराकरणारम्भः	१११

प्रकरणानि । विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

२६	सौगतमतनिराकरणारम्भः	...	...	११४
२७	जैनमतनिराकरणारम्भः	...	...	११६
२८	बौद्धमतनिराकरणारम्भः	...	...	११८
२९	मल्लारिमतनिराकरणारम्भः	...	...	१२१
३०	विश्वक्सेनमतनिराकरणारम्भः	...	...	१२३
३१	मन्मथमतनिराकरणारम्भः	...	...	१२५
३२	कुवेरमतनिराकरणारम्भः	...	...	१२७
३३	इन्द्रमतनिराकरणारम्भः	...	...	१२९
३४	यममतनिराकरणारम्भः	...	...	१३३
३५	वरुणादिमतनिराकरणारम्भः	...	...	१३८
३६	शून्यमतनिराकरणारम्भः	...	...	१४०
३७	वराहमतनिराकरणारम्भः	...	...	१४२
३८	लोकमतनिराकरणारम्भः	...	...	१४४
३९	गुणमतनिराकरणम्	...	...	१४५
४०	साङ्ख्यमतनिराकरणारम्भः	...	...	१४६
४१	योगमतनिराकरणारम्भः	...	...	१४८
४२	पीलुवादिमतनिराकरणारम्भः	...	...	१५३
४३	कर्ममतनिराकरणारम्भः	...	...	१५४
४४	चन्द्रमतनिराकरणारम्भः	...	...	१५७
४५	राहुमतनिराकरणारम्भः	...	...	१५८
४६	क्षपणकमतनिराकरणारम्भः	...	...	१६०
४७	प्रित्तमतनिराकरणारम्भः	...	...	१६६
४८	शेषगरुडमतनिराकरणम्	...	...	१६९
४९	सिद्धमतनिराकरणारम्भः	...	...	१७०
५०	गन्धर्वमतनिराकरणम्	...	...	१७२
५१	भूतवेतालमतनिराकरणम्	...	...	१७३
५२	व्यासदर्शनम्	...	...	१७४
५३	ब्रह्मदेववचनम्	...	...	१७८

प्रकरणानि । विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

५४ व्यासदत्तायुःप्रपञ्चनम्	...	...	१७९
५५ ब्रह्माख्यपुरे भट्टदर्शनम्	...	...	१७९
५६ भस्मनभिन्नजयाभिधानारम्भः	...	...	१८१
५७ सरसवाण्या सह यतिप्रसङ्गप्रपञ्चः	...	...	१८५
५८ देहान्तरसञ्चारारम्भः	...	...	१८६
५९ शिष्यागमनम्	...	...	१८८
६० वृत्तिह्रसाच्चात्कारः	...	...	१८९
६१ सरसवाणीविजयः	...	...	१९०
६२ गुरोः सरसवाण्याश्च शङ्कगिरिस्थाननिवासः	...	...	१९०
६३ काञ्चीनगरनिर्भाषारम्भः	...	..	१९१
६४ कामाचीप्रकरणम्	...	...	१९४
६५ श्रीचक्रनिर्भाषारम्भः	...	...	१९५
६६ मोक्षमार्गप्रकाशारम्भः	...	...	१९७
६७ श्रीवसन्तस्थापनारम्भः	...	...	२०३
६८ वैष्णवमन्त्रस्थापनारम्भः	...	...	२०५
६९ सौरमन्त्रस्थापनम्	...	...	२०७
७० शक्तिमन्त्रस्थापनारम्भः	...	...	२०८
७१ गणपत्यमन्त्रस्थापनम्	...	...	२०९
७२ कापालिकमन्त्रस्थापनम्	...	...	२११
७३ श्रीगुरुस्तुत्यारम्भः	...	...	२१२
७४ गुरोर्देहत्यागः	...	...	२१६
ग्रन्थसमाप्तिः	...	...	२१७

शंकरविजये

प्रथमं प्रकरणम् ।

—::*::—

श्रीगणेशाय नमः ।

नमामि शङ्कराचार्यगुरुपादसरोरुहम् ।

यस्य प्रसादान्मूढोऽपि सर्वज्ञोऽहं सदास्म्यऽलम् ।

अनन्तानन्दगिरिरहमप्रतिहतान्नस्य भगवतः शिष्यः
स्वगुरोरवतारप्रयोजनं वर्णयामि । सन्त्यत्र मम परमगुरोर-
वतारकथा-तदुपकृतिपोषितजगत्परम्पराऽविच्छिन्नशृङ्गाद्वैत-
विद्याप्रतिष्ठा-तदाशाविजयकौतूहल- तद्ग्रासदर्शनविचित्र-
तच्छरीरावसानकालागतब्रह्मदेववचन- व्यासदत्तायुःप्रपञ्च-
भट्टदर्शन-मण्डनमिश्रजय-तदङ्गनाप्रसङ्ग-देहान्तरसञ्चारवि-
दितकामशास्त्र-शिष्यागमन-नृसिंहसाक्षात्कार-सरस्वतीजय-
शृङ्गगिरिस्थानवास-काञ्चीनगरनिर्माण-कामाक्षिप्रपञ्च-श्री-
चक्रनिर्माण-मोक्षमार्गप्रकाश-सच्चिदानन्दैक्यनामामि प्रक-
रणानि, तत्तदवान्तरकथाविस्तारविजृम्भितं नानाप्रश्नोत्तर-
भासुरं बहुदृष्टमतनिवर्हणमिदानीं करोमि ॥

इति अनन्तानन्दगिरिकृतौ आचार्यविजये शास्त्रोपकरणं

प्रकरणं प्रथमम् ।

द्वितीयं प्रकरणम् ।

—०—

अथ भगवांश्चतुर्मुखः स्वमुखबाह्वरूपादेभ्यः किल ब्रह्म-
चक्रवैश्यशूद्रान् निर्माय संस्थानचक्राधिदेवशिवविष्णुब्रह्म-
गणपत्युपासकान् कृत्वा जातिधर्मपरिपालनतपोविधिमा-
कल्पपर्यन्तमाचकार । ततः प्रवृत्तेषु कृतादियुगेषु ब्राह्म-
णादयः सत्यधर्मतपोविद्यादिपरिशोभितशीलाः सर्वदेव-
मयः स्वजातिदेव इति सम्यग्विचारसम्पन्नाः स्वैश्वर्यनिर्जि-
तभिदाद्यन्तरायाः सदाद्यर्थपर्यालोचनतत्परा बभूवुः ।

पूण्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ।

तत्तदेव पदं चापुर्वथा जातिकुलस्थिति ॥

विप्राणां दैवतं शम्भुः क्षत्रियाणां तु माधवः ।

वैश्यानां तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ इति

मनुस्मृतेः ।

ब्राह्मणेन शिवः शिवतत्त्वविदा सेवितव्यः क्षत्रियादिना
तु तत्तत्तत्त्वविदेति निरवयं मनुस्मृतेरितरथा कर्तुमशक्य-
त्वात् । परन्तु क्षीणे-पूण्ये लुप्तधर्मतया क्लेशभाजि कलि-
युगे परस्पररागादिग्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु
निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकप्रवृत्तिः काचिदासीत् ।

केचिच्छम्भुरताः परे हरिरता बाणौरताः केचन

केचिद्वह्निरता दिवाकररता विघ्नेशभक्ताः परे ।

केचिच्छक्तिरताश्च भैरवरताः केचित्तु मल्लारिगा
विष्वक्सेनरताः परे मदनगाः केचिद्भजन्त्यर्थदम् ॥

केचित्सुरेश्वरमपरे यममप्यतिष्ठ

वायुं महौमुदकमम्बरमादिमूर्तिम् ।

केचिद्विराजमपरे त्रिगुणान् यथेष्टं

केचित् प्रधानमपरेऽणुमुपात्तकर्मा ॥

केचित् चन्द्रपराः परे कुजपराः केचित्तु सौम्योत्सुकाः

केचिज्जीवपराः परे भृगुपराः केचित्तु मन्दात्रिताः ।

केचित् कालपराः परे पितृपराः केचित्तु नागेश्वराः

केचित् ताक्ष्यपराश्च सिद्धनिचयं सेवन्ति केचिद्विया ॥

केचित् गन्धर्वसाध्यादीन् भूतवेतालगाः परे ।

एवं नानाप्रभेदानां नृणां वृत्तिर्यथेष्विषिता ॥

केचित् स्ववृत्तिं वेदार्थैः प्रतिपाद्यां समूचिरे ।

केचिद्वर्णैरियं मुक्तिरिति जल्पं समास्थिताः ॥

अन्योन्यमत्सरग्रस्ताः परस्परजयैषिणः ।

निजेच्छाकृतिमङ्गेषु धारयन्ति रुषान्विताः ॥

ततश्च लिङ्गत्रिशूलडमरुमृडादिचिह्नं, शङ्खचक्रगदा-
पद्मादिचिह्नं, कमण्डलुकूर्चिकादिचिह्नं, विष्णुलिङ्गादिचिह्नं,
पूर्वमण्डलरक्तचन्दनादिचिह्नं, एकदन्तचिह्नं स्वर्णचर्मपाद-
हरिद्रादिचिह्नं, स्फटिकार्धचन्द्रजटाविभूत्यादिचिह्नं, वरा-
टमालिकाश्ववेषभाषादिचिह्नं, स्वर्णादिरचितशङ्खचतुर्बाहु-
त्वादिदण्डतोत्रपाणित्वादिचिह्नं, पुष्पकोदण्डायुपकल्पित-
वसन्तोत्सवभूषणचिह्नं, नवनिधानरूपकण्ठमालिकादि-
चिह्नं, मणिरचितवज्रायुधधारणादिचिह्नं, महिषरूपवेष-

प्रतिमादिचिह्नं, सलिलमध्यस्थलपूजादिचिह्नं, वायुपुरुष-
 स्तवोपासनचिह्नं भूमिदेवतोपासनचिह्नं, तीर्थयात्राद्युदक-
 धारणादिचिह्नं, शून्योपासनचिह्नं, आदिवराहोपासन-
 चिह्नं, चतुर्दशलोकपालोपासनचिह्नं, सत्त्वरजस्तमोगुणो-
 पासनवेषधारणादिचिह्नं, साङ्ख्यनिर्दिष्टप्रधानोपासन-
 चिह्नं, तर्कराज्ञाननिश्चितपीलूपासनचिह्नं, जैमिनिमत-
 सिद्धकर्मप्रपञ्चसञ्चारचिह्नं, पूर्णिमादिकालवेषचन्द्रोपास-
 नादिचिह्नं, अङ्गारकादिपञ्चग्रहोपासनचिह्नं, क्षणक-
 मतसिद्धकालोपासनादिचिह्नं, दर्शादिपुण्यकालासादि-
 तपविवर्तपितृपासनादिचिह्नं, स्वर्णादिरचितशेषफणधा-
 रणादिचिह्नं, वैतथ्यमूर्त्युपासनचिह्नं, नित्यनाथादि-
 सिद्धवेषभाषाधारणादिचिह्नं, गानविशेषे विश्वावसू-
 पासनादिचिह्नं, चिताभस्मोद्धूलनशय्यविशेषधारणादि-
 भिर्भूतराडुपासनादिचिह्नं, अक्षादिबद्धकज्जलादिधारण-
 वेतालोपासनचिह्नमित्यादिबहुविधं यथेच्छं सम्प्राप्य स्वे-
 च्छाविहरणशीला मर्त्या बभूवुः, तानहरहःसन्ध्यामुपासी-
 तेत्यादि बहुविधविधिवचनानि पीडयन्ति ।

कर्मभ्रष्टान् परानन्ददूरान् मूढान्नराधमान् ।

तान् दृष्ट्वा नारदः शीघ्रमाप ब्रह्मपदान्तिकम् ॥

भो तात ! नूतनमभूज्जगदेतदर्वाक्

वाक्चित्तयुक्तिपरिकल्पितकर्मशीलम् ।

कालादिजातनिगमार्थपरम्परा स्याद्

व्यर्था तदा यदि भवन्मतमप्रमाणम् ॥

भवद्भिः पूर्वमिदमुक्तम् । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत् । वासुदेवो वा इदमग्र आसीत् ।

यदाऽतमस्तन न दिवा न रात्रि-

र्न सन्न चासञ्छिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्य

प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ स्मृतिश्च,

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इति ॥

तत्प्रीतये कर्म करोतु विप्रः चक्षु भूमिं महसा भुनक्तु ।

वैश्योददात्वर्थमथास्य तुष्ट्यै शूद्रः करोत्वग्रजपूजनं हि ॥ इति

तस्माद् द्विजातीनामेकमेव दैवतं सदादिशब्दवाच्यं
तस्य गुणातीतवृत्तेर्लिङ्गाभावात् तत् सत्त्वे मानाभावाच्च
निरुपाधिकं ब्रह्मैव सुसुक्ष्मभिरुपासनीयमिति । एवं नारद-
वचनं निश्चय्य ब्रह्मापि चिरं ध्यात्वा स्वलोकात् पुत्रमित्र-
भक्तादियुक्तः शिवलोकं प्राविशत् । तत्र मध्याह्नकोटिसूर्य-
कोटितेजसं कोटिहिमांशुशीतलं पञ्चवक्त्रं चन्द्रमौलिं
विद्युत्पिङ्गजटाधरम् पार्वतीवामार्द्धशरीरिणं सर्वेश्वरं महा-
देवं दृष्ट्वा दण्डवत्सगणः प्रणनाम । उत्थाय सम्पुटितहस्तयुगः
सगणो ब्रह्मा किलोवाच । भो महादेव सर्वज्ञ सर्वलोकेश
सर्वसाक्षिन् सर्वमय सर्वकारण सर्वात्मक सर्वातीत सर्व-
देववन्दितचरणारविन्द प्रणवरूप प्रणवातीत प्रणवगोचर
कालरूप कालातीत कमनीयविग्रह कन्दर्पहर कामितार्थ-
प्रद करुणाकर श्रीपरमेश्वर ! सावधानेन मदीयां विज्ञा-
पनामवधारय, तुरीयप्रणवातीताद् ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्त-

लक्षणाद्भगवतः किलार्धविन्दुरूपा प्रकृतिरुत्पन्ना, तवेतस्या-
 श्वन्द्रचन्द्रिकान्यायेन शुद्धाद्वैता सा त्वमेवेति सिद्धम् । तत्
 सकाशादकारः शुक्तः सत्त्वसम्पन्नः, तस्मादुकारः कृष्णः
 तामसगुणप्रधान उत्पन्नः, तस्मात्त्रकारः शोणवर्ण रजः-
 सम्पन्नोऽहं भवदान्नया जरायुजादिचतुर्विधजङ्गमान् पर्व-
 तादीन् स्थावरांश्च सृष्ट्वा समुद्रद्वीपगिरिनदीवनपुरग्रामगो-
 तुरगमर्त्यकरिसिंहव्याघ्रभक्षुकादीन् ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्र-
 जातीन् प्राणिनश्च तत्तद्वर्त्मसमाचारशीलान् कृत्वा भवत्-
 चरणारविन्दध्यानासक्ते मयि सत्यलोकाश्रिते भूलोके कश्चि-
 दुपद्रवः समुत्थितोऽभवत् । तदवधारय ।

श्रुत्याचारं परित्यज्य मिथ्याचारं समाश्रिताः ।

विप्रादयो विचित्रैस्तु लिङ्गैः सन्तप्तदेहिनः ॥

दुतं नैव यथाकालमग्नौ हव्यं स्वमन्त्रतः ।

लिङ्गिनो वयमित्युच्चैरभिमानान्नराधमाः ॥

न दत्तं पर्वणि प्राप्ते कव्यं पित्रादितृप्तये ।

नाध्यापितं ब्रह्मयज्ञं सत्यलोकस्य सिद्धये ॥

नाग्निष्टोमो नाग्रयणं न सत्र्यासं कदाचन ।

करोति मनुजः कश्चित् सर्वे पाषण्डमाप्नुयुः ॥

विष्णुदासा वयं चेति वयमीशानलिङ्गिनः ।

भैरवार्कगणेशानां देव्या भक्ताश्च केचन ॥

केचित् कापालिकाचारा मद्यमांसाशिनः सदा ।

एकस्यैवमतस्यापि भेदषट्कं समाश्रिताः ॥

एवं बहवश्चार्वाकमतसिद्धान्ताश्रिताः तत् स्वरूपमेव
 परमिति तदाचाराः । सत्यशीचादिधर्मकर्मज्ञानरहिताः

पश्यव इव हैतवादिनः श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणोपपुरा-
णादिफलितकर्मज्ञानरूपमार्गद्वयं परित्यज्य तृतीयपथा-
मूढतात्पर्येण हि विहिताविहितमविज्ञाय शुद्धाहैतविरो-
धिनः दुर्नीत्या श्रुत्यर्थविरुद्धं तात्पर्यं स्वीकृत्य सर्वे कुमत-
शीला बभूवुः ।

कर्त्ता त्वमीश जगतां मम केशवस्य
तेजोभुगन्तसमये लयकर्तृकत्वात् ।
तस्मात् कुविप्रवलकुक्षितदुर्मतानां
नाशाय चिन्तय समुद्धर वेदमार्गम् ॥

इति ब्रह्मणा प्रसुतः श्रीपरमेश्वरः सन्तुष्टान्तरः सन्निद-
मुवाच ।

ब्रह्मन् ! यथासुखं गच्छ सन्तुष्टोऽस्मि तवोक्तितः ।
शङ्कराचार्यनान्नाहं सम्भवामि महीतले ॥
यद्वितं तव विष्णोश्च तदेव स्थापयाम्यहम् ।
मम भक्तावुभौ यस्मात् सत्यं नान्यद्विचिन्तय ॥
मद्विभूतिर्हरिस्त्वं हि चेन्द्रायष्टदिगीश्वराः ।
वसवो द्वादशादित्या गन्धर्वाश्च मरुद्गणाः ॥
यक्षाः सिद्धास्तथा साध्या गरुडाः किन्नरादयः ।
किमत्र बहूनोक्तेन सर्वं चेदं चराचरम् ॥
मदङ्गभेदसञ्ज्ञातं लये मय्येव लीयते ।
अहमेकोऽक्षरः कर्त्ता ध्रुवः शाश्वत एव च ॥
आत्मा गुहाशयः सर्ववेदार्थप्रणवात्परः ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामहैतमुपाश्रय ॥
इति सम्बोधितो ब्रह्मा प्रणिपत्य महेश्वरम् ।

सगणः प्राप सत्यास्थं निजलोकमनन्यधीः ॥
 ततः सर्वात्मको देवश्चिदम्बरपुराश्रितः ।
 आकालिङ्गनाम्ना तु विख्यातोऽभून्महीतले ॥
 तत्र विद्वन्महेन्द्रस्य कुले द्विजगणाश्रिते ।
 जातः सर्वज्ञनाम्ना तु कश्चिद्विजकुलेश्वरः ॥
 कामाक्षीति सती चाभूत्तस्य लक्षणलक्षिता ।
 चिदम्बरेश्वरं ध्यात्वा तावुभौ प्रापतुः सुताम् ॥
 सा कुमारौ सदा ध्यानसक्ताऽभूज् ज्ञानतत्परा ।
 विशिष्टेति च नाम्ना तु प्रसिद्धाऽभून्महीतले ॥
 तामष्टमेऽव्ये विप्राय शान्तायाद्भुतकर्म्मणे ।
 प्रददौ विश्वजिन्मान्ने सर्वज्ञोऽस्याः पिता स्वयम् ॥
 सा सदा पतिमहैतं ध्यात्वाकाशात्मकं शिवम् ।
 तस्याराधनमत्युग्रमाचकार विवेकिनौ ॥
 तादृशीमपि सन्त्यज्य ययौ विश्वजिदद्भुतम् ।
 अरस्थं तपसे कृत्वा मनो निश्चयतां गतम् ॥
 तदा प्रभृति सा नारी चिदम्बरमहेश्वरम् ।
 तोषयामास पूजाभिर्ध्यानैरात्मगतैः सदा ॥
 स देवः सर्वपूर्णोऽपि तस्या वदनपङ्कजम् ।
 प्रविश्य विस्मितान् कुर्वन् जनानन्यान् समागतान् ॥
 महोग्रतेजसा जुष्टा विशिष्टाऽभूद्यथाश्विका ।
 सर्वैः सम्पूजिता नित्यं पित्रादिभिरुपाश्रिता ॥
 अतीते मासि गर्भस्य वृद्धिरासीद्दिने दिने ।
 चिदम्बरेश्वरं कृत्वा यजमानं द्विजोत्तमाः ॥
 तृतीयादिषु मासेषु चक्रुः कर्माणि वेदतः ।

प्राप्ते तु दशमे मासि विशिष्टागर्भगोलतः ॥

प्रादुरासीन्महादेवः शङ्कराचार्य नामतः ।

आसीत्तदा पुष्पवृष्टिर्देवसङ्घैः प्रचोदिता ।

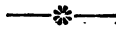
नेदुर्दुन्दुभयो दिव्याः स्वर्गलोके चिरं सुखम् ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ आचार्यविजये श्रीमच्छङ्करभगवत्-

पादाचार्याख्य-श्रीमद्वैतसिद्धान्त-श्रीपरमगुरोरव-

तारकश्चा प्रकरणं द्वितीयम् ॥ २ ॥

तृतीयं प्रकरणम् ।

विचित्ररूपतेजोगुणगाम्भीर्यादियुक्तः शैशवेऽपि प्राकृत-
मामधगीर्वाणादिसर्वभाषाकुशलःसरस्वतीबिलास इव सम-
वर्त्तत । तृतीये वर्षे चीलकर्म पञ्चमे वर्षे मौञ्जीबन्धं
विध्युक्तितश्चक्रुः विप्रौघाः । तदनु विद्यागुरुसमीपे सक्तच्छ-
वणादेवावगतसर्वविद्याप्रपञ्चातीत इव समज्ञानवशाज्जीव-
न्मुक्त इव किलानालस्यादभवद्भगवान् श्रीमदाचार्यः ।
षड्दर्शनमूल इतिहासस्याणुः निगमशास्त्रः षडङ्गपञ्चवः
सूत्रपुष्पः मन्त्रशलाटुः ज्ञानपक्षफलः श्रीशङ्करकल्पवृक्ष
आसीत् ।

स्वर्गे यथा कल्पतरुस्तथा भूमौ हि शङ्करः ।

सुराणां भूसुराणां च वाञ्छितार्थप्रदो गुरुः ॥

वेदे ब्रह्मसमस्तदङ्गनिचये गार्ग्योपमस्तत्कथा-

तात्पर्यार्थविवेचने गुरुसमस्तत्कर्मसंवर्णने ।

आसीजैमिनिरेव तद्वचनदर्पोद्वाधकन्दे समी
 व्यासेनैव मदीयसद्गुरुरसौ श्रीशङ्कराख्यः क्षितौ ॥
 अद्वैतार्णवपूर्णचन्द्रमभिधापन्नाटवीभास्करम्
 विद्वत्कोटिसमर्चिताङ्घ्रियुगलं प्रद्वेषिकक्षानलम् ।
 हृद्यावद्यसमस्तवेदजनितप्रोद्यद्दिवेकाङ्कुरं
 स्विद्यद्वागमृतं परात्परगुरुं श्रीशङ्करं तं भजे ॥

अर्धेन्दुललाटः पूर्णेन्दुमुखः विशालवक्षा आजानुबाहु-
 रक्षितम्बः पीनोर्गूढगुरुफः स्वल्पपादः शोणनखः करपाद-
 मध्यस्थलेषु शङ्खचक्रादिचिह्नितः शिरसि वामभागे त्रिशूल-
 चिह्नं दक्षिणभागे त्वर्धचन्द्रचिह्नमेवमङ्कुरद्वयेन साक्षाद्विद-
 म्बरेश्वर इव विराजमानः समप्रमाणशरीरः मौञ्जिदण्डा-
 जिनतिलकधारणभिक्षाशनादिभिः शास्त्रविधिरिवमनुष्ठेय-
 इति सर्वमर्थान् बोधयन् शिष्यबोधनार्थमुपाध्यायानु-
 प्रावशाद् ब्रह्मासने चतुःषष्टिकलापरागके चतुर्दशविद्या-
 मन्त्रिविराजिते सहस्रवेदप्रभादीपिते सूत्रेतिहासतन्तुवि-
 राजिते तापनीयागममन्त्रयन्त्रतन्त्रादिषट्त्रिंशदङ्गुली-
 ष्णिते प्रागद्वौ बालभानुरिव, ब्रह्माण्डगोलकीले ध्रुव इव
 जनककृतदादशवार्षिके सन्ने याज्ञवल्कर इव, परीक्षितरे-
 न्द्रस्य ज्ञानबोधसमये शुक इव, मेरुमस्तके तपश्चर्याङ्गीकारो-
 चितव्यास इव, रामकथाप्रदाढ्यत्वकाले वाल्मीकिरिव, भा-
 ष्योपदेशकाले पतञ्जलिरिव, देवानां शिष्यासमये सुराचार्य
 इव, नारदोपदेशकाले ब्रह्मेव, धर्मराजस्य तत्त्वोपदेशकाले
 श्रीकृष्ण इव, समासीनः श्रीशङ्कराचार्यगुरुरनेकशिष्याणां
 निगमादिसर्वशास्त्रप्रपञ्चस्य सदुपदेशमाचकार । भोः शिष्य

त्वमेव ब्रह्म कस्माच्चैतन्यस्यैकरूपत्वात् तर्हि अविद्यापरि-
कल्पितेषु देहेन्द्रियादिषु विद्यमानेष्वपि चेतनस्त्वमेव
भवसि । कथं गुरो सुखदुःखभाजो मे चेतनता, जन्मान्त-
रकर्मावशान्जनिं प्राप्तस्य जलबुद्बुदवदशाश्वतदेहस्य इन्द्रि-
यादिभिरुपेतस्य जन्मस्थितिमरणाप्रवाहलीनस्वारिषद्वर्गपी-
डितस्य दारादौषणात्रयग्रहग्रस्तस्य नहि नित्यानन्दरूपत्वं
कल्पयितुमुचितं मदन्तर्वर्त्तिनो जीवस्येति चेन्न तस्यापि
किञ्चिज्ज्ञत्वादिधर्माश्रयत्वादिच्छामोहादिपीडितत्वाच्च ।
किञ्च मेदवादिनस्तावदग्नौ जीवः शुभाशुभभोक्ता मायागो-
लमूढः परमेश्वरान्निरूपः तस्य परिपक्वज्ञानेनापि साधु-
ज्वभाव एव, किन्तु सुलतकर्माणां पुण्यलोकप्राप्तिः कपू-
यादि कर्माणां नरकलोकप्राप्तिरिवमाह शास्त्रं (महती
श्रुतिः छान्दोग्यपञ्चमाध्याये दशमखण्डे) अथ बहि ते
रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वेति । अथ बहि ते कपूयच-
रणाः कपूयां योनिमापद्येरन् क्षत्रियोनिं वा शूकरयोनिं वा
वाण्डालयोनिं वेति तस्मात् सृष्टौ प्रलयेऽपि भिन्न एव
जीवः प्रतिशरीरं विचित्रकर्माणि करोति, मोक्षो नाम
सुखरूपस्थानप्राप्तिमात्रमेव प्रोच्यत इति वदन्ति, तादृशे
मयि सत्यज्ञानानन्दलक्षणलक्षितशुद्धचैतन्यकल्पना कथमु-
चिता स्यादित्यालापिनं शिष्यं प्रत्याह भगवान् श्रीमदा-
चार्यः यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादि शास्त्र-
प्रसिद्धः परमात्मा जगदुपादानकारणं, स ईश्वर लोकान्
नु सृजा इति स इमांलोकानसृजत । अग्नौ मरीचिर्मर-

मापोऽदीऽम्भ इति लोकसृष्टिं विधाय अतलादिसत्त्वान्त-
चतुर्दशलोकरूप विराड्देहे अग्न्यादिदेवान् सम्पाद्य सुखा-
दिच्छिद्रेषु यथायतनं प्रविशतेत्युक्ता किञ्चिदालोचितवान-
भूत्, एवम्भूतस्य साङ्गस्य सेन्द्रियस्य विराड्देहस्य नहि
लसिकरमन्नं सम्पादयितुं शक्यं तद्व्यतिरिक्तवस्त्वभावात् ।
तस्मादन्यदल्पशरीरं स्रष्टव्यमिति विचार्य गोदेहं सेन्द्रिया-
धिदेवक्षुत्पिपासादिसंयुतं सृष्टवान्, ततस्त्वग्न्यादिदेवताः
परमात्मानमब्रुवन् तावदयं गोदेहः यददन्तः पशुभाव-
मापन्नः वाग्रहितश्च न वै नोऽयमलमिति अतस्त्वोत्तरः
स्वतन्त्रकरणया दूर्वाङ्गुरमृत्सीत्पाटनहेतुभूतमुभयतोदन्त-
मश्वदेहं सृष्ट्वा अग्न्यादिदेवान् यथायतनं प्रविशतेत्याह, ते
तत्र गता अपि सुखलेशमलब्धा पुनर्न वै नोऽयमलमित्य-
ब्रुवन्, भगवान् पुनरपि विचार्य निर्निमेषकरणया विविक-
वाक्यसम्पन्नं पुरुषदेहं सृष्ट्वा अग्न्यादिदेवान् यथायतनं
प्रविशतेत्याह । ते तत्र गताः सुकृतं वतेति पुरुषो वाव
सुकृतमिति सुखमापुः पुनरेवं विचारमाचकार, मनःप्रवृ-
त्त्यनुकूला किलेन्द्रियप्रवृत्तिः तस्य प्रेरकाभावे कार्यासा-
मर्थ्यं स्यात् समनस्कस्येन्द्रियगणस्य जडत्वात् जडप्रेरकेण
त्वजडेनैव भवितव्यं अजडस्य चैतन्यत्वात् तदन्यस्य जड-
त्वाच्च, तस्मादाह परमेश्वरः कथंन्विदं मृते स्यादिति ।
यदिदं देहेन्द्रियतदभिमानिदेवताबच्छरीरजातमस्ति तदिदं
सर्वं मृते भोगस्वामिनं जीवरूपधारिणं विना कथं नु
नाम स्यात् तस्माद्भोगस्वामिना मया जीवरूपधारिणा देहः
प्रवेष्टव्य इत्यर्थः । ततः परमात्मा स इक्षत कतरेण प्रपद्या

इति तावद् द्वारप्रवेशमार्गौ द्वौ पादाग्रं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं च
तयोर्मध्ये कतरेच केन मार्गेण प्रपद्ये प्रविशामीत्यर्थः ननु
कथं विदमिति वाक्येन आत्मनो जीवरूपेण प्रवेशस्य देहे-
न्द्रियादिब्यापारपालनमिव प्रयोजनं नान्यदिति चेन्न आत्म-
बोधस्वरूपस्य प्रयोजनान्तरस्य विद्यमानत्वात्, प्रविष्टस्य
देहेन्द्रियादिप्रेरकस्य देहेन्द्रियातीतस्य प्रवेशमात्रैव माया-
नुब्रह्मवशाज्जीवभावमापन्नस्य सत्यज्ञानानन्तलक्षणलक्षितस्य
परमात्मनः सम्यग्ज्ञानादभेदाध्यवसायेन परमात्मनि मनो-
लये जाते एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्च-
नेत्यभेदसिद्धिर्भवतीति सोऽहमिति सर्वात्मज्ञानवामिहा-
सुत्रव्यापकः परिपूर्णो भवतीति शास्त्रात् तमेव विदित्वा-
ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽधनायेति च ब्रह्मविदा-
प्रोति परमित्यादि च । तदनु स परमेश्वरः एतमेव सीमानं
विदार्थ्येतया द्वारा प्राप्यत, एतमेव मूर्ध्नि मध्यभागमेव
कपालसन्धिरूपं स्थानं विदार्थ्य छिद्रं कृत्वा तत्तन्मार्गेण
क्रियाज्ञानशक्तियुक्तः सन् देहमध्यं प्राविशत् यस्माद्भावनो-
पाधिकस्य मूर्ध्नि मध्ये प्रवेशः तस्मान्मूर्ध्नि ज्ञानेन्द्रियबाहुल्यं
सम्भाव्यते क्रियाशक्त्युपाधिकस्य पादाग्रे प्रवेशात् कण्ठा-
दधोभागे कर्मेन्द्रियबाहुल्यं प्राप्यते एतद्विषयप्रपञ्चसु बहुधा
मदीयेषु ग्रन्थेषु दर्शितः इत्युक्तः शिष्यः श्रीमद्गुरुपादाब्जं
नत्वा स्वस्वरूपं विदित्वा सुखमास । एवमनेक शिष्याः
श्रीगुरुपदेशमहिम्ना सर्वविद्यासम्पन्ना बभूवुः ।

यतैः सहस्रैः सन्धिष्वै र्लक्षैः कोटिभिरेव च ।

व्याप्तमासीजगदिदं शुद्धाद्वैतपरायणैः ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासादिचोदिताचारतत्परैः ।

पञ्चयज्ञपरैर्नित्यं पञ्चपूजाविशारदैः ॥

आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरं

ब्राह्मणः पूजयेत्पञ्च पञ्चयज्ञपरायणः ॥

कर्म ब्रह्मार्पणं कुर्यात्सर्वदेवमयः परः ।

तन्निदिध्यासयत्कस्य सर्वभूतमयस्य च ॥

सर्वसूत्रात्मनश्चैव सर्वव्यापकतेजसः ।

शुद्धाद्वैतात्मनस्तस्य न वहिःपूजनं विदुः ॥

न कर्म लिप्यते तस्मिन् ज्ञानवक्त्रात्मकेऽह्ये ।

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ॥

प्राणिनां तदविद्योत्यं तावत्कर्माविधिर्भवेत् ।

काम्यकर्मणि सत्यज्यं नित्यकर्म समाचरेत् ॥

नित्येन कर्मणा लभः परमेशः प्रपश्यति ।

अद्वैतं ज्ञानमत्युग्रं तेन मुक्तो भवेन्नरः ॥

इहामुत्रैकरूपत्वात् प्राचिनः कर्मसंचये ।

देहत्यागो विमुक्तिः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्व इति श्रुतेः ।

अद्वैतनिरतो यत्र स देशः पुण्यवर्धनः ॥

तद्दर्शनपरा ये तु ते मुक्ताः स्युर्न संशयः ।

अद्वैतनिन्दां कुर्वन्ति ये मूढा दुःखभोगिनः ।

ते सर्वे नरकं यान्ति मातृनिन्दापरा यथा ॥

एवमनेकप्रकारेण बहुशिथ्यान् धन्यान् तात्वा अष्टमे वर्षे
प्राप्तिं श्रीमन्नोविन्दयोगीन्द्रस्य सदुपदेशात्परमहंसान्ध्रमस्त्री-

कारं कृतवन्तः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यसर्वज्ञाः । मनु
ब्राह्मणानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयमस्ति, तथा च श्रुतिः
ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनौ भवेत् वनौ
भूत्वाऽथ प्रव्रजेदिति एतेरेवाश्रमैरेव यथोक्तकर्मानुष्ठितै-
र्मुक्तिर्भवत्येव क्रममन्तरेण ब्रह्मचर्याश्रमात्परमहंसाश्रम-
स्त्रीकारः किमर्थमङ्गीकृतो भगवन्निरिति तथापि कुटीच-
राद्याश्रमास्त्यतिक्रम्य परमहंसाश्रमस्त्रीकारश्चेति च प्राप्ते ब्रूमः
ब्रह्मचर्याद्याश्रमेषु यत्र विराम उत्पन्नस्तदा तदाश्रमादेव
प्रव्रजेन्न तद्युक्तं, यदीतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाहा
वनाहा अथ पुनरव्रती वा उक्तवाग्निर्को वा यदहरेव विर-
जेत् तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः, कुटीचराद्याश्रमाणां पर-
महंसाश्रमाधिकारिबिषयत्वाभावाद्भगवन्निः पूर्णब्रह्मानुस-
न्धानविषयैः भेदगन्धरहितान्तःकरणैः सर्वज्ञैः परम-
हंसाश्रम एवाङ्गीकृत इति निरवयवम् ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ आचार्यविजये ग्रहेतस्वरूप-

कथनं नाम प्रकरणं तृतीयम् ॥

चतुर्थं प्रकरणम् ।

—*—

हे रूपे वासुदेवस्य चरञ्चाचरमेव च ।

चरं सद्भासिनां रूपमचरं प्रतिमादिकम् ॥ इति

वचनवक्तावासुदेवरूपमाख्याय प्रपञ्चीपास्य इव वर्तयन्

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिव्याससूत्राणां व्यासमनोवृत्ति-
तात्पर्यप्रकाशकमहैतभाष्यं कुर्वन् विश्वजिदिव दिम्बिदि-
ग्वर्तमानानामन्तरादिजयमारभमाणः पञ्चपादहस्तामलक-
समित्पाणिचिह्निलासञ्ज्ञानकन्दविष्णुगुप्तशुद्धकीर्त्तिभानुमरी-
चिकृष्णदर्शनबुधिवृद्धिविरिञ्चिपादशुभानन्तानन्दगिरिप्रसुखैः
शिष्यवरेः सेव्यमानः सर्वज्ञः श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यः
चिदम्बरस्थलात् प्रदक्षिणमार्गेण श्रीमन्मध्वार्जुनं नाम
शिष्याभिर्भूतस्थलविशिषं प्राप ।

मध्वार्जुनेशानमदृष्टपूर्वविद्यादिभिः पूजितपादपद्मम् ।
बुद्धोपचारैरभजत् परेशं निध्यायतां मोक्षफलैकहेतुम् ॥
तत्र किल भगवान् श्रीशङ्कराचार्यः सदाशिवमेवमन्त्र-
कीत् स्वामिन् मध्वार्जुन सर्वोपनिषदर्थोऽसि सर्वज्ञोऽसि
यदि निममादीनां तात्पर्यगोचरो द्वैतनिर्णयः अद्वैतनि-
र्णयो वा पारमार्थिकः पश्यतां सर्वेषां जनानां संशयनि-
वृत्तिं कुर्वित्येवं प्रार्थितो मध्वार्जुनेशः लिङ्गाग्रात् सावयव-
रूपेण निष्क्रम्य मेघवद्भूषीरगिरा दक्षिणं हस्तमुबध्य
सत्यमहैतमिति त्रिरुक्ता लिङ्गाग्रेशान्तर्दधे पश्यतां नराणां
महदद्भुतमासीत् ।

तद्भक्ताश्च तदा समस्तमनुजास्तदग्रामदेशस्थिताः

शुद्धाद्वैतपरायणाः श्रुतिकथासञ्चोदिताचारगाः ।

कृत्वा सदगुरुमेव शङ्करवरं तद्बोधितप्राग्भव-

श्रीमन्बोपजपादुमागणपतीशार्काच्युतार्चापराः ॥

प्रातःस्नानविशुद्धाश्च पञ्चयज्ञपरायणाः ।

नित्यकर्म प्रकुर्वाणा भगवत्प्रीतयेऽनघाः ॥

एवं तद्देशस्थान् ब्राह्मणान् सर्वानश्चैतवादिनः कृत्वा
प्रमथैः शङ्कर इव शिष्यसमेतः समुद्रबन्धनहेतुभूतसेतुसमीपे
रामेश्वरं नाम प्रसिद्धस्थलं प्रति जगाम ।

रामेश्वरं रामकृतप्रतिष्ठं कामेश्वरीभूषितवामभागम् ।

महेन्द्रनीलोत्पलदुत्किरीटं भीमेश्वरं त्वामिह पूजयामि ॥

इति गङ्गाजलैः शुद्धैरर्चयामास शङ्करम् ।

शङ्करः पद्मजैः पुष्पैरन्यैर्वन्यफलैस्तथा ॥

एवं महादेवमर्चयित्वा मासद्वयं तत्र सुखमास । तदानीं
किल समागताः,

अश्चैतद्गोहिणः केचिल्लिङ्गाङ्कितभुजद्वयाः ।

केचित् फाले त्रिशूलश्च डमरुश्च भुजद्वये ॥

केचित् फाले लिङ्गचिह्नं हृदि शूलं तथाऽपरे ।

केचित् फाले भुजद्वन्द्वे हृदि नाभौ च लिङ्गिनः ॥

एवं महेन्द्रचिह्नानि धारयित्वा समागताः ।

तेषां भेदं क्रमादहस्ते षड्विधानां परस्परम् ॥

भुजद्वयलिङ्गाङ्गधराः शैवाः, फाले त्रिशूलधारिणो
रौद्राः, भुजद्वये डमरुधारिण उद्याः, फाले लिङ्गचिह्नधा-
रिणो भट्टाः, हृदि त्रिशूलं शिरसि पाषाणलिङ्गश्च धारिणो
जङ्गमाः, ललाटे भुजद्वन्द्वे ह्रस्वाभिषु लिङ्गधारिणः पाश-
पता इत्युच्यन्ते ते सर्वे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यमिदम-
ब्रुवन्, किं भोः सत्यासिन् ! तव शिवतत्त्वमशेषदोषनिराक-
रणहेतुभूतमरुच्यमासीत् । शिवस्य जगत्कारणमूर्तेः
प्रश्नभूतरूपाणि पञ्चलिङ्गानि सन्ति, त्रिशूलडमरुगततेज-
उत्पन्नौ रविचन्द्रौ लिङ्गद्वयं, एवं लिङ्गाष्टकं भगवतोऽष्ट

मूर्तयः अन्तर्लिङ्गबहिर्लिङ्गसंयोजनं कृत्वा चिदचिदैक्या-
रूढबुद्धिहृत्तिः निन्द्यानिन्द्यादिद्वन्द्वरहितः सर्वं शिवमयः
मिति शिवाङ्गधारी सन् पश्यति स एव शिवः तद्वारणमा-
त्रेण तन्मायः स एव मुक्तः तस्य ज्ञानमयत्वात् समस्तजनेक-
पासनीयः, शिवस्यैव जगत्कारणता निर्वचनीया एवं
किल ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं छण्णपिङ्गलम् ।

जड्वैतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय नमोनमः ॥

इत्यादिना रुद्रस्य सर्वोत्तमत्वं घटते । अस्यार्थः,
ऋतमशुस्वरूपं सत्यं महद्गुणं परं ब्रह्म एतद्विशेषश्चतुष्टय-
युतं पुरुषं पुरोततिमध्ये रुद्रस्य कमलकर्णिकायां वह्निःप्रदेशे
व्यापकरूपत्वेन ग्रायिनं छण्णपिङ्गलं कण्ठे छण्णवर्णं, जटासु
पिङ्गलवर्णं जड्वैतमूर्ध्वं मुखरेतसं विरूपाक्षं विश्वरूपान्यर्केन्दु-
वह्निरूपाणि नीचि अर्चोणि यस्य तं विश्वरूपाय चित्वा-
द्यष्टमूर्त्तित्वेन व्यापकत्वेन विश्वरूपः तस्मै तं नमो नम
इति चतुर्थीद्वितीययोरङ्गौकारगुह्यान्दसः । तथा

द्यौर्मूर्धानं यस्य वेदा वदन्ति

खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे वाग्विहताश्च वेदा

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

इत्यस्यायमर्थः, यस्य परमेश्वरस्य मूर्धानं शिरः द्यौः
युलोकः स तु मेघमण्डलोपरिप्रदेशात् ब्रह्माण्डकर्परपर्यन्तं
वेदा वदन्ति द्यौरेव परमेश्वरस्य मूर्धेत्यर्थः । तस्य नाभिः
खं आकाशं वदन्तीत्यनुषङ्गः चन्द्रसूर्यौ नेत्रे चकारादम्बि-

चेत्त्वर्थः । दिशः श्रोत्रे कर्णावित्यर्थः वाग्विहताश्च वेदा यस्य
वाङ्मात्रेण विस्तृता वेदाः चवर्षेण इतिहासपुराणादिक-
चेत्त्वर्थः । तं परमात्मानं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये शरणं
यामीत्यर्थः वैश्वदेन शरणागतानां मोक्षः सिद्धो भवति,
एतादृशं शरणागतमोक्षप्रदं, जन्ममरणारब्धदावानसमा-
श्रित्य तदीयमुद्राचारसम्पादितदृढभक्तिनिरताः शाश्वते
शिवके वसन्ति । किञ्च, अथर्वशिखायां, जगत्कारणानुचि-
न्तनप्रकरणे, कारणन्तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरः
शम्भुराकाशमध्य इति शिवस्य जगत्कारणता प्रतिपाद्यते ।
अथर्वशिरसि देवैः कस्त्वमिति प्रश्ने कृते तदा पृष्टः परमे-
श्वरः सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भविष्यामि च
नान्यः कश्चिन्नक्तो व्यतिरिक्त इत्यादि, मक्तो व्यतिरिक्तः
भदन्तः कश्चनेति भगवदुक्तेः तस्यैव सर्वेश्वरत्वं घटते सदा-
ब्रह्मेति सामान्यशब्दा अपि तत्परा एव तेषां जगदुपादा-
नकारणपरत्वात् वासुदेवो वा इदमग्र आसीच्च ब्रह्मा न च
शङ्कर इति वचनस्यायमर्थः इदं जगदधिकृत्याग्रे सृष्टेः प्रा-
क्तनकाले वसत्यस्मिन् प्रपञ्च इति वासुः वासुधासौ देवश्च
वासुदेवः उकारश्छान्दसः स परमेश्वरः, तस्य सर्वप्रपञ्चलय-
कर्तृत्वात् स एक एवासीत्, जगदग्रे स एक एव वर्त्तत
इत्यर्थः, न ब्रह्मा चतुर्मुखः, न च शङ्करो विष्णुः, शं सुखं
जीवनं करोतीति व्युत्पत्तेः तस्य स्थितिकर्तृत्वात् सर्वप्राणि-
रक्षणीयोगकर्त्तृत्वार्थः । प्रलये जगदभावाज्जगद्रक्षकाभाव-
त्वमर्थतः सिद्धमेव, तयोः परमेश्वरेच्छाजातत्वात् मकारा-
दुकारस्य उकारादकारस्य जनिदर्शनात् ।

आनामेर्ब्रह्मणो रूपमोगलाहैष्यं वपुः ।

आशीर्षाद्गुद्रमीशानन्तदये सर्वतः शिवम् ॥

इत्यादिनां नरहिंस्वरूपज्ञानेन शिवपरतत्त्वस्य रुद्र-
त्वात् परमेश्वरस्य कलाकृपाणामेकादशरुद्राणां मध्ये शङ्करो
विष्णुरिति प्रसिद्धः रुद्राणां शङ्करस्यास्मीति श्रीकृष्णवचन-
गीतादर्शनाच्च । शिवरहस्ये रुद्रयामले च दुर्गासोमुबेरप-
देशकाली महादेववचनानि ।

अहमेकाक्षरः कर्त्ता परात्परतरः शिवः ।

सदात्मा ब्रह्मविष्णुश्च लोकानामादिकारणम् ॥

पुराणः पूर्वगः पूर्वी त्वेष्टः श्रेष्ठोऽहमद्वयः ।

मदिच्छाकृपिणौ शक्तिर्जगत्संहारकारिणौ ॥

लुप्ता मय्येव सा सृष्टा पुनः सृष्टौ मयाऽनघ ! ।

सा महत्तत्त्वमुत्पाद्य त्रिगुणाङ्कुरकारणम् ॥

अहङ्कारं समुत्पाद्य त्रैमुख्यं पूर्वतत्त्वतः ।

गुणत्रयात्मकान् कृत्वा रुद्रानेकादशाऽव्ययान् ॥

राजसं सृष्टिकर्त्तारं कारयामास सादरम् ।

सात्विकान् पालनपरान् तामसान् प्रलयेश्वरान् ।

कामादवर्णात् सञ्जातानुवर्णाच्च भवर्षतः ।

तेषु मुख्यतमा ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति त्रिधा ॥

अन्ये तदनुवृत्तिस्था एवमेकादशेश्वराः ।

तेषां विभूतयः सर्वे देवा लोकाश्चराचराः ॥

पृथक् पृथङ्नामयुतास्तत्तत्कर्मानुसारतः ।

ते सर्वे प्रलये ब्रह्मतेजस्येव लयं गताः ॥

राजसे रक्तवर्णे च स तु ब्रह्मा समस्तभृत् ।

कथं नारायणस्यैव तेजस्यस्तोऽभवत् पुरा ॥

रुद्रस्य शुक्लवर्णे तु ह्यस्तौ नारायणः स्वयम् ।

स तु रुद्रः प्रकृत्यन्तर्गतः शुक्लेन तेजसा ॥

मदिच्छा शुक्लवर्णा सा मय्येव विलयं गता ।

अतोऽस्मात्तन्मन्तः सर्वार्थवेदैरपि न गोचरः ॥

वेत्ति कश्चन मन्त्रायां जन्मस्थितिलयावहाम् ।

अतो रुद्रार्चनपरा रुद्रसूक्तजपान्विताः ॥

पञ्चाक्षरीजपपरा रुद्राश्चाभरन्त्युताः ।

भूतिभूषितसर्वाङ्गाः सदा ध्यामपरायणाः ॥

ईश्वरं रुद्रमव्यक्तं व्यक्तरूपं जगत्त्रये ।

येऽर्चयन्ति नरत्रेष्टास्तेषां मुक्तिः करे स्थिता ॥

अतस्त्वं भूतिरुद्राक्षधारणं कुरु सर्वदा ।

कुरु नित्यं महादेवपूजनं भक्तिसंयुतः ॥

दुर्वाससे मुनीन्द्राय ह्रीवमुक्त्वा सदाशिवः ।

अन्तर्दधे तदाचारसत्त्वोऽभून्भुमिसत्तमः ॥ इति ॥

अतो दुर्वास-आदिभिस्तत्स्वरूपविद्विषपासितं शिव-

तत्त्वाचारकथनमिति निरवद्यम् । अथर्वशिरसि, अथ

पुरुषो ह वै श्रीनारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति नारा-

यणात् प्राणो जायते मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुः ज्योति-

रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी नारायणाद्ब्रह्मा जायते

नारायणात् प्रजापतिः प्रजायते रुद्रा वसवः सर्वाणि क-

न्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणात् प्रवर्द्धन्ते ना-

रायणात् प्रलीयन्ते अथ पुरुषो ह वै नारायणो ब्रह्मा ना-

रायणः शिवश्च नारायणः शक्रश्च नारायणः ऊर्ध्वश्च नारा-

यस्य अधश्च नारायणः आकाशश्च नारायणः अन्तर्बहिश्च
 नारायणः नारायणादेवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं निष्क-
 लङ्घो निरञ्जनो निर्विकल्पो निरास्त्रातः शुद्धो देवः एको
 नारायणः न द्वितीयोऽस्तीत्यादिकृतस्त्रोपनिषदसाधर्म्यः,
 नरो ब्रह्मा प्रथमजीवः सृष्टेः पूर्वमेव जातत्वात् तत्कृता
 सृष्टिरिति प्रसिद्धेः राजसगुणप्रधानो ब्रह्मः तदादयो विष्णु-
 रुद्रेन्द्रादयश्चतुर्दशलोकवासिनः प्राणिनः तेषां समूहो नारै-
 तदेवायनं स्थानं यस्य आत्माकारेण सर्वव्यापकः परमेश्वरः
 रषाभ्यां नो यः समानपद इति सूत्रेण नस्य यत्वे कृते
 नारायण इति रूपं निष्पन्नं तस्यैवांशाः सर्वे देवाः नमो
 रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽन्तरीक्षे ये दिवि येषामन्नं वातोवर्ष-
 मृषभस्तेभ्यो दश प्राची दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
 चीर्दशोर्द्ध्वास्तेभ्यो नमस्ते नो सृडयस्त्रित्यादिप्रमाणात् ।
 नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय चेत्यादिना गुणातीतवृत्तौ पर-
 मेश्वरे ज्येष्ठत्वमर्थतः सिद्धं तस्य सर्वोत्पत्तिकारणत्वात्
 कनिष्ठत्वन्तु मकारविलक्षणे प्रकृतिजाते रुद्रे वर्तते उकारा-
 कारयोस्तज्जन्यत्वात् तदात्मकत्वं सिद्धम् । यतो ब्रह्मविष्णु-
 रुद्रास्ते संप्रसूयन्त इति श्रुतेः । कारणकार्ययोर्ज्येष्ठकनिष्ठ-
 भावो युक्त एव । स नारायणः अकामयत इच्छां कृतवान्
 किमिति प्रजाः सृजेयेति तस्मात् खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी
 विश्वस्य धारिणी अजायन्त पृथिवी कौटुशीत्युक्ते विश्वस्य
 प्रपञ्चस्य धारिणीत्वर्थः । तदनु नारायणात् प्राणो जायते
 मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पाठक्रममन्तरेण कथमित्युक्ते ते-
 न्तिरीये । एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः

वायोऽग्निरन्ते रापः अद्भ्योऽपि पृथिवी पृथिव्या ओन्नयः ओन्न-
 धीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषमित्यादि भूतसृष्टिं विना प्राचादिसृ-
 ष्टेरभावात् प्राचानां वायुरूपत्वाच्च प्राचादिसृष्टिः भूतसृष्ट्य-
 नन्तरभाव्येव भवितुमर्हति । यद्वा प्रकृतेर्महान् महतोऽह-
 हारः अहहारात् प्रकृतस्यात्राणीति सृष्टिक्रमदर्शनात् अह-
 हारादेव भूतोत्पत्तिर्युक्तैव भाति तस्य गुणत्रयात्मकत्वाद्भू-
 तानामपि तथात्वात् । अतः सगुणाद्गुणाद्भूतप्रजाप्राचमनो-
 तुसृष्टिसृष्टिश्चिता, कार्यस्य कारणानुरूपत्वात् कुलासादिना
 घटादिवत् । इद्विष्णुब्रह्मादिहृदयपुष्करीकेषु व्यापकरूपेण
 स्थितस्यात्मनः सकाशात् भूतादिसृष्टिं केचित्तिच्छन्ति ।
 तस्य ज्ञानजननं ब्रह्म यो वेद निश्चितं गुहायां परमे व्यो-
 मन् सोऽयुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति आ-
 काशाद्वायुरित्यादि एतच्छब्देन यो वा परमेश्वरः स्वयं
 निर्गुणोऽपि सर्वप्राणिबुद्धिगुहाविहरश्चामीशः सन्, तस्मात्
 भूतोत्पत्तिरिति । ब्रह्मा भूतोत्पत्त्यनन्तरं सृष्टिं करोमीति
 बहुकासं विचार्य स्वान्तर्गतमात्मतेजः सूर्याकारेण सृष्टवान्
 मन एव चन्द्रं सत्त्वमङ्गारकं वाय्वयं बुधं ज्ञानसुखमयं गुहं
 शुक्रमयं शुक्रं क्लेशमयं शनिं चकार । सूर्यादिगोलकाव्यधि
 परमेश्वरैरेव प्रतिभान्ति ।

न तत्र सूर्या भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः ।

तमेवभात्मनोभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ इति श्रुतेः

तस्माद्वारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणात्प्रजापतिः

प्रजापरिपालनशीलः स्थितिकर्ता विष्णुर्जायते अन्ये नव
 रुद्रा वसवः सर्वाणि ह्यन्दांसि एतानि सर्वाणि नारायणा-
 देव समुत्पद्यन्ते तस्य जगत्कारणत्वात् तस्मादेव प्रवर्धन्ते
 तस्मिन् लये स्वीयन्त इत्यर्थः । अथ पुरुषो ह वै नारायण
 इत्यादिनां तस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादितम् । निष्कलङ्को
 निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देवः एको नारा-
 यण इति जगदतीतस्य परमात्मनो लक्षणमेतत्, कलङ्कं
 नाम पुण्यपापबन्धः तदभावान्निष्कलङ्कः, अञ्जनं अञ्जानं
 तदभावान्निरञ्जनः अयमात्मा अन्यो वा आत्मेति संशया-
 भावान्निर्विकल्पः आख्यातं नाम रूपगुणकर्म्यादिस्तदभावात्
 निराख्यातः, शुद्धः शुक्लतेजोमयः, यच्छुक्लं तद्ब्रह्म, कं ब्रह्म
 खं ब्रह्म आकाशशरीरं ब्रह्मेति ।

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं तद्यारसं नित्यमगम्यवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निश्चाय्य तं मृत्युमुक्तात्प्रमुच्यते ॥

इति श्रुतिभ्यः ।

दिव्यत इति देवः तेजः तदन्यत्राभावात् एकः एक-
 मेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुतेः आत्मा
 वा इदमेक एवात्र आसीदिति एक एव रुद्रो न द्वितीयो-
 ऽवतस्य इति च । स नारायणः अद्वितीयः प्रलये द्वितीयः
 सत्तामात्राभावात् एक एव भाति, एकमेव ब्रह्म विभाति
 निर्वाणमिति श्रुतेः । महोपनिषदि । एको ह वै नारायण
 आसीच्च ब्रह्मा नेशानो नाम्जैषोमी नेमे यावापृथिवीत्यादि
 श्रुतेरयमर्थः, नारायण एक एव आसीद्यदा कार्याभावः
 स तु प्रलयो न तत्र ब्रह्मविष्णुभावः ईशानशब्दवाच्यो

विष्णुः किमेतयोरभावस्य सिद्धत्वात् अग्नीषोमयोरभावः
शङ्कनीयः ? नेमे द्यावापृथिवीति सिद्धमेव । एवं
नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्भूतो नो व्योमापरो यत् ।
किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्बभूवः किमासीद्गहनं गभीरम् ।
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्रा अह्ना आसीत्पुच्छत्या ॥

इत्यादि, ऋषिः ईश्वर एव जगत्तयादीन् प्रतिपाद-
यन्ति । अस्यार्थः । असन् अदर्शनयोग्यभूतावाकाशवायुं
तदादि तादृश्वस्तु नासीत् तदानीं प्रलये न विद्यत इत्यर्थः ।
सत् तेजोऽम्बुपृथिव्यस्तदादि वस्तु च नो आसीत्, रजःका-
रणं पृथिव्यपि नासीत् व्योमकारणमसुरूपं अपरः कार-
णान्मुदकवायवः नासुः, लिङ्ग व्यत्ययः छान्दसः । कुह-
कस्य ब्रह्मज्ञानस्य आवरीवः आवरणानि महद्दहङ्कारादि
सप्त शर्मन् ब्रह्माण्डञ्च किमासीत् किञ्च नासीदित्यर्थः ।
तदण्डोपरि विलसितं गहनं दुष्प्रविष्टं गभीरं नमितप्रवेशे
सान्द्रतया व्याप्तमन्धस्तोयं किमासीत् तदपि नासीत्यर्थः ।
मृत्युः सर्वलोकवासप्राणिप्राणहर्त्ता नासीत् । तर्हि मृत्यु-
रहितसमये अमृतं मृत्युनिवर्हणहेतुभूतं अमृतं मृत्योस्तेज-
स्तिमिरयोरिव परस्परवैषम्यदर्शनात् विपक्षाभावे सपक्षा-
भावस्य त्रेयस्त्वादमृतस्याप्यभाव इत्याह अमृतं नासीत् ।
कथमित्युक्ते ईश्वरव्यतिरिक्तसर्वाभावस्य युक्तत्वात् तदभाव
उचित एवेत्यर्थः रात्राह्नोः कारणाभावात् कार्याभावः
सिद्ध एव । ननु सर्वाभावे ईश्वरस्याप्यभावो भवतु नाम,
एकस्मिन् काले स्वत एव जगदस्तं गतं भवति, अन्यस्मिन्

काले पुनर्निजरूपेणोत्थितं भवति । तथेदं तर्ह्यध्याकृत-
मासीत् तन्नामरूपाभ्यामन्वकार्णोदिति श्रुतेः अशोकपुष्पवि-
कासादिवत्कालतः प्रपद्यते । जगद्बीजं तु जगत्कर्मेव ।

कर्माणा जायते लोकः कर्मैव हि स्तीयते ।

इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । पापकर्मशीलस्य नरस्य
पुण्ययोनिसम्भवत्वमीश्वरेण कथं न कृतं कर्मानुकूलं ज्ञप्तेति
चेत् कर्मैव स्वमार्गेण जीवं बुद्ध्यादिलिङ्गशरीरबन्धं नयति
तस्य घटकत्वाघटकत्वयोस्तुल्यसमर्थत्वात् अतः कर्माणा जग-
त्युत्पद्यमाने किमन्तर्गतनेश्वरेणेति प्राप्ते ब्रूमः तत्सूक्ते एका-
सन्तं तद्बुद्ध्या कल्पयन्ति बहुधा नानाप्रमाणैः सर्वाभावे प्रलये
सन्तं वसन्तं परमात्मानमेकमद्वितीयं कल्पयन्ति वेदाः स्वय-
मेव जगज्जन्मादि कारणं ब्रह्म निरुपाधिकं वर्त्तत एवेत्यर्थः
शास्त्रान्तरे तेत्तिरीये । असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद-
चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेनन्ततो विदुरिति । ब्रह्म
असत् असत्यं असदप्रमाणं चेद्देद सः असन्नेव भवति अस-
न्नास्तिको भवति ब्रह्म हृदस्वात् व्यापकत्वाच्च तथा प्रसिद्धं
शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं ब्रह्म अस्तीति वेद चेत् वेदितुः फलमाह
सन्तमेनं ततो विदुरिति । एवमीश्वरसद्भावे प्रमाणस-
हस्रस्थित्या तस्य मनोवागतीतत्वेन दुःसाध्यत्वात् तदिच्छा-
सम्भूतमकारप्रधानसगुणरुद्रस्योपासनं तच्चिक्काङ्क्षनं युक्त-
मेव । एवं प्राप्ते प्राहुराचार्या भोः तत्तलिङ्गाद्वितभुजद्वय-
विद्वेषवीरनामक सत्यमुक्तं भवता ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे-
त्यादयः भवदुक्ताः सर्वाः श्रुतयः परमेश्वरं ब्रह्माग्निं सृष्टिं
कुर्वाणं विष्णुं श्वेन पालनं कुर्वाणं रुद्रां श्वेन सत्यं कुर्वाणं

शुद्धमद्वैतरूपमव्ययमनादि ब्रह्म प्रशंसन्ति ताः भवता व्याख्याताः, मयापि च व्याख्याता एव तात्पर्यस्यैकरूपत्वात्, किञ्चेतावन्मात्रं विरुद्धमप्रमाणमस्ति तत्तलिङ्गाद्यङ्गनन्धारयितव्यमिति तदसत् धारणबीजश्रुत्यादिप्रमाणाभावात् मिथ्यमाणत्वेनैव ब्राह्मणोचितवेदोक्तगर्भाधानादिसङ्घर्षसंस्कृतस्य शरीरस्य निर्मूलतत्तता कथं श्रेयःपरम्पराजनिका भविष्यति, परन्तु प्रत्यवायधात्रैव । कथमिति उक्तञ्च ब्रह्मयामले ।

नामिरुद्धं सीमपास्तु नाभ्यधस्तादसीमपाः ।

देवास्तिष्ठन्ति विप्रेन्द्रे वेदवेदाङ्गपारगे ॥

शिखां शिरो ललाटञ्च कर्णौ घ्राणं कपोलकम् ।

जिह्वायाञ्च तथा चौष्ठौ ध्रुवञ्च कण्ठमेव च ॥

अंसद्वयं भुजद्वयं बाह्वहस्तयुगन्तथा ।

पञ्चोमाभिः कटिर्लिङ्गं हृषणं चौरजानुकम् ॥

शुल्फौ पादौ समान्श्रित्य मदाद्याः सर्वदेवताः ।

पितर ऋषयश्चैव आनाथाङ्गिकमित्रितैः ॥

मित्यादिकर्माभिस्तृप्ता भवामो नात्र संशयः ।

इति ब्रह्माखणकेतुसम्वादः । श्रुतिश्च । यावतीर्वेदेवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति तस्मात् तथाविधतनोर्जीवनदशायां कृते तापे देवाः पलायन्ते तप्तायःसाचिध्यान्मनुष्या इति ।

तथाविधतनोरस्य तापनाङ्गं करोति यः ।

एनं शप्ता पलायन्ते देवाः शीर्षादिवासिनः ॥

पतितोऽयं भवत्येव शूद्रवर्चितकाष्ठवत् ।

व्याधिं विना कर्मयोग्ये विप्राङ्गे चिह्नमीक्ष्य च ॥

लोकेश्वरं भानुमीचेदधवा ऋदमाविशेत् ॥

इत्यादिब्रह्मनि वचनानि प्रमाणानि सन्ति । श्रुतावपि,
योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा
पशुरिति । यः पुरुषः स्वस्मादन्यां देवतामुपास्ते असौ
देवता अन्या सर्वज्ञा सच्चिदानन्दादिलक्षणसम्पन्ना देवता-
द्वारा किञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टोऽहमन्योऽस्मीति न स
वेद स पुनर्वेदज्ञानसम्पन्नो न स्यादित्यर्थः उक्तार्थं दृष्टान्तेन
द्रढयति यथा पशुरिति पशोर्यथा विवेकज्ञानाभावः तथै-
वेत्यर्थः परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमा-
यात्रास्यकृतः कृतेन कर्मणेत्यादिमुण्डकोपनिषदुपदेशवशात्
ब्राह्मणः कर्मचितान् कर्मसम्पादितान् अनित्यान् लो-
कान् दृष्ट्वा निर्वेदमायात् । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा
नास्तीति तस्मात् मोक्षप्राप्तये, तद्विज्ञानार्थं स गुरु-
मेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्या-
दिना गुरुमभिव्रजेत् अनेन सद्गुरुरूपदेशेनैव ब्रह्मलक्ष-
णाभिन्नः सर्वाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संसारार्थवमतिक्रम्य
सर्वावस्थासु आत्मानं ध्यात्वा मुक्तो भवति । न वहिषि-
कृततत्ताङ्गादिना प्रयोजनम्, चर्महानिमात्रफलमस्ति
लिङ्गिनः, मुक्तिसु ज्ञानतेजोनिरस्तान्तराज्ञानान्धकार-
स्यैव भवति । केवलं रुद्रोपासनायाः पुण्यलोकप्राप्ति-
रैव फलं न तु मुक्तिः तस्यासु जीवेशैक्यानुसन्धानभावना-
लब्धत्वात् ।

तं दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितरुद्धरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोको जहाति ॥
इति ।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम् ॥
इति ।

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ इति ।
तस्मादगुरुकटाक्षागतशुद्धाहैतविद्यामाश्रित्य श्रीमदक्ष-
यतत्फलरसपानेन तप्तो भवेदिति श्रीमन्निराचार्यैरिव-
मुक्तः विहेषवीरनामको लिङ्गश्रुदग्रशीरिदमाह,
स्वामिन् ! त्वमेव शरणं मम सर्वदाऽसि-
संसारसर्पविषदन्धदनुं नयाशु ।
मामद्य युष्मदतिनिर्भयसवेदवाक्यै-
र्नष्टा भिदाऽस्मि शिव एव जगत्पिताऽसि ॥

महादेवार्चनफलं गुरो ! त्वमसि सत्तम ! ।
अहैतावृत्तदाढत्वे रुद्रादप्युत्तमोत्तमः ॥
इति आचार्यशिरोमणिं सुतिपात्रं मुहुर्मुहुर्नृत्वा तदी-
यचरणोदकपानं तदुक्ताचारलक्षणं शिरसा परिगृह्य स्व-
कुलग्रामदेशस्थान् सर्वानप्यहैतवृत्तिनः कृत्वा श्रीमत्परमहं-
साचार्यगुरुमभिवाद्य सुखमास ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ शैवमतनिवर्हणं नाम चतुर्थं
प्रकरणम् ।

पञ्चमं प्रकरणम् ।

—:~:~:~:—

एवं लिङ्गादिधारणकारणे शिवमते निरस्तेऽप्याराध्याः
 केचन पीठार्चननिरताः प्राक्लिङ्गधारिणो निरत्रशेषभङ्गाः
 प्राग्ने लिङ्गधारिणः शुभ्रविभूतिभूषितकर्तृकाः शिरःकण्ठ-
 बाहुषु सहस्रपरिमितवद्राक्षमालाभूषिताः प्रतिपद्यच्छभै-
 रवमिपद्यसूत्रभङ्गाग्रगण्यपरमतेकालानलादयः श्रीशङ्करा-
 चार्यं दृष्ट्वा इदमूचुः कश्चं सन्वासिन् ! मायात्रेवधारीव-
 समागत्य षड्विधशैवचारं सकलवेदग्रन्थं परित्यज्य विद्वेष-
 बीरादीन् मतभ्रष्टान् कृत्वा यन्मुमायती भवसिः प्रतिपद्य-
 चच्छभैरवमाराध्यसतप्रभभास्वत् मां विद्धि, किं शैवमतं
 नास्ति । ब्राह्मण्यमुत्तमं प्रोक्तं कैश्वर्यं मुनिसत्तम ! । वैष्ण-
 वादधिकं शैवमित्यादिना नारदं प्रति ब्रह्मोक्तेः शैवमतस्य
 श्रेष्ठत्वं दर्शितम् । तादृशमुत्तमोत्तममतं परिहृत्य ब्राह्म-
 णस्य निपतनं वृक्षायमारुढस्य पुरुषस्याधःपतनमिव प्रति-
 भाति । ब्राह्मण्यमूलाद्वैष्णवमतशाखाभवत्वात् शैवाभ्यं-
 गतस्य रूढपतनं किमर्थं भवद्भिः कृतम् । मताधिदेवस्य
 रुद्रस्य परमत्वं नास्तीति यद्युच्यते तत्परमत्वं नमस्ते रुद्र-
 मन्थव इत्यादि शतरुद्रमन्त्रेषु सर्वजगदुपादानकारणमभूत् ।
 वेदपुरुषोऽपि रुद्र एत्यर्थमुपक्रम्य तत्स्वरूपस्यातिरौद्रत्वात्
 सर्वोत्तमत्वाच्च वेपमानशरीरः शिरं तूष्णीं स्थित्वा स्वापराध-
 निवृत्तये प्रतिपदे नमस्कारपुरःसरमेव स्तुतिमकरोत् हे

रुद्र ! ते तव मन्यवे कोषाय चतुर्दशभुवनसमहेतुभूताय नमः । उत तदनन्तरं ते तव सयहेतवे इषवे बाह्याय नमः । हे रुद्र ! ते तव धन्वने प्रायाय नमोऽस्तु ते बाहुभ्यां पाश-
पतपिनाकधारिभ्यां नमः । इत्यादिषु मन्त्रेषु प्रतिपदे बहुधा देवं नत्वा निवृत्तापराधीऽभूत् । उतामृतत्वस्थेयान इति-
पुरुषसूक्तमध्यवर्तिना मन्त्रवरेण धर्मार्थकाममोक्षेषु चतु-
र्विधपुरुषार्थेषु मन्त्रे मौचरूपं पुरुषार्थस्य श्रेष्ठत्वात् तस्य-
ईशानः रुद्रः कर्त्तव्यत्वेन शिवस्य सर्वोत्तमत्वम् । किञ्च पुरुष-
सूक्तस्याधिदेवं रुद्रः तस्य ऋषिर्नारायणः पुरुषो देवतेति-
पुरुषो रुद्र एव, तस्य सहस्रशीर्षत्वं सहस्राक्षत्वं सहस्र-
पाक्षं सिद्धमेव नमः सहस्राक्षाय शतधन्वन इत्यादि बहु-
श्रुतिभ्यः ।

विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखी विश्वतो बाहुवत विश्वतस्यात्
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैरित्यादिश्रुतेः ।

इदमिदानीं बोध्यम् ।

सहस्रशीर्षं देवं तं विश्वाच्च विश्वसम्भवम् ।

विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥

इत्यादिना सहस्रशीर्षादिसाध्यात् सूक्तं नारायणपरमिति
चेन्न उपसंहारविरोधात् । उपक्रमस्य दीर्घस्य उपसंहारवशा-
दुपक्रमनयनस्य मीमांसासिद्धत्वात् । प्रथमशाखाब्राह्मणे
शतपथे श्वेताश्वतरोपनिषदि पुरुषसूक्तमुक्त्वा उपसंहार एव
क्रियते ।

ततो यदुत्तरतरं तद्वरूपमनामयं,

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति,

अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ।

सर्वाननशिरोघ्नीवः सर्वमृतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ इति ।

एवमुपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यता स्यात् सहस्र-
शीर्षा पुरुष इत्यनेन सर्वाननशिरोघ्नीव इति प्रतिपादित-
स्यार्थस्यानुकूलत्वात् । तन्मध्ये ङ्गीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पद्मे
अहोरात्रे पार्श्वे इति वाक्यद्वयेनापि प्रतिपादितः शिव
एव । ङ्गीः गङ्गा लक्ष्मीः पार्वतीत्यर्थः । तत्पतित्वं रुद्रस्य
घटते । उक्तञ्च स्कान्दे ।

हिमायादपतन्मीलौ गङ्गा रुद्रस्य वेगतः ।

तदीयभारसम्भ्रान्तो ह्यवादीप्तां तदाशिवः ॥

ङ्गीमती भव नात्युच्चैर्वर्त्त संप्राप्य मामिह ।

पुरुषं पुरुषमेष्टं ब्रह्मविद्यादिकारणम् ॥

सा तं नत्वा महादेवं तदाप्रभृति भक्तितः ।

ङ्गिया जटासु मिलिता ङ्गीरिति प्रोच्यते बुधैः ॥

रुद्रयामले ।

तस्याङ्गमञ्चमारुढा शक्तिर्माहिेश्वरी परा ।

महालक्ष्मीरिति स्याता श्यामा सर्वमनोहरा ॥

तस्यास्तेजःकणाज्जाता लक्ष्मीवाङ्गीटयः पुरा ।

शिवतेजःसमुद्भूता हरिब्रह्मादिकोटयः ॥

क्रियन्ते पुनरेवैते तत्र तत्र सयानुगाः ।

इति गङ्गालक्ष्मीपतित्वं शिवस्यासाधारणमित्यविरु-
द्धम् । उत्तरवाक्ये अहोरात्रे पार्श्वे अहश्च रात्रिश्च अहो-
रात्रे तस्य द्विवचनान्तत्वात् अहोरात्रे पार्श्वे यस्य, अहो-

रात्रिपार्श्वत्वं च रुद्रस्यैव । दक्षिणपार्श्वस्य शुद्धस्फटिकस-
ङ्गाश्रयात् अहोरूपपार्श्वत्वम् । वामपार्श्वस्य देवीभागत्वेन
श्यामवर्णत्वाद्वाचिरूपपार्श्वत्वञ्च रुद्रस्यासाधारणमेतत् ।

अतः सूक्तस्य शिवपरत्वेन शिवस्यैव जगत् कारणत्वात्
सर्वापेक्षया तन्मतस्य प्राबल्यं प्राप्तम् । अथर्वशिरसि ॥
भगवता परमेश्वरेण देवान् प्रति स्वस्य सर्वात्मकत्वं
प्रतिपादितम् । सोऽहं नित्यानित्योऽहं ब्रह्माहं उपाह्वः
प्रत्यङ्गोऽहं दक्षिणश्चोदश्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्च दिशश्च विदिश-
श्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं गायत्राहं सावित्राहं सर-
स्वत्याहं त्रिष्टुप्जगत्यनुष्टुबहं छन्दोऽहं गार्हपत्योऽहं दक्षि-
णाम्बिराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहं ज्येष्ठोऽहं
त्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहमृग्यजुःसामाथर्वाङ्गि-
रसोऽहमक्षरमहं क्षरमहं शुद्धोऽहं गोघ्नोऽहं अरक्षोऽहं
पुष्करमहं पवित्रमहमयश्च मध्यश्च वह्निश्च पुरस्तादशसु
दिक्ष्ववस्थितमनवस्थितश्च ज्योतिरित्यहमेवं सर्वे च
मामेव मां यो वेद सर्वान्वेदेत्त्यादि भगवतो विश्वरूपत्वं
प्रदर्शितं व्यापकचैतन्यस्य रुद्रस्यैव, रुद्रत्वा स्वशक्त्या
लोकान् द्रावयतीति रुद्रः ब्रह्मादिप्रलयकर्त्तेत्यर्थः ॥ अत
एवोक्तं शिवरहस्ये ।

ध्येयत्वे तव साक्षिणो मुनिगणाः ज्ञानप्रदत्वे शुको
वन्द्यत्वे निगमाः स्वभक्तविमताक्रान्तौ कृतान्तादयः-
नित्यत्वे भगवान् पितामहशिरःस्रग्दहमाद्यन्तयोः
शून्यत्वं च वराहहंसवपुषौ पद्माक्षपद्मासनी ॥

इत्यादिप्रमाणैः शिवस्य सर्वात्मकत्वं हरिव्रह्मेन्द्रादि-

कर्तृत्वं घटते तद्भक्तानामन्तर्महिरुद्रविभूत्यादिधारणात्
पीठाद्यर्चनया रुद्राध्यायजपेन च सर्वपापविनिर्मुक्तः
शिवसायुज्यं प्राप्नोतीति निरवद्यम् ।

उक्तञ्च स्कान्दे रुद्रप्रशंसाकाण्डे ।

स्तयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा सुरां पीत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नी भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥

कोटिजम्भार्जितैः पुण्यैः शिवे भक्तिः प्रजायते ।

बहुनाऽत्र किमुक्तेन यस्य भक्तिः शिवे दृढा ।

महापापीत्रशापाक्षः कोटिशस्त्रोऽपि मुच्यते ॥

इति शिवगीतादृढोक्तेः । पुनरपि शिवगीतासु मुनीन्
प्रति सूत इदमाह ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां पारं शस्यथ येन वै ।

मुनयस्तत् प्रवक्ष्यामि व्रतं पाशुपताभिधम् ।

कृत्वा तु विरजां दीक्षां भूतिरुद्राक्षधारणम् ।

अप्रस्तु वेदसाराख्यं शिवनामसहस्रकम् ।

सस्यज्य तेन मर्त्यत्वं शैवीं तनुमवाप्स्यथ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् शङ्करो लोकशङ्करः ।

भवतां दृश्यतामेत्य कैवल्यं वः प्रदास्यतीत्यादिकम् ॥

तत्र विपक्षशूल इदमुवाच तैत्तिरीये नारायणोप-
निषदि कद्रुद्राय प्रचेतसे मौदुष्टमाय तवसे वोचेम
शन्तमं हृदे सर्वोक्षेण रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु, पुरुषो
वै रुद्रः सत्यहो नमो नमः विश्वं भूतं भवनं चित्रं
बहुधा जातं जायमानञ्च यत्, सर्वां ह्येष रुद्रस्तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु इत्यादिना रुद्रस्य सर्वात्मकत्वं सर्वा-

न्तर्यामित्वं सवीतृकृष्टत्वञ्च घटते यच्च सदात्मब्रह्मपुरुष-
साधारणवचनात्मकसूक्तानि वर्तन्ते तानि सर्वाणि शिव-
पराण्येव । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे-
ऽसु सदाशिवोमित्यादिना तस्य सर्वाधिपतित्वनियमात् ।
रुद्राङ्गनार्चनादिना धर्मादिपुरुषार्थस्य विद्यमानत्वात् ।
न च रुद्राङ्गधारणादिकं अयुक्तमिति अमितव्यम् ।
कैवल्योपनिषदि हरोप्रासनामुपदिशति ।

हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तमकृतं ब्रह्मयोनिम् ॥
तदादिमध्यान्तविहीनमेकं त्रिभुं चिदानन्दमरूपमकुतम् ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥
ध्यात्वा विनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिन्ममसः परस्तात्-
स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।

स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

स एव सर्वं शङ्कृतं यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥

इत्यादिकृतस्त्रीपनिषदा हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनः उमा-
सहायस्य त्रिलोचनस्य नीलकण्ठस्य ब्रह्मादिसर्वदेवमयस्य
ध्यानादपुनर्भूतयोनिं गच्छन्ति, मुक्त्यनन्तरं पुनर्योनि-
प्राप्तेरभावात् । एवञ्च महादेवस्योत्कृष्टत्वात् उमा-
सहायादिलक्षणाश्रितस्य लयस्वामिनो रुद्रस्यैवोप्रासनया
मोक्षः सिद्ध इति फलितार्थः श्रुतिमन्यथाकर्तुमशक्य-
त्वात्, उपासकस्य विभूत्यादिविभ्रं युक्तमेव । ब्राह्मणे-
नावशं त्रिभूतिधारणं कर्तव्यमिति कालाग्निरुद्रोप-

निषदि समान्नातम्, अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं
सनत्कुमारः पप्रच्छ धेहि भगवन् ! त्रिपुण्ड्रविधिं सत्यत्वं
किं यद्व्यं किं यत् स्थानं कति प्रमाणं का रेखाः के
मन्त्राः का शक्तिः किं दैवतं कः कर्त्ताः किं फल-
मिति च तं ह्यवाच भगवान् कालाग्निरुद्रो यद्व्यं
तदग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्म इत्यनेनाभिमन्त्र्य मानस्तोक इति
समुद्धृत्य जलेन संमिश्र्य मानो महान्तमित्यालोच्य
त्र्यम्बकं त्रायुतमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु त्रयायुधैः
त्र्यम्बकैः त्रिशक्तिभिस्त्रिहस्तिस्त्रो रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेत-
च्छाश्वत्सं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति तस्मात्
तत् समाचारान्मुमुक्षुः न पुनर्भवाय धनं सनत्कुमार
प्रमाणस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिविधा रेखा आललाटा-
दाचक्षुरामूर्त्तौ मध्यतः याऽस्य प्रथमा रेखा सा गार्ह-
पत्यश्चकारो रजो भूर्लोकश्चाम्ना क्रियाशक्तिः ऋग्वेदः
प्रातः सवनं महेश्वरो देवतेति याऽस्य द्वितीया
रेखा सा दक्षिणाग्निः ऋकारः सत्त्वमन्तरीक्षमन्तरा-
म्नेच्छाशक्तिः यजुर्वेदः माध्यन्दिनं सवनं सदाशिवो
देवतेति याऽस्य तृतीया रेखा सा हवनीयो मका-
रस्तमो द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेद-
स्तृतीयं सवनं शिवो देवतेति त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति
यो विद्वान् ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स
समस्तमहापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु
तौर्षेषु स्नातो भवति स सर्वान् देवान् ध्यातो भवति

स सर्वान् वेदान् अधीतो भवति स सन्तर्त स कलरुद्र-
मन्त्रजापे भवति स स कलभोगभुग्देहं त्यक्त्वा शिवसा-
युग्यमाप्नोति न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते इति
यः शृणोत्वधीते वा श्रोऽप्येवमेव भवतीत्यन्तं सत्यमो
सत्यमित्युपनिषदित्वासां कृतञ्चोपनिषदि त्रिपुण्ड्रस्य सर्व-
देववेदकालात्मकत्वं मोक्षप्रदत्वञ्च प्रतिपादितं (सुगमत्वात्
व्याख्यातं) अतो विभूतिधारणमहिमानं वक्तुं न शक्यते
केनापि, तस्मात् ब्रह्मचर्यादिभिराश्रमिभिः सर्वैरपि त्रिपु-
ण्ड्रधारणमेवावश्यकं कर्त्तव्यम् । एवं रुद्राक्षलिङ्गधारण-
स्यापि प्रमाणसङ्गावोऽप्येव ।

श्रीर्षे कण्ठे कर्षयोश्च बाह्वो रुद्राक्षधारणात् ।

नीलकण्ठी भवेन्मर्त्यो ब्राह्मणश्चेत् परात्परः ॥

इति अथश्वसंहितायामुक्तम् । अतस्तत्तन् न तदा मोक्षं
अश्रुत इत्यादिप्रमाणेन तत्तन्नोरेव फलस्यवशात्सिद्धाङ्गन-
मवश्यं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते श्रीशङ्कराचार्यैरिदमुच्यते, तत्त-
लिङ्गादिधारणं, द्विजातिमिर्न कर्त्तव्यम्, प्रमाणाभावात्,
अतस्तन्नूरित्यादिश्रुतेरर्थस्तावदेवं कर्त्तव्यं नाग्निना तापो
विवक्षितः किन्तु तपसैव, ब्राह्मणस्य तपः कच्छचान्द्राय-
णादिकं तादृशेन तपसा तापो निर्दिष्टः कच्छचान्द्रायणेः
कथ इति उक्तत्वात् आर्षविरोधाच्च । तदुक्तं बृहन्नारदीये ।

लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा राजन् ! चक्राङ्कितमस्तथा ।

ज्ञानमेव तदा कार्यमथवा सूर्यमीक्षयेत् ॥

पतितं तत्तलिङ्गाख्यं चक्राङ्कितमथापि वा ।

वाङ्मनेषापि नर्चेत पाषण्डाचारतत्परम् ॥

शूद्रवक्त्र परित्याज्यो जीवन्मुक्तसमाकृतिः ।

तस्मै दत्तञ्च हव्यञ्च कव्यञ्चापि वृथा भवेत् ॥

तद्दर्शनात् परित्याज्यमन्नं मन्त्राभिमन्त्रितम् ।

अपि शूद्रेक्षणांमुचेत् लिङ्गचक्राङ्गिनं विना ॥

अपि चेन्निगमाचाररतो वेदाङ्गतत्परः ।

लिङ्गचक्राङ्गमात्रेण स सत्यः पतितो भवेत् ॥

मार्कण्डेय पुराणे ।

ब्राह्मणाणाञ्च गायत्र्याः संवाहोऽभूत्सहान् पुरा ।

अतस्तयाऽतिसंशयाः पाषण्डार्थशूद्रदेवताः ॥

वेदोक्तकर्माहीनाश्च तान्तिकाचारतत्पराः ।

यूयं कलौ भवन्मेवमिति तानाह सा रुषा ॥

अतः कस्मिन्नुगे प्राप्ते भविष्यन्ति हिजाघमाः ।

वेदार्थहीनाः पाषण्डा लिङ्गचक्रादिचिह्निताः ॥

ज्ञानकर्मापथाद्गुष्टाः कामक्रोधादिपीडिताः ।

दुरात्मानः सत्यधर्मवर्जिताः शपसोगिनः ॥

कलौ त्रिंशत्सहस्राब्दे पूर्वे नष्टा भवन्ति ते ॥

निःशेषतां गताः पश्चाद्द्वैतार्थानुचिन्तकाः ।

सत्यधर्मपरा भूयो भविष्यन्ति न संशयः ॥ इति

तस्मादङ्कनं न युक्तं । भवदुक्तीपनिषत्तात्पर्येणु सत्य-

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे-

त्यादिना तस्य दुराराध्यत्वादुमासहयादिधर्मसंयुतस्य

रुद्रस्यैवोपासनयाऽपि मोक्षोऽस्यैव तस्य परब्रह्मावतार-

त्वात् तत्प्रीतये विभूतिरुद्राद्यधारणमवश्यं कर्त्तव्यमेव ।

किन्तु लिङ्गविशूकडमरुधारणं निर्मूलत्वाच्चाङ्गीकर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः ।

एवं परिहृतयोः शैवमतैकदेशिनोः पुनरन्यः शास्त्रान्तरेण प्रसूततिष्ठते भक्ताग्रगण्य इति । तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्म्यथ रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाभ्यवन् ता उपसदैव जिगीषं तस्मादाहुः यच्चैवं वेदं यच्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति इषुं संस्तुत्य अग्निमजीषं सोमं अण्यं विष्णुं तेजसं तेऽब्रुवन् क इमामाश्लिष्यतीति रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीत् वरं वृषे ब्रह्मेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्तां रुद्रो वासजस तिस्रः पुरः विभ्यो लोकीभ्योऽनुरान् प्राणदत्तं वदुपसदं उपसद्यन्ते आदित्यपराश्रुत्ये नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुह्यादिति । पुरा राक्षसानां मध्ये तिस्रः पुर आसन् अयोमयं रजतमयं हिरण्यमथ पुरनामकान् त्रीन् राक्षसान् जेतुं देवा अप्यसमर्था बभूवुः, ततस्ते देवा इषुं संस्तुर्वन्तः कल्पयामासुः विदेवात्मिकां मिषुं संस्तुर्वन्तः मूले अग्निदेवात्मिकां मध्ये चन्द्रदेवात्मिकां अथे विष्णुदेवात्मिकामित्यर्थः, ततस्ते देवा अब्रुवन् क इमामाश्लिष्यति क एनान्वारयति यतो अग्नीषोमविष्णुतेजःकृदात्मकत्वेनात्यन्तभारत्वात् जगत्तयतेजोरूपत्वाच्च । एतादृक् पुरुषः स्वहस्तेन धृत्वा को वा प्रयुनक्त्यतीति विचार्य रुद्र इत्येवमब्रुवन् यतो रुद्रः क्रूरः किल वै अत एनां धर्तुं स एव समर्थः, यतो रुद्रस्यान्यादितेजः सर्वं स्वकीयमेतत् । कश्चमित्युक्ते तावदग्निचन्द्रौ भगवतो नेत्रे

विष्णुस्तु तदीयदेहात्मात्विक्वांशात्सम्भूतः अतः स्वतेजस्तस्य भारो न भवतीति रुद्रं प्रार्थयामासुः । [सोऽब्रवीद्वरं वृषे भवद्भ्यः ब्रह्मादिभ्यो वरमिच्छामीत्यर्थः किमिति अहमेव पशूनामधिपतिः प्रधान इति, एवं रुद्रेशोक्ता अनुवन् तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिः प्रधान इति रुद्रेशोक्ता अनुवन् तस्मात् रुद्रः पशूनामधिपतिरिति वयं ब्रह्मादयः सर्वे देवाः पशवः अस्माकं त्वमेक एव पतिरित्युक्ता तदीयलिङ्गत्रिशूलादिचिह्नानि सर्वे धारयामासुः । पशूनां ब्रह्मादीनां पतिः स्वामी पशुपतिः तस्मै नमो नम इति नमस्केऽपि प्रतिपादितत्वात् । तस्मात् ब्रह्मनारायणादिभिः सर्वैरुपास्यः स्वामीत्यर्थः । अतः सर्वे देवा लिङ्गत्रिशूलमुद्राधारिणः विभूतिरुद्राद्यास्तत्तदेष्टिनः शुभ्रस्फटिकाक्षमालिकावह-कराः पञ्चाक्षरीमन्त्रराजोच्चारणचलदधरोष्ठाः ईषन्स्त्रि-रस्त्राः परमेश्वरपादारविन्दयुगलं निजकिरीटैरर्चयन्तः भक्ताग्रगण्या बभूवुः । अतो निजलिङ्गत्रिशूलविभूतिरुद्रा-द्यधारणपरान् ब्रह्मादीन् प्रमथोत्कृष्टभक्तान्दृष्ट्वा तद्वक्ष-णाय पुरश्चिन्तयाय च मेरुगिरिं धनुः न्यामहिराजं भूमिं रत्नं चन्द्रसूर्यात्मकं चक्रद्वयं वेदान्तान् ब्रह्माणं सार-यिञ्च कृत्वा बन्धादिभिरिव देवैः संस्तूयमानः परमेश्वरः (इत्यादि पुष्पदन्तोक्तप्रकारेण) तामिषुमसृजत पुरोपरि सुमोच वेषुः पुराणि ह्रित्वा सत्युच्चयस्य निषङ्गान्तरं प्राप तस्मात् पुरश्चरस्य लिङ्गादिचिह्नानि देवैरपि धृतानि तेषां मुख्यतया शिवभक्तत्वात् पशुत्वाच्च पशुपतिचिह्नधारणं युक्तमेव लोके वेद्यसेवकयोस्तथादर्शनाच्च तस्मात् शिवभक्तै-

रक्षाभिश्च तदङ्गधारणमवश्यमङ्गीकर्तव्यमेवेति प्राप्ते आहु-
राणां च, त्रिपुरसंहारकाले रुद्रभक्तानामपि देवानां
लिङ्गाद्यङ्गनमनुपपन्नं कुतस्तथाविधप्रमाणाभावात् नार-
दादिमुनिषु च विभूतिरुद्राचस्फटिकधारणे विद्यमानेऽपि
लिङ्गाङ्गनाभाव एव, तस्मादेव मुन्यादिषु कदाऽपि तस-
त्रिशूललिङ्गादिचिह्नं न विद्यते “ब्रह्माभक्तिध्यानयोगाद-
बहिः” इति कैवल्योपनिषद्वचनालिङ्गाद्यङ्गनस्य ज्ञानाङ्गत्वा-
भावात् । नान्यः पन्था विद्यते चैवमाय इति मन्त्रसैवेदमवा-
प्तव्यमित्यादिश्रुतेषु मीमांसं प्रीतिसाध्यत्वमुपपन्नं तस्मान्नि-
र्मलान्तःकरणप्राप्तस्य मोक्षस्य बहिःस्थापेन प्रयोजनाभावात्
तस्रलिङ्गादेर्निन्दादर्शनाच्च लिङ्गाङ्गनमनुक्तमेवेति सिद्धम् ।
भवन्तीऽपि देवाग्रगण्यस्य शिवस्य च अंशांशिभावित्वेन
तत्रापि तदङ्गनं व्यर्थमेव तथैवेदमाभावात्, यदि राजाङ्गनं
श्रुत्यस्मेल्युक्तं तदप्यसत्त्वं राष्ट्रः एकहन्त्रादिचिह्नं वर्त्तते तद-
भूत्वस्य नास्त्येव । त्रिशूलाद्यायुधविशेषं देवो विभर्त्ति भक्ते-
नापि तत्रायुधधारणं कर्त्तव्यमिति किल भवद्विद्वत्, तथा
चेदधीमयं त्रिशूलादिकं धारयतां भारमात्रमेव प्रयोजनं
न त्वन्यत् नास्त्येव तथाविधकार्यकारणतायाम् । किञ्च नी-
लकण्ठभुजगभूषणादिचिह्नं देवतास्त तदपि धारयन् वृद्धि-
कादिविषमात्रेण म्रियमाणस्य त्वं न कालकूटभक्षणे
शक्तिरस्ति रज्जुदर्शनेन सर्पश्च । तस्मान्न मानस्य भुजग-
भूषणता कथं युज्यते । तस्मात् पामरवर्गं विहाय लिङ्गा-
द्यङ्गनं परित्यज्य वेदीकृतकर्त्तव्यसमर्पणं भवति कृत्वा जीवेश-
योरैक्यांशसन्धानं कुर्वन् वर्त्तयन् दृढं तज्ज्ञानं जन्ममरण-

प्रवाहकारणमूलान्नाननिवृत्तौ जातायां लिङ्गशरीरभङ्ग-
द्वारा मुक्तो भवसीति परमाज्ञापितः भक्ताग्रगण्यस्तदनुसा-
रिणश्च परमतकालानलादयः परमगुरु श्रीशङ्कराचार्यं
नत्वा स्वबन्धुपुत्रमित्रादिभिः सह त्यक्तलिङ्गाङ्गाः सम्यगुप-
दिष्टशुद्धाहैतवादिनो बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ शिवमतैकदेशनिवर्हणं नाम

पञ्चमं प्रकरणम् ।

षष्ठं प्रकरणम् ।

तस्मादनन्तशयनं नाम भगवदर्चामूर्तिसन्निहितप्रदेशं
संप्राप्तः तद्देवदर्शनं कृत्वा निजशिष्यैर्मसपर्यन्तमास तत्र,

भक्ता भागवताश्चैव वैष्णवाः पाञ्चरात्रिणः ।

वैखानसाः कर्महीनाः षड्विधा वैष्णवा मताः ॥

क्रियाज्ञानविभेदेन त एव द्वादशाभवन् ।

तानाह शङ्कराचार्यः किं वो लक्षणमुच्यताम् ॥

आदौ भक्ता इदमूचुः । स्वामिन् ! वासुदेवः परमपुरुषः
सर्वदा जगदवनपरः सर्वज्ञः सर्वदेवकारणः स एव राम-
कृष्णाद्यवतारविभेदेन भूभारं निवर्त्तयितुं शिष्टावनमशि-
ष्टसंहारं च कुर्वन् पुण्यस्थलेषु निजाविर्भूतमूर्त्तिप्रतिष्ठा-
मोक्षकारः । मूढा वयं किल तदीयपादपङ्कजसेवया वि-
गतपापास्तल्लोकवासं प्राप्स्याम इति निश्चयबुद्ध्या कौण्डि-
न्यमुनेः प्रसन्नो विष्णुरनन्तनाम्ना किलात्रैव वर्त्तते, तदीय-

चरणसेवनमनुदिनं कृत्वा तीर्थप्रसादादिभिस्तृप्तिमेत्य गोपुर
प्राकारादिषु सन्मार्जनप्रोक्षणादिकं कुर्वन्तः सन्तोवसामः ।

अङ्गेन रहितानेतान् स्मार्त्तवंशसमुद्भवान् ।

जर्द्धपुण्ड्रपरान् भक्ताननन्ताङ्घ्रिद्वये नयेत् ॥

स्नानमूलमिदं ब्राह्मणमित्याद्याङ्गिकचोदिता ॥

नित्यकर्मण्यप्रामाण्यमिव प्रतिफलति वः किं प्रामा-
ण्यमिति यतिवर्थं मदीयाचारो द्विविधः ज्ञानक्रियाभेदात्
ज्ञानिनो वयं विष्णुशर्मादयः परे कर्मठाः ब्रह्मगुप्तादयः
श्रीमदनन्तभक्ताः अत्रैव वर्त्तन्त इति विष्णुशर्मावचनं नि-
शम्य शङ्कराचार्यस्तमपृच्छत् भवत्प्रमुखा ज्ञानिनः किल
ज्ञानस्य किंवा लक्षणं तेन फलमपि किमित्युक्ते विष्णुशर्मा-
ह, श्रीमदनन्तभगवत्पादकमलमेव शरणमिति तूष्णीमव-
स्थितिरेव ज्ञानं तदनुज्ञां विना टणचलनमपि न भव-
तीति, तमाचार्योऽब्रवीत् मूढ ! विष्णुशर्मान् ।

“जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः ।”

इत्याश्रमधर्मानुकूलं कर्म सर्वेषामलङ्घ्यं तस्यैव तपः-
शब्दवाच्यत्वात्, सन्यासिनामपि विहितं कर्म कर्त्तव्यमेव
“कर्महीने तु पातित्यमिति दर्शनात्, “अहरहः सन्ध्यामु-
पासीत, उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति, उद्यन्तमस्तं यन्तमादि-
त्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुतेऽसा-
वादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सदब्रह्माप्येति य एवं वेद” इति च,
सर्वे वेदा ब्राह्मणोचितं नित्यकर्म प्रशंसन्ति श्रौतस्मार्त्ता-
दिकं, यतः कर्मार्थमेव श्रुतिप्रवृत्तिः, अतः सर्वैराश्रमभिः
वेदोक्तं कर्म अवश्य कर्त्तव्यमेव ।

जीवन् कर्मपरित्यागः यः करोति नराधमः ।

स मृटी नरकं याति यावदाभूतसंभवम् ॥

इति मनुवचनदर्शनात् देवाद्यनैकज्ञानभिद्याचर्यादिकं कर्म यतीनाञ्च विद्यत एव । श्रोत्राद्यमनैकज्ञानसन्ध्यावन्दन-जपाग्निहोत्रस्वाध्यायमाध्याह्निकदेवातिथिपूजादिकं कर्म वानप्रस्थवृद्धस्यपीलुषमेव, वनस्थस्ययान् किल विशेषः, तपो ज्ञानशेनापिरमिति, ब्रह्मचारिबलु ज्ञानसन्ध्यास्वाध्यायेक्षर-पूजागुरुकुलवासादिकं कर्म उचितं अतः स्वकर्मभ्रष्टानां भवतां ब्राह्मणगृहानिप्रसक्तिः स्यात् । किञ्च ज्ञानमार्गव-र्त्तिनी वयमिति भवन्निरुक्तं तन्नाम्यधिकारी नास्तीति, वयस्ति तर्हि सदसत्तत्त्वञ्च ब्रह्मनाडीविभेदेन चित्परामर्श-भावे षट्चक्रमार्गं दर्शयन्, एवमाचार्यैरुक्ते विष्णुशर्मादयः इदमूचुः, यतिनाथ । अथ कर्म ज्ञान शोभयमेवास्माभिवि-दितं त्रिकालमनन्तदेवपाददर्शनं विना न किञ्चिदिति, तद्वचः श्रुत्वा संभूताश्चर्यैः श्रीशङ्कराचार्यै इदमाह, विष्णु-शर्मन् ! कतिपर्यैरब्देरेवं स्थितिः । स त्वाह, मत्सदृशः सप्तमः पुरुषः तत्पिता किञ्चित्कर्मशील इति बाल्ये मया श्रुतम् । तन्निशम्य कोपाद्यर्थोभयात्मकमानसः सकलगुरुराह हे ब्राह्म सकलधर्मवहिष्कृत ! दूराद्गच्छेति त्वत्संसर्गेषास्माकं दोषो भवेदिति विष्णुशर्माणमवादीत् । स तु क्लेशपूरित-मानसः सगर्णः समस्तापराधं चमस्विति दण्डवत् प्रणम्य सम्पुटितकरद्वयः स्थाणुवत्समातिष्ठत । विष्णुशर्माभिधमेन शरणागतं दुर्मार्गाद्रक्षामो वयमिति धिया सगर्णस्य तस्य प्रायश्चित्तकरणे हस्तामलकादीन्निजशिष्यानां प्रापयामास ।

ते विष्णुशर्मप्रसुखानां ज्ञानब्रह्मदण्डसमर्पणमुच्छ्रितसहस्र-
घटज्ञानशतप्राजापत्यकृष्णप्राच्योदीच्याङ्गमोदानभूषयनगो-
गर्भजननजातकर्मनामकरण-चौडोपनयन विवाह-प्रमुखक-
र्माणि यथारविधि समाचरन्त । विष्णुशर्माद्विद्वीऽपि विहित-
ब्राह्मणानुष्ठानतत्पराः श्रीपरमगुरुमिदमूचुः । स्वामिन् !
भवत्कृपया ब्राह्मण्यसिद्धिरासीत् । मोक्षसिद्धिः केनोपायेन
नो भविष्यतीति जल्पन्तं विष्णुशर्माणमिदमब्रवीत् ।

ब्राह्मणाचारदेवाः स्युरीशो विष्णुर्दिनेश्वरः ।

उमा गणपतिश्चैव तेषां पूजापरा नराः ॥

ब्रह्मार्पणधिया कामान् परित्यज्याचरन्ति ते ।

एवं कृते नित्यकर्मण्यमले मनसि प्रभो ! ॥

जीवस्य च भिदाभासो भवत्येव न संशयः ।

मूलाज्ञानस्य तत्तस्य निवृत्तिर्ग्राहकारणम् ॥

तेन भग्ने लिङ्गदेहे मुक्तिर्भवति नान्यथा ।

इत्यादिष्टो विष्णुशर्मा दण्डवत् प्रणिपत्य तम् ॥

सगणः कारयामास नित्यकर्मं गुरुं शिरम् ।

स्मार्त्ताचारपरित्यागः पञ्चपूजाविशारदः ॥

त्रिपुण्ड्रं भस्मना कुर्वन् चन्दनेन च सुव्रतः ।

स्नात्वा मृत्तिकाया चोर्ध्वपुण्ड्रं कुर्वन् प्रयत्नतः ॥

एवं निराकृत्येषु विष्णुशर्मादिभक्तेषु तदन्ये कर्माश्रित-
भक्ताः ब्रह्मगुप्तादयः समागत्य मुनीन्द्रमिदमूचुः । स्वामिन् !
स्मार्त्तमार्गेण ज्ञानादिकर्मं कुर्वन्तो वयमपि कर्मफलं
भगवत्पादार्पणं कृत्वा निवसामः, इति ब्रह्मगुप्तकृष्ण-
दासकमलाभक्तादिभिर्विज्ञापितः श्रीशङ्कराचार्यः तान्

प्रहसन्निदमुवाच इतः परं पञ्चपूजाफलपरिलब्धचित्त-
शुद्धयः शुद्धाद्वैतविद्यावैषयनिराकृतमायारचितमेद्वासनाः
यूयं स्वात्मनन्दानुभवत्यक्तलिङ्गशरीराः सच्चिदानन्दैक्य-
फलमनुभविष्यन्ति गुरुवाक्यं श्रुत्वा नत्वा स्वस्था बभूवुः ।
एवं भक्तमते निराकृते भागवतमतावलम्बी कश्चिद्विप्र-
देवः प्रत्यवतिष्ठते मन्त्रवर्णात् ।

सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।

तत् फलं समवाप्नोति श्रुत्वा देवं जनार्दनम् ॥

अनेन मन्त्रेण जगत्पतिस्तोत्रमात्रेणैव वेदपारायण-
तीर्थयात्रादिपरिलब्धफलस्य सत्त्वात् । श्रियःपतिकीर्तन-
मनुदिनमाचरन् वसामि 'कली संकीर्त्तय केशवम्, इति
इति वचनान् मुक्तिः करस्त्रैव तस्मात्कर्मतस्य निगमोक्त-
त्वात् प्रामाण्यं स्मृत्वाचारानुकूललक्षणत्वात् स्मार्त्तं स्वाना-
दिसत्कर्म तद्युक्तोऽपि भगवत्सम्बन्धिभाषणतः श्रियःपति-
कटाक्षादहम्भवं नास्मिन् विषयः कर्त्तव्यः शुक्लस्य
परिमलप्राप्तिरिव सद्व्याख्यास्य विष्णुसुतिः किल, तस्मात्
श्रीमन्नारायणभक्त्या चोर्ध्वमुखः शङ्खचक्रगदापद्मादिविभि-
तस्तुलसीमालिकावृक्षगलः सार्वकालिकमुच्चैः मितरां
स्तौमि नारायणमेव शरणमिति वदन्तमाचार्योऽब्रवीत्,
भागवत । भवन्मत्तमसमञ्जसं विरोधसङ्गात् कथं चक्रा-
द्यङ्गनस्य निन्दादर्शनात् । किञ्च भगवतो मूर्त्तिस्त्रतुर्ध्वं
भवति परब्रह्म विभवार्त्ताभिदात् । परमूर्त्तेः स्वरूपा-
भावास्तिङ्गाभावः आकाश शरीरं ब्रह्मेति यच्छ्रुत्वा तद्
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्यः, तद्रूपं वस्तुं

विहा अपि असमर्था एव यती वाचो निवर्तन्ती अग्राप्य
मनसा सहैत्यादि युतिभ्यः, यती मनोबाह्व्यङ्गीश्वरं
अङ्गीत्वर्थः, तदेष परमूर्तिः । व्यूहमूर्तिर्विराट् चतुर्दश-
लीलात्मकः तस्य अङ्गाण्डकारपरपथ्येनमाकाशः शिरः,
अङ्गसूच्यौ नेत्रे, प्रागादिदिशः त्रीने, अन्तरीक्षलोको
घ्राणम्, मेरुः दृढवशः, शिखरचक्रं कुजकाण्डाः, प्रत्यन्त-
पर्वताः दृढपाशैर्वन्ध्यांसि, उदयवन्ताः शास्त्रात्मदीप्ति,
समुद्रा रक्ता, लता सायूनि, दण्डवन्ताः रोमाणि,
भूमिः कुचिः, द्वीपा पलयः, भूरीक्षा रोमराजिः, मू-
मध्यप्रदेशो वस्तिः, शेषः शिखरं, दिग्दन्तिपङ्क्तिर्भित्त-
व्योहभागः, अतलादिसप्तकं कटिपादाभ्यन्तरालः, कूर्मः
पादौ, एवं वर्तमानस्य विराट् देहस्याङ्गेन तत्समुद्रा-
धारणं समर्थयेत् कुरु । शीर्षादिषादपर्यन्तं चिह्नेन
केनचिद्योग्येन दृढतमेन शरीरमङ्गलं देहनाशान्तरं
वैष्णवसिद्धिर्भवति । विभवमूर्तयः मत्स्याद्याः चेतने
मत्स्याद्यवतारात्मके नारायणे विद्यमाने अचेतनया
अङ्गचक्रयोश्चिह्नं किमर्थं कर्तव्यम् । चेतनपरित्यागी अचे-
तनपरिग्रहणे मानाभावाद्दोषबाहुल्यस्य दृढवारदीने
उक्तत्वाच्च । अत्र लोहमये आयुधरूपे अङ्गचक्रगदापङ्क-
सहिते विहाय लोहमयान्येव मत्स्याद्याकाराणि कृत्वा
तैरेवचिह्नधारणं कुरु तत्र चर्मलेशमात्रं फलमस्ति ।
तथा कृतचेत् प्राणा न स्थीयन्त इति इति चेत् चक्रादि
लोहमये कृत्वा विष्णुमेव हस्ताभ्यां धारय बाहुभार-
मात्रं फलमस्ति । अर्द्धमूर्त्तीनां शिलाभयत्वात् तद्रूपेण

तप्तेन वा ब्रह्म । तस्मान्मूढ भगवच्चिह्नधारणं कर्त्तव्य-
मिति पाषण्डबुद्धिं त्यक्त्वा स्वकर्म्म नित्यादि यथाशक्तमा-
कृत्वा तत् फलसमर्पणं भगवत्येव विधाय शुद्धाद्वैतवा-
दिनं गुरुमाश्रित्य तदुपदेशवशाद्दिनष्टकर्म्मबन्धः मुक्तो
भविष्यति । किञ्च सुतिमात्रेणैव मुक्तिः करण्यतेति
भवद्विषयं तदत्यन्तासम्भवं ब्रह्मणो वागमतीतत्वेन सुते-
र्वागमत्वेन मुक्तिः सुतरामयुक्तैव ज्ञानं विना मुक्ति-
र्नास्त्येव नान्यः पन्था विद्यते असन्नार्योति निषेधदर्श-
नात् । यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव 'ब्रह्म
त्वं विद्धि' नेदं यदिदमुवासते यस्मानस न ममुते येना-
हुर्मनोमतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुवा-
सत इत्यादि श्रुतिभ्यः ब्रह्मणो वागमनोदस्यतीतत्वात्
ईदृक् स्वरूपं ब्रह्मेति बहुमशक्यत्वात् तदीयध्यानवद्विकं
सर्वदा अनुपपन्नम् । जन्मान्तरसहस्राभ्यासपरिपक्वकुरेः
कस्यचित् गुरुवदेशवशात् अवगतं ब्रह्मतत्त्वस्य मुक्ति-
र्भवति आश्रयो यत्ना कुशलोऽस्य सत्या आचार्यो ज्ञाता
कुशलानुशिष्टः, न नरेणावरेण प्रोक्त एष तु सुविज्ञेयो
बहुधा चिन्त्यमान इत्यादि कठश्रुतिभ्यः । ब्रह्मध्वेधस्या-
साध्यत्वात् ब्राह्मणेन कर्मनिष्ठावता भवितव्यं तदनुष्ठानेन
चित्तशुद्धौ जातायां बहुजन्मतपःफलादाविर्भूतब्रह्मस्वरूप-
प्रपन्नः सन् मुक्तो भवति । उक्तञ्च भगवद्गीतासु ।

बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत । इति

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः । इति

अथ ब्रह्मणि प्रपद्यद्दृष्टिर्जायते तदनन्तरज्ञानेन नेदं

जगत् किन्त्वात्मैव जायते तदा स एवाहं भेदाभावो
भवत्येव, स एव मुक्तिरिति । एवमुपदेशं कुर्वन्तं परमगुरुं
श्रीशङ्कराचार्यं विप्रदेवः सम्यगभिवाद्य स्वामिन् ! मदीय-
मतेनालं तस्य मुक्तिजन्माभावात् तावद्भवत्पाददर्शनं मम
सुकृतशतेनैवाभूत् । अतः सदुपदेशेन मां कृतार्थं कुर्विति
नमस्कारपुरःसरं विज्ञापितः श्रीपरमगुरुरिदमवादीत्,
भो विप्रदेव ! चिद्भाङ्गनादिकं परित्यज्य यथाकालोचितं
नित्यकर्म कुर्वन् सदहं ब्रह्मास्मीति भावय, सिद्धायां भाव-
नायां मुक्तो भवसीति ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ भागवतमतनिवर्हणं

नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥

—०—

सप्तमं प्रकरणम् ।

—*—

एवं भक्तभागवतमतयोः निराकृतयोः पुनरन्यो वैष्णवः
शार्ङ्गपाण्डिरिति प्रत्यवतिष्ठते मन्त्रवर्णात् ।

यमुक्ता मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् ।

ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासकः स आह । भग-
वद्भक्तेन वैकुण्ठलोकवासार्थमवश्यं शङ्खचक्राद्यङ्कनं कर्तव्यम् ।
नारायण मुद्रादिधरः नारायणाष्टाक्षर्युच्चारणमात्रेणैव
जन्मसंसारबन्धनादिमुक्तः वैकुण्ठभवनं गमिष्यति, शङ्खचक्रा-

यद्विज्ञातः वैष्णवोत्तम इति तादृग्विधास्तस्योक्तवासिनी
मुक्ता इति प्रसिद्धेः । तदुक्तं पुराणादौ ।

ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः

ये कण्ठलज्जतुलसीनलिनाक्षमालाः ।

ये वा ललाटफलके लसद्दूर्ध्वपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ इति

शङ्खचक्राद्यङ्गनस्य पुराणपठितत्वाद्दृश्यं कर्त्तव्यमेव
भगवच्चिह्नत्वात् । एवं प्राप्ते आहुराचार्याः । गूढ ! तप्त-
शङ्खचक्रधारणं परिहर्त्तव्यं कस्मात् तद्बोधकशुभ्यभावात् ।
अतस्तत्तनूर्न तदामो अश्रुत इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति-
चेन्न । तपस्तप्ततनोरेव ब्रह्मबोधस्यान्यत्र दर्शनात् । भृगुः
ब्रह्मबोधार्थं पितरं वरुणमासाद्य यथोचितं नत्वा ब्रह्मो-
पदेशं कुर्वित्युक्ते तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति
किल वरुणेनोक्तम् । तपःशब्दार्थस्तु महापातकध्वंसहेतु-
भूतकच्छचान्द्रायणादिः आश्रमविहितकर्म्मभानुष्ठानं वा
सकलवेदवचनविदितस्य साक्षिचैतन्यस्य सर्वदेवमयस्य
ध्यानं वा भविष्यति ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कार्याध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

इति ।

अतः परमात्मनो रूपगुणकर्म्मभावाच्च तत्स्वरूपज्ञा-
नेनैव मुक्तिदर्शनात्, तपोमूलमेव ब्रह्मज्ञानमिति प्राप्तं
तस्मात् चक्रादिचिह्नस्थानवकाशः कार्यमूर्त्तेर्विष्णोश्चक्रा-
द्यायुधस्य विद्यमानत्वात् । तच्चिह्नधारणेन तन्मन्त्रजपेन

च वैकुण्ठप्राप्तिरिति किलोक्तं नहि तदपि रमणीयं भव्यं-
शृङ्गेषु त्रिषु वर्त्तमानेषु पश्चिमशृङ्गे रुद्रलोकः मध्यशृङ्गे
ब्रह्मलोकः प्राक्शृङ्गे विष्णुलोकः तेषां ब्रह्मावसानलयात्म-
कत्वात् तत्प्राप्तिरनर्थैव । तद्वारा चक्रादिधारणस्य निर-
र्थकत्वं प्राप्तम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्मविद् एव
निश्रेयसप्राप्तेः तदव्यक्तं चीने पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति
संसारप्राप्तिकरमेवेति सिद्धं पुराणेषु बृहन्नारदीयादिषु
तत्तच्चक्रलिङ्गनिषेधदर्शनात् कर्मवाह्यस्य ब्राह्मणव्यतिरि-
क्तस्य तच्चिह्नमस्तु तस्याप्यग्रजशुश्रूषयैव मुक्तिदर्शनादप्रयोज-
कत्वं चक्राद्यङ्गनस्य प्राप्तम् । विष्णुचिह्नधारणेन विष्णु-
समोऽहं भविष्यामीति फलंधिया चेदङ्गधारणमात्रेणैव
विष्णुत्वप्राप्तिः शूद्रस्य शिखायज्ञोपवीतधारणमात्रेण ब्राह्म-
ण्यप्राप्तिरिव भाति ब्रह्मभावनयैव ब्रह्मत्वप्राप्तेः ब्रह्मविद्
ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः । किञ्च श्री अत्ता चराचरग्रहणा-
दित्यस्याधिकरणसूत्रस्य विषयवाक्यमेतत् । यस्य ब्रह्म च
चक्रचोभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र
स इति अस्मिन्नधिकरणे मया भाष्ये सिद्धान्त एवं कृतः,
अत्ता परमात्मा कस्मात् चराचरग्रहणात् यस्य च ब्रह्म-
चक्राद्युपलक्षितं जगत् चराचरं ओदनमन्नं मृत्युः सर्वप्राणि
प्राणहर्त्ता उपसेचनं उपदंशः इत्थं को वा वेद यत्र यस्मिन्
जन्मनीत्यर्थः । वेदितुः फलमाह स एव परमात्मैव भव-
तीति तस्मात् ब्रह्मप्राप्तिः निरूपाधिकब्रह्मवेदनेनैव भवति ।
सर्वेषां देवानामात्मैकायनमिति बृहदारण्यकश्रुतेः । सर्व-
देवस्वरूपोपासनमात्मन एवेति चेन्न । कथं कर्मातीतवृ-

तेरीश्वरस्य कर्मगोचरत्वं ब्रह्मलये देवानां पृथक्स्वरूपा-
 भावात् कारणैक्यं सिद्धमेव । अतः एकायनं मुख्यस्थानं ।
 स्रष्टुर्मायान्तर्गतस्य वचनं बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेन सर्वदेव-
 मयत्वं प्राप्तं देवानां तदंशसम्भूतत्वात् । अतो यस्य देवस्य
 उपासनामविच्छिन्नां करोति तत्लोकप्राप्तिमात्रमेव फलं
 समधिगच्छति पुण्यलये पुनर्मर्त्यलोकप्राप्तेः । तदनन्तरप्र-
 तिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तप्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यस्मिन्नधि-
 करणे जीवस्य तृणजलौकान्यायेन परलोकगमनमुक्त्वा
 तत्र स्वकर्मसम्पादितफलमनुभूय किञ्चिदवशिष्टे निज-
 कर्मणि पुनर्मर्त्यलोकप्राप्तये पञ्चाग्निविद्यामाश्रयति जीवः ।
 स तु द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितु अद्वासोमहृद्यम्बुरेतो-
 रूपाः पञ्चाहुतीरवलम्ब्य पुरुषाकारो भवतीति अतः संसा-
 रमार्गात् दृढतरज्ञानेन विना तप्तचक्रादिधारणेन नष्टो
 भवतीति अनृतवाद एव, सर्वस्य मायारूपत्वात् अमायि-
 कसदनुसन्धानेनैव तन्निवृत्तिः । अतः सर्वज्ञनित्यशुद्धबुद्धमु-
 क्तस्वरूपं सत्यज्ञानमनन्तमणुमहत्त्वादिलक्षणलक्षितं ब्रह्मा-
 स्मीत्यनुसन्धानं सदा कुरु । तदनुसन्धानेन भेदगन्धे निरस्ते
 जीवस्य परमत्वमेव, उक्तञ्च शिवगीतासु ।

शिवः शिवोऽहमस्मीति वादिनं यच्च कञ्चन ।

आत्मना सह तादात्म्यभागिनं कुरुते भृशम् ॥ इति

एवमुपदिष्टः शार्ङ्गपाणिवैष्णवः श्रीशङ्कराचार्यः परम-
 गुरुं नत्वा स्वामिन् ! भवदुपदेशेन कृतार्थोऽस्मि । इतः परं
 शुद्धाद्वैतवृत्तौ सोऽहंभावनापरिलब्धफलनिरस्तभिदाशङ्कायां
 निश्चयेन वर्त्तेऽहमिति दण्डवदनाम । आचार्यस्त्वं मुक्तो

भवेत्स्वादीत् । तदनन्तरं निरस्तचिह्नः स्मार्त्ताचारपरि-
श्रान्तगात्रः पञ्चपूजानैपुण्यदत्तसकलदेवदत्तवरः स्वकुलप्रा-
मदेशस्थानशेषानेवमाचकार ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ वैष्णवमतनिवर्हणं

नाम प्रकरणं सप्तमम् ॥

अष्टमं प्रकरणम् ।

एवं पश्चित्ते वैष्णवमते पुनरन्यः पाञ्चरात्रागमदीक्षितः
प्रत्यवतिष्ठते । स तु श्रीपाञ्चरात्रार्थमिदमाह । स्वामिन् ।
भवानन्नागत्य भक्तभगवतवैष्णवमतनिरसनं कृत्वा वर्त्तसे
ते वैष्णवाः किमु जातिमात्रोपजीविनः पुण्ड्रादिधारण
मात्रेण तद्दीक्षाः तस्मात् भवता निरस्तमेव इदानीमशेष-
विष्णुविदीक्षाकारणं पाञ्चरात्रं परमवैष्णवमतमहमवलम्ब्य
विरादनन्तदेवपादकमलाराधनं कुर्वन् भगवत्प्रियोऽभवम् ।
पाञ्चरात्रागमस्य निन्दां कर्त्तुमसमर्थं एव ईश्वरोऽपि अतः
भगवदर्चामूर्तिप्रतिष्ठादिकमपि तदनुष्ठापमूलकत्वात् कर्त्त-
व्यम् । तस्मात् ब्राह्मणैः सर्वैरपि पाञ्चरात्रागमाचार एव
कार्य इति प्राप्ते आचार्यैरिदमुच्यते । भो वैष्णव ! समी-
चीनमुक्तं भवता विचार्ययागे वेदाविरुद्धत्वमागमेऽस्ति चेत्
तदुक्ताचारः परिग्राह्यो भवति यदि विरुद्धस्तदा स एवा-
चारः परित्याज्यो भवति । प्रथमं विष्णुसम्बद्धो वैष्णवः
विष्ण्वैकदेवतानिरत इत्यर्थः । तादृग्विधस्य वैष्णवस्य

विष्णुमन्त्रगतोपदेशेनापि न ब्राह्मण्यभावः स्यात् । किन्तु गायत्र्युपदेशेनैव ब्राह्मण्यसिद्धिर्भवतीति । अतो मन्त्रान्तरपरिग्रहस्य दुर्निवार्यत्वात् ब्राह्मण्यानुग्रहाय गायत्र्यङ्गीकारः कर्त्तव्य आसीत् गायत्र्यङ्गीकारोऽपि माऽभूदिति यद्युच्यते तर्हि गायत्र्यभावे पतित एव स्यात् । तस्मान्मन्त्रान्तरसद्भावात् वैष्णवत्वहानिः स्यात् । किञ्चैवमेव रविरग्निश्च सेवनीयः तयोरपि ब्राह्मणकर्मधारत्वात्, तस्मादपरिहार्येषु देवतान्तरेषु सद्भावात् तत्परित्यागे ब्राह्मण्यविच्छिन्तिदर्शनात् वैष्णवमतमनृततरमित्युक्ते स त्वब्रवीत् । भवदुक्तमसमञ्जसं कथं गायत्र्या अपि विष्णुशक्तित्वात् । तदपि कथं शङ्खचक्रधारणस्य विद्यमानत्वाद्यच्च यत्र विष्णुचिह्नधारणत्वं युज्यते तत्र तत्र तद्रूपत्वं ग्राह्यते इति तर्हि रुद्रशक्तिरेवेति वक्तव्या, कथं पञ्चवदनेन्दुशेखरत्वाद्युपमानाद् रुद्रस्य प्रागादिमुखसद्भावो यथा तथैव गायत्र्या अपि चन्द्रमुकुटत्वं रुद्रस्यासाधारणो धर्मः । तद्वदस्याशेत्यतः गायत्री रुद्रशक्तिरेवेत्यविरुद्धम् । किञ्च शरीरापेक्षया आयुधानां भिन्नत्वात् पञ्चवक्त्रसद्भावात् रुद्रशक्तिरसु वा न वेति सन्देहलेशाभावात् परमेश्वर्यैव गायत्रीति निरवद्यम् । स्वामिन् ! गायत्रीशब्दार्थसु न परमेश्वरीं रुद्रशक्तिं वक्ति किन्तु सचितुर्देवस्य वरेण्यं श्रेष्ठं भर्गः तेजः धीमहीत्वा दिना सूर्यतेजः प्राधान्यात् तन्मण्डलालयस्य नारायणस्यैवेयं शक्तिरिति रोचते तस्या बहुरूपसद्भावात् पञ्चमुखादिकमविरुद्धम् । ननु अष्टमूर्त्तेः परमेश्वरस्यैव शक्तिरीदृशी कथं सूर्यस्य तन्मूर्त्तित्वात् अतो रुद्रमूर्त्तिप्रतिपादिता गायत्री

विष्णुशक्तिरिति वक्तुं नार्हसि गायत्रीहृदये गायत्र्युत्पत्ति-
प्रकारोऽपि नितरां प्रतिपादितस्तद्वारा प्रणवात् व्याहृत्यु-
त्पत्तिः व्याहृतौभ्यः गायत्र्युत्पत्तिः गायत्र्याः सावित्र्युत्पत्तिः
सावित्र्याः सरस्वत्युत्पत्तिः सरस्वत्या वेदीत्युत्पत्तिः वेदेभ्यः
ब्रह्मोत्पत्तिः ब्रह्मणो लोकोत्पत्तिः एवं स्थिते प्रकृतिकाव्ये
किं चिन्त्यम् । एतत् सर्वस्यापि प्रणवजन्यत्वं सिद्धं भवति ।
प्रणवस्य तु ओमित्येतदग्रे अजायतेति जन्यत्वं दर्शयति
श्रुतिः । प्रणवं प्रथमं परमेश्वरादजायतेति भाष्येऽप्युक्तम् ।
परस्तादात्मन एव प्रणवोत्पत्तिः सिद्धैव ।

यो वेदादीं स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ इति ।

नारायणोपनिषद् वचनान्महेश्वरस्य जगत्कारणत्वाच्च ।
तस्मादेव गायत्री जाता जगदुत्पत्तिहेतवे । स्वभावा-
प्रविष्टस्य तस्य पञ्चवक्त्रचन्द्रमुकुटविशेषणस्य शक्तिरेव गाय-
त्रीति समाधानं बृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे, य
आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्या-
दित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त अन्तर्याम्य-
मृत इति । यस्य परमात्मनः आदित्यः शरीरं भवति अष्ट-
मूर्त्यन्तःपातित्वेनादित्यः शिवस्य शरीरमेव । एवञ्चादित्य-
शरीरस्य ईशानस्य तजोरूपा गायत्री तस्याः पञ्चवक्त्रचन्द्र-
चूडत्वाद्युपपन्नम् । अतः चक्रस्यायुधविशेषत्वात् रुद्रस्या-
प्युपपन्नमेव । तस्मादेवतान्तरत्वान्नैव गायत्र्युपासनीया
वैष्णवेन । तथैवाग्निरपि परित्याज्यः तस्य रुद्रत्वात् अष्ट-
मूर्त्यन्तःपातित्वात् यो रुद्रो अग्नी योऽस्य य ओषधिषु यो

रुद्रो विष्णा भुवना विवेक्य तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्विति श्रुतेः ।
 रविस्त्वौशानमूर्तिरिति प्रतिपादित एव । तस्मात् गाय-
 त्र्याऽन्युपासनं वैष्णवः कर्तुं नार्हसि त्वम् । एवं ब्राह्मण्य-
 निवृत्तावपि जातायां वैष्णवोऽस्मीति यद्युच्येत तर्हि प्रारब्ध-
 स्वातिविचित्रत्वात् को वा भवान्नास्माकन्तदुपयोगः जाति-
 भ्रंशस्यामर्थादकत्वात् ज्ञानमतवत् भक्तादिषु नानामताव-
 लम्बिनां नियमातिक्रमवृत्तिमतां यथा जातिभ्रंशस्तथैव
 इत्यर्थः । तस्मात् ज्ञाने जाते संसारनिवृत्तेरेव फलं कथ्यते
 नित्य संसारिणामस्माकं ज्ञानमतमिति वदतां ज्ञात्याश्रम-
 विहितकर्म्मभ्रष्टानां किमु वक्तव्यं तद्वदित्यर्थः । नित्यनैमि-
 त्तिककर्म्मपरित्यागे ज्ञानमतावलम्बः तदन्यथानियमात्
 नितन्मित्रीघरिसेवने कस्य मतस्यावलम्बो वास्माभि-
 र्वेदितव्यः श्रुतिस्मृत्युक्तनियमहेदिनां ज्ञानकर्म्ममार्गद्वय-
 भ्रष्टानां मतं किमस्तीति । उक्तञ्च,

जीवन् कर्म्मघरित्यागं यः करोति नराधमः ।

स मूढो नरके शेते यावदाभूतसंग्रवम् ॥ इत्यादिना ।

एवं वैष्णवमतस्य दौर्बल्ये प्राप्ते माधवाख्यो वैष्णव इद-
 माह । स्वामिन् ! पाञ्चरात्रागमे तप्तशङ्खचक्रे द्विभुजे धार्य्ये
 तेन परमं लोकं यातीति सम्यगागमदौक्षितस्य फलं प्रति-
 पादितम् । वैष्णवस्याप्रामाण्ये आगमस्य सुतरामप्रामा-
 ण्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्माद्वैष्णवमतमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमित्य-
 चोच्यते । आगमोक्ततप्तशङ्खचक्रधारणमयुक्तं वेदविरुद्धत्वात्
 ब्रह्मायुत्पत्तेः पूर्वभाविनो वेदस्य विरुद्धत्वे प्रोच्यमाने महा-
 नेव दोषः प्रसज्येत तद्विरुद्धाचारे तदेव सूर्यप्रणीतागम-

विरुद्धतापि तत्रैवेति चेन्न आगमेतिहासपुराणीताचारसु
वेदानुकूलवृत्त्या ग्राह्यः, अग्राह्य एव तत्प्रतिकूलः । उक्तञ्च,
अतीन्द्रियार्थविज्ञाने प्रमाणं श्रुतिरेव हि ।

श्रुत्युक्ताचारतो ग्राह्या ह्यागमानां प्रसज्यता ॥ इति ।

अतः सर्वस्यापि वाङ्मयस्य निगममूलत्वेन तद्विरुद्धत्वेन
वैष्णवस्याग्राह्यत्वं प्रसक्तं भवति अतः परित्यक्तचक्रादिचिह्नः
त्वमद्य प्रतिहतं ब्राह्मणाचारं निर्वर्त्तय यथाशक्तिकर्मा-
चरणेनापि प्रत्यवायाभावात् । श्रेयान् स्वधर्मी विगुणः
परधर्मात् खनुष्ठितादित्युक्तेः । तस्मात् ब्राह्मणस्य यथोक्त-
कर्माचरणमेव तपः । तेन तपसा यस्तप्ततनुर्भवति स एव
तप्ततनुः तस्य अतप्ततनोः पुरुषस्य तदाम तदामेत्यर्थः ।
तस्य भगवतो धाम तेजः श्रुते न विद्यते इत्यर्थः ।
ज्ञानश्रुते मोक्षो न भवति तस्य मनोर्नैर्मल्यमूलं निर्मलेन
मनसा संसारकारणस्य भेदस्य निवृत्तेः । ततः परमह-
मस्मि ब्रह्मेति महावाक्यस्य निष्पन्नत्वात् परं मोक्षमाप्नोति
इति सिद्धान्तः ।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ इति श्रुतेः ।

एवं भावनया तत्सत्यज्ञानान्तलक्षणलक्षितं ब्रह्म
त्वमसि नतु पाञ्चरात्रागमदीक्षितो माधवः ।

यः परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्थायतनं महत् ।

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ इति श्रुतेः

तस्मात् मायाकल्पितचक्राद्यङ्कनादिकं परित्यज्य शुद्धा-
द्वैतवृत्त्या जीवेशैक्यं कुरु मुक्तो भवसीति बोधितः त्यक्तचिह्नः

परिवर्जितागमाचारः सन्मार्गगामी माधवः स्वकुलग्रामदे-
शवासिभिः सह शुद्धाहैतवृत्तिं प्राप्य ज्ञानसन्ध्याम्निहोच-
स्वाध्यायवैश्वदेवातिथिपूजापरायणः सर्वजगद्रूपेणावगतं
ब्रह्मेति ध्यात्वा तथैवाहमस्मीति मुक्तोऽभवत् ।

इत्थनन्तानन्दगिरिकृतौ पाञ्चरात्रागमनिवर्हणं नाम

अष्टमं प्रकरणम् ।

नवमं प्रकरणम् ।

एवं परिहृतेषु भक्तभागवतवैष्णवपाञ्चरात्रेषु पुनरन्यो
वैखानसमताचारः व्यास इति प्रत्यवेतिष्ठते मन्त्रवर्णात्
स्वामिन् ! भवता निरस्ताः भक्तादयः चत्वारः तज्ज्ञानमा-
र्गवर्त्तिमस्य इदानीमहमागतोऽस्मि व्यासदासः वैखानसम-
ताचाराग्रणीः न च ब्रह्मापि मत्पक्षं निवारयितुं कुशलः
मदीयमतेषस्य नारायणस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् शङ्खचक्रा-
द्यङ्किताद्गुरोरुपदिष्टोऽहं विष्णुः सर्वोत्तम इति अस्म-
न्मतस्य श्रुतिरूढत्वञ्चेति तथा मन्त्रस्य । तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवौ च चक्षुराततम् । तद्विप्रासो
विपन्यवो जागृवांसस्समिन्वते । अस्यार्थः । सूरयः विद्वांसः
विष्णोः नारायणस्य तत्प्रसिद्धं परमपदं उत्कृष्टं स्थानं
वैकुण्ठाख्यं मदा सार्वकालिकं पश्यन्ति तथाविधस्थानं
कदा वयं प्राप्स्याम इति पश्यन्तीत्यर्थः तत्पदं किं विधं
द्विवि द्युलोके आततं विस्तृतं चक्षुरिव वर्त्तमानं

चक्षुषोऽधिदैवतं सूर्य इव प्रकाशज्ञानमित्यर्थः विप्रासः ब्राह्मणा विगतं पन्थं पापं येषां ते विपन्थवः जागृद्वांसः विमतनिद्राः निद्रालस्यादिनिन्द्यगुणरहिता इत्यर्थः विष्णोः नारायणस्य परमं सर्वापेक्षया पूज्यं पदं स्थानं यदुक्तं तत् समिन्धते ध्यायन्तीत्यर्थः । तस्मात् सर्वदेवस्थानापेक्षया विष्णुपदस्य श्रेष्ठत्वात् । अनेन हि नारायणस्य सर्वोत्तमत्वं सिद्धमेव । नारायणाद् ब्रह्मा जायते रुद्रा वसव इत्यादिना नारायणोपनिषदुक्तप्रकारेण सर्वदेवकारणत्वं नारायणे षट्ते । अन्तर्वाहिष्य तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिना नारायण एव परं ब्रह्म नराणां सम्बूही नारं तन्नायमं स्थानं यस्य नारायणः रेफात्पर नकारस्य णत्वविधानात् सर्वप्राणितुष्टिगुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः । तस्मान्नारायणभक्तानां तदङ्गधारणमुचितमेव । वैखानसो विष्णुभक्तो विरचितोर्ध्वपुण्ड्रः शङ्खचक्राभ्यां पवित्रगात्र इति । स्रतः शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यङ्कितः विष्णुभक्त इति प्राप्ते अत्रोच्यते । भो व्यासदास ! भवदुक्तमन्त्रद्वये विष्णुलीकस्य तेजोरूपत्वं विदित्प्राथ्यत्वं प्रदर्शितम् । मायातीतस्य परमात्मनः सकाशात् अजा मुण्यत्रयमयी किल अजायत ततः महत्तत्त्वं तस्मादङ्गहारस्त्रिगुण उत्पन्नः । विष्णुपुराणे ।

वैकारिकस्तामसश्च भूतादिष्वैव राजसः ।

त्रिविधोऽयमङ्गहारो महत्तत्त्वादजायत ॥

इति वचनबलात् तस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वं प्राप्तम् । ते सृष्टिस्थितिलयकर्तारः तस्मात् पालनकर्ता विष्णुरित्युच्यते । व्यापकस्य पालकत्वेनैव सिद्धे सर्वभूतवहिरन्तःस्थि-

तत्त्वेन नारायण इति नाम तस्य प्राप्तम् । अतः पालन-
कर्तुर्विष्णोः पदं स्थानं सदा पश्यन्ति सूरय इत्युक्ते का वा
अस्माकं हानिः । पालनकर्त्ता वा परब्रह्म वा विष्णुर्भवतु
न चास्माकं तत् क्लेशः सर्वेषां देवानामात्मैकायनमिति
ब्रह्मदारण्यकश्रुतेः परब्रह्मणः सर्वदेवमयत्वात् तस्मादेवाङ्कार
उत्पन्नो गुणत्रयसमाकृतिरिति । स मायायतन एव । उत्-
पन्नस्य प्रणवस्यार्थाः अकारोकारमकाराः परो विन्दुः
तस्मात् मकारः तस्मादुकारः तस्मादकार इति प्रवृत्तिक्रमः
निवृत्तिक्रमस्तु अकार उकार लीयते उकारस्तु मकारे
मकारो विन्दौ विन्दुरजार्था सा परब्रह्मणि इति व्यव-
स्थितिः । एवम्भूतप्रणवोऽथ सद्रविष्णुब्रह्माणः लयस्थिति-
सृष्टिकर्त्तारः तेषां मेरुशिखरिषु लोका वर्तन्ते ते तु तत्तदु-
पासकानां प्राप्याः सगुणत्वादित्यत्वाच्च यः सोऽहं ब्रह्मा-
स्मीत्यात्मानमद्वितीयं वेद तस्य पुनः संसारप्राप्तिर्नेति किञ्च
सिद्धान्तः । भवान् विष्णुभक्तः तत्प्रीत्यै नित्यकर्म कुर्व
ब्राह्मणानां कर्मप्राधान्यात्, नहि तप्तचक्रादिधारणं कुर्व
तत्र प्रमाणाभावात् । आगम एव मानमिति यद्युच्यते
तस्मा न वक्तव्यम् । आगमस्य स्वखण्डद्वयात्मकत्वात् ग्राह्य-
खण्डोऽग्राह्यखण्डश्चैति । को वा ग्राह्यखण्डः निगमानु-
कूलखण्डस्तावत् ग्राह्यः । अग्राह्यस्तद्विरुद्धः । विरुद्धोऽग्रा-
गमस्य प्रामाण्यादग्राह्य इति यद्युच्यते तर्हि ब्राह्मणहानिः
स्यात् न सुरां पिवेत् न कलञ्जं भक्षयेत् न परदारान् गच्छेत्
नाम्नीनुद्वासयेदित्यादिनिगमनिषेधेषु आगमग्राह्यत्वञ्चाचा-
रोपदेशे वर्तते निगमविरोधोऽप्यस्तु आगमबलात्तदाचार-

ज्ञेन मायाकृतचिह्नेन न हि किञ्चित् । अष्टभूतसम्पन्नस्य
 सर्वदेवपूज्यस्य किं वहिरङ्गेन, तस्माच्चक्राङ्गनमवश्यं कार्य-
 मिति मन्दबुद्धिं दुराचारमूढतां परित्यज्य विगतचिह्नः
 सुखेन वर्त्तय । पुराणेषु भगवद्भक्तानां भगवच्चिह्नधारणं श्रुत-
 मित्युक्तं न हि तदप्यर्थम् । कथं को वा प्रज्ञादस्य चक्राङ्गनं
 कारयामास नृसिंहादिर्भावमूलत्वात् विष्णुभक्तिरस्तीति
 किमु वक्तव्यम् । गजेन्द्रः केन चक्राङ्कितः तस्यार्त्तिपरिहा-
 राय चक्रहस्ते विष्णुः कथमागतः । त्रिभौवस्य को वा
 वहिर्लिङ्गमाचकार रामः शाश्वतसङ्गाधिपत्यं कथमदात् ।
 ध्रुवः केन लिङ्गभूत् तस्य ब्रह्माख्यपर्यन्ते स्थितिः कथमा-
 सीत् । द्रौपदी केन चिह्नेनाङ्किता तस्याः स्मरणमात्रेण
 वस्त्रचयदाताऽभूत् । अतो व्यासदास ! मूढबुद्धिं परित्यज्य
 वहिर्लिङ्गं त्यक्त्वा चर्माविकारसाधनं सोऽहंभावेन त्यक्तमिहा-
 दिकलापः परमोद्यमेवाप्यसीति भगवच्चिह्नं धारणीयमि-
 त्युक्तं सत्यं भगवद्देहनिष्ठं चिह्नं वा उत भगवद्भूतचिह्नं वा
 नाद्यः भगवद्देहे वक्षःस्थले लक्ष्मीकौस्तुभचिह्नं उदरे चतु-
 र्दशसुवनचिह्नं पादादिनाभिपर्यन्तमधोलोकचिह्नमत ऊर्ध्व-
 मूर्ध्वचिह्नमण्डोः सूर्यचन्द्रचिह्नं जिह्वायामनन्तवेदचिह्नं
 एवमनेकचिह्नानि भगवद्देहे वर्त्तन्ते समर्थयेत् तच्चिह्नाव-
 लम्बनं कुरु । यस्य कस्यापि मनुष्यस्य भगवद्देहचिह्ना-
 सन्भवात् प्रथमपक्षो दूषितः । न द्वितीयः । भगवत्करनि-
 ष्ठायुधचिह्नस्यात्यन्तालम्ब्यत्वात् । तदाकाराकारिततत्त-
 लोहमिति चेन्न । यस्य कस्यापि विष्णुचक्रदर्शनाभावात्
 शङ्कस्य च तथात्वात् यथेच्छालोहतापोऽत्र विवक्षितो भवति

न हि तेन किञ्चित् प्रयोजनं चर्महानिघृते चक्रस्य वर्तु-
लत्वम् । शङ्खस्य च पृथुबुध्नाकारत्वं लोहेन परिकल्प्य
कणाङ्गारेषु तप्तं कृत्वा ताभ्यां भुजयोरङ्गनं कारयामीति
चेत् मूर्खजनसम्प्रतीतिः स्यात् । तथा चेत् विष्णुतल्पं शेष
इति विष्णुवाहनं गरुड इति च लोहेन तद्रूपं च कृत्वा
ताभ्यां चाङ्गनौयं भुजद्वयं शङ्खचक्राभ्यामङ्कितं एतद्दृग्दं
कुत्रेत्युक्ते कपोलयुगले गले किलाङ्ग भुजापेक्षया ऊर्ध्वका-
यस्य श्रेष्ठत्वात्, तत्र ज्ञानेन्द्रियबाहुल्याच्च कर्मेन्द्रियप्राचुर्ये
बाहुदृग्दं चिह्निते ज्ञानेन्द्रियसान्निध्ये कपोलयुगले च तमे
ज्ञानकर्माभ्यां विना पशुवद्रन्तुमुचितो भवति । विधिनि-
षेधात्मकरज्जुद्वये भग्ने बन्धनिवृत्तिः स्यात् । तस्मात् ज्ञान-
कर्मास्वरूपबन्धनिवृत्तौ जातायां यथेच्छाविहरणशीलत्वं
मुक्तमेव परत्र यमादिभ्यो जितोभयलोकस्व तव किं भयं
विद्यते । वैष्णवोपाधिना स्मार्त्तकर्मापरित्यागं कुर्वतस्तव
शुभ्रवस्त्रधारणमात्रमेवावशिष्यते नत्वग्निहोत्रादिकं कर्म ।
अतः शङ्खवैष्णववृत्तिमाश्रित्य त्वं स्वस्थो भवेत्युक्तः व्यासदासः
श्रीमच्छङ्कराचार्यमिदमब्रवीत् । स्वामिन् यतिवर्य ! भवत्-
कृपया जातविवेकोऽस्मि नाहं चक्राद्यङ्कितः किन्तु मदगुरु-
स्तदङ्गाङ्कित इति श्रुतं, वैखानसमतमवलम्ब्य किञ्चित्तत्र
वर्त्तिनं मां शुद्धाद्वैतवर्त्तिनं कुर्विति विज्ञाप्य दण्डवदभि-
वाद्य सम्पुटितकरद्वयमीषन्नशिरस्कं व्यासदासं दृष्ट्वा
करुणासमुद्रः श्रीशङ्कराचार्यः प्रहसन् तं इदमाह शृणु व्या-
सदास ! भवतस्त्वनायासेन मुक्तिकारणम् ।

ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावय ।

तस्मिन् विधावशक्तत्वं वाक्यमेतदुदीरय ॥

इत्यभ्यासपरित्यक्तद्वन्द्वेषणषडूर्मिकः ।

विदित्वा परमात्मानं मुक्तो भवसि नान्यथा ॥

इति सम्बोधितः शिष्यः कृतार्थोऽहमितोरयन् ।

ब्रह्माहमिति संजल्पन् ययौ स्वकुलसंयुतः ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ वैखानसमतनिवर्हणं नाम

नवमप्रकरणम् ।

दशमं प्रकरणम् ।

—:::~:::—

एवं परिहृतेषु भक्तभागवतवैष्णवपाञ्चरात्रवैखानसेषु
पुनरन्यः कर्महीनः प्रतिपन्नः समागतोऽभवत् नामतीर्थं
इति । स तु श्रीशङ्कराचार्यं दृष्ट्वा इदमुवाच ।

भोः स्वामिन् ! चिरकालनिष्ठाभ्यासपटिष्ठा भक्तादयः
श्रीमद्भिर्निवृत्ताः खलु इतः परमागतं तृणीकृतकर्माणं विष्णु-
दासायगण्यं नामतीर्थं मां विद्धि, विष्णुरेव गतिरिति नि-
श्चितवता मया साधनान्तरं मन्त्रान्तरं गुर्वन्तरं देवतान्तरं
परमपि न दृष्टं सर्वं विष्णुमयं जगदिति गुरुपदेशात् गुरु-
रेव मोक्षदः तदानीं भगवन्तमेवं प्रार्थयेत् इमं मच्छिष्यं
निजपदारविन्दं प्रापयेति । एवं मदगुरुभिरुक्तो भगवानपि
तथा करोति तस्मात्सम पुनर्जननहेत्वभावात् जीवन्मुक्त एव
मन्मतमन्यथा कर्तुमसमर्थः श्रेष्ठोऽपि अतः सर्वे ब्राह्मणाः
कर्महीनेति सुलभमनन्यदेवं विष्णुमवलम्ब्य भवन्तोऽपि मुक्ता

भविष्यतीति नामतौर्थेनैवमुक्तः परमयतिः श्रीमच्छङ्कराचार्य-
इदमाह भो नामतौर्थः। मूढतरोऽसि किञ्चिदपि वाक्ये गुबकुले
वासं कृत्वा भवता मन्दबुद्धिना नाधीतम् । कर्मभ्रष्टस्य भवतः
जीवभुक्तिरेव सत्यभुक्तं तावत्, ज्ञानिनः प्रवृत्तिर्बालोन्मत्त-
पिशाचवत् किल लोके भवितव्या अतो भवद्वृत्तिरपि निन्द्या-
निन्द्या विना पिशाचवद्भवत् । लोके मार्गद्वयं वर्त्तते कर्म-
मार्गः ज्ञानमार्गश्चेति, तत्राद्यः स्वर्गादिकामनया श्रुतिस्मृ-
त्युक्तकर्मकरणम् । ज्ञानमार्गो नाम वेदोक्तसर्वकर्मणि कृत्वा
तत्फलसमर्पणं भगवति परमेश्वरे कर्त्तव्यमिति पूर्वमुक्तम् ।
कर्मफलपरित्याग एव ज्ञानमार्गमुमुक्षुमार्गश्च । तस्मात्पार्ग-
द्वयाद्भ्रष्टं त्वां दण्डिनं कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणः कर्म कुर्वीते-
त्यादिप्रमाणवचनानां सद्भावात् । एकदिनसन्ध्यातिक्रम-
दोषपरिहारः प्राजापत्यकृच्छ्रत्रयेण भवति, बहुवर्षेषु गतेषु
भवद्ब्रह्मण्यं किमु वक्तव्यम् । कर्मवहिष्कृतस्य विष्णुभक्तावपि
अधिकारो नास्त्येव । उक्तञ्च भागवते भगवद्भक्तस्य लक्षणम् ।

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृदिपक्षपक्षे ।

न जहति न च हन्ति केचिदुच्चैः

सततममुं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ इति

तस्मान्निजवर्णधर्माच्चलितस्य तव ब्राह्मण्याभावात् सुतरां
विष्णुभक्तिर्नास्त्येव । कर्मप्रतिपादकानां भगवद्वाग्युपाणां
वेदानामुल्लङ्घनात् ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारा आञ्जारूपा हि मे मताः ।

आञ्जाच्छेदी मम द्रोही स याति नरकं सदा ॥ इति

भगवद्वचनात् श्रुतिस्मृतौ भगवदाज्ञे अतो भगवदा-
 श्राच्छेदिनस्तव तद्गताधिकारमात्रं च न । गावश्चोमन्त्र-
 मृते ब्राह्मण्यभावात् मन्त्रान्तरमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं साधना-
 न्तरं जातकर्मैदिकर्म युर्वन्तरश्च देवतान्तरं अग्निर्देवो
 द्विजातीनामितिवचनात् अग्निपरित्यागे कृते पतितो
 भवति एवं चतुर्णां विद्यमानत्वात् तदनुष्ठानाभावे महा-
 पातकदर्शनाच्च । ब्रह्मचारी मृही वनस्थः एतैः केन धैर्येण
 कर्मत्यागः कर्त्तुं शक्नोते परमहंससत्यासं विना तेषां विधि-
 दर्शनात् । “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागिनेके अमृ-
 तत्वमानश्रुति ।” तस्माद्भवान् संभां कृत्वा द्वादश प्रद-
 क्षिप्यनमस्कारान् कृत्वा समस्तापराधं क्षमध्वमिति विज्ञा-
 सपूर्वकं सम्प्रार्थ्य ब्रह्मदेण्डं समर्प्य ब्राह्मण्यं सम्प्राप्य कृतार्थो
 भव इति श्रीशङ्कराचार्यैकतः नामतीर्थः प्रणामश्रुतेन
 श्रीगुरुं प्रीतं कृत्वा ब्राह्मण्यकर्मशीलः सगणोऽभवत् । तत्त-
 न्नतश्चानवादिनश्च स्वस्वसिद्धान्तनिरसनमाचार्यैकतं दृष्ट्वा
 सर्वे कृतप्रायश्चित्ताः त्रिपुण्ड्रधारिणः पञ्चयज्ञपञ्चपूजापरा-
 यथाः शुद्धाद्वैतमतावलम्बिनो निममाचारपरतन्त्रा बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ कर्महीनवैष्णवमतनिवर्हणं

नाम दशमं प्रकरणम् ॥

एकादशं प्रकरणम् ।

तदनन्तरमनन्तशयनात्पश्चिममार्गेण पञ्चदशदिनैः

सुब्रह्मण्यं नाम कुमाराविर्भूतस्थलं सकलदेशिकशिष्यः
सेवितः श्रीशङ्कराचार्यः परमहंसगुरुः प्राप ।

स्नात्वा कुमारधारायां नद्यां शिष्यसमन्वितः ।

भक्त्या संपूजयामास षण्मुखं शेषरूपिणम् ॥

काषायवस्त्रदण्डाभ्यः कमण्डलुलसत्करः ।

भूतिभूषितसर्वाङ्गो बभौ रुद्र इव स्वयम् ॥

नानादेशस्थविप्रौघाः सुब्रह्मण्यं समागताः ।

दृष्ट्वा तं शङ्कराचार्यमिदमूचुः सुविस्मिताः ॥

स्वामिन् ! ब्राह्मणा वयं ब्रह्मकुलजाः किल मन्वादि-
स्मृत्युक्ताचारशीलाः हिरण्यगर्भोपासनपरिलब्धमनस्यैर्याः
सर्वं ब्रह्मनिर्मितं जगदिति ब्रह्मण एव सृष्टिस्थितिलयक-
र्तृत्वं निश्चयं कृत्वा वसामः हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वं
तज्ज्ञानान्मोक्षश्च श्रुतिसिद्धः । तच्चाह

हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
सदा धार पृथिवीन्यामुतेमाह्वस्मै देवाय हविषा विधेमः ॥

एतद्वचा हिरण्यगर्भः चतुर्मुखो ब्रह्मा अग्रे जगदादौ
समवर्त्तत । भूतस्य आकाशादिप्रपञ्चस्य पतिः स्वामी
तस्मादेव आकाशाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । अयं हिरण्यगर्भः एक
एव जातः परब्रह्मणः निर्गुणात् सत्यज्ञानानन्तलक्षणादा-
विर्भूतः एक एव हिरण्यगर्भ इत्यर्थः । स चादावेक एवा-
सीदिति एवकारः इतरसत्तामात्रनिवृत्तिकरः । स पृथिवीं
उत द्यां दिवि इमां सदा धार सततं धृत्त्वानित्यर्थः ।
तादृशं ब्रह्माण्मृते कस्मै देवाय हविषा विधेमः । अतः सर्व
कर्तुर्हविर्मातृत्वं ब्रह्मण एव घटते । किञ्च सर्वदेवापेक्षया

ब्रह्मण एव परमत्वं श्रूयते । “ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मेति” द्विरुक्ता एतदपेक्षया परं नास्तीत्यर्थः । किञ्च वरुणोपनिषदि । सैषानन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वापेक्षया ब्रह्मानन्दस्य श्रेष्ठत्वं दर्शितं तत्परानन्दस्याभावात् । स चतुर्मुखः तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्वज्ञाभवदिति श्रुतेरयमर्थः । तत्कार्यरूपं जगत् सृष्ट्वा उत्पाद्य तदेव स्वसृष्टमेव अयमेव एवकारो देयस्त्रीदीपन्यायेन तथानुप्राविशदित्यनेन सम्बध्यते अनुकार्यं सृष्टिमनु प्रविष्टोऽपि ब्रह्मा तत्प्रपञ्चमनुप्रविश्य सच्च तेजोत्यन्तरूपं त्यञ्च वायुाकाशरूपं चकारात् पञ्चभूतरूपशरीरान्तर्गतबुद्ध्यादिप्रेरकजीवरूपस्य अभवत् । बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिवचनेभ्यश्च सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्माधारकत्वञ्च निवृत्तिदशायां ब्रह्मणोऽवलम्ब्यत्वञ्च सिद्धं भवति । अतः सर्वदेवप्रतिपाद्यमानस्य श्रेष्ठत्वात्तस्य दक्षिणवामबाहुभ्यां विष्णुरुद्रोत्पत्तिदर्शनात् तद्भक्ताश्च तत्सम्बन्धिकमण्डलुकूर्चादिचिह्निताः कर्मज्ञानमार्गद्वयावलम्बिनः क्रमात् कमण्डलुकूर्चादिधारिणो वा जगद्विधिहोमविधिकर्मविप्रविधि शुद्धब्रह्मकमण्डलुकूर्तियाग कूर्चब्रह्मवेदिवृहत्कुक्षिविमतविधिवेदपाणिनिगमसूत्रश्रुतिपारीणनिगममुनिस्वाध्यायधर्मब्रह्मकर्मदेवकर्ममुनिकर्मयुगपितामहगुरुपरमेष्ठिद्विजपितामहादयः वयं भवन्तं सर्वज्ञं यतिपतिमीक्ष्य कृतार्थाः स्मः । किञ्चिदस्माभिर्विज्ञापितमवधारय किमहैतेन प्रयोजनम् । प्रथमजीवाद्विरण्यगर्भात् सर्वे जीवाः जाताः । पुनः पुनः कर्मविकारैः जन्म-

मरणप्रवाहलौनामपि प्रभुर्ब्रह्मा लये एतान् सर्वान् सम्भू-
तान् ब्रह्माण्डादितरे स्त्रोदरे निवेश्य स्वयमेक एव वर्त्तते
सृष्टौ पुन स्तान् स्वकर्मगोलान्तःस्थान् निजप्रकृत्या संयुज्य
जन्ममरणप्रवाहसक्तानकरोदिति मदगुरुभिरुपदिष्टः पर-
मार्थः । ब्रह्मकुक्षिप्राप्तकालो मोक्ष एक तथा च ब्रह्म-
विदाप्नोति परमिति श्रुत्या चतुर्मुखस्वरूपज्ञानेन तन्मन्त्रो-
पासनेन च ब्रह्मवित् ब्रह्मस्वरूपज्ञ इत्यर्थः परं मोक्षमवा-
प्नोति ब्रह्मलोके विष्णुरुद्रादिदेवगोचरे चतुर्मुखकमण्डलु-
कूर्चादिचिह्नधरो मुक्तः क्रीडति तस्मात् भवान् कमण्डलु-
दण्डपाणिः ब्रह्मलोकयोग्य एव मदीयस्नेहात् विशेषात्
भवसीति हैरण्यगर्भैरुक्तः परमगुरुः श्रीशङ्कराचार्यः
पठति ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ।
यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ॥ इति ॥

ज्ञानार्थिनं भृगुमुद्दिश्य मित्रावरुणेनैवमुक्तम् । इमान्या-
काशादीनि पञ्च महाभूतानि भौतिकदेहोपेतहिरण्यगर्भा-
दिस्तम्बान्ताः सर्वे प्राणिनः यतो वस्तुनः जायन्ते । वै
शब्दः स इमान् लोकानसृजतेत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धियोत-
नार्थः । उत्पन्नानि च भूतानि येन वस्तुना जीवन्ति स्थितिं
लभन्ते प्रयन्ति विनाशं प्रतिपद्यन्ते इमानि भूतानि यदस्व-
भिसंविशन्ति साकल्येन प्रविशन्ति यथा फेनतरङ्गबुद्बुदा-
नामुत्पत्तिस्थितिलयाः समुद्रे भवन्ति तद्वज्जगदुत्पत्तिस्थिति-
लयकारणं वस्तु विचारय तदेव वस्तु त्वया पृष्टं ब्रह्म
तस्य लक्षणम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' सत्यं

सर्वविकारार्थविलक्षणं तर्हि भावरूपं जडमित्यत आह
 ज्ञानं जडविलक्षणं यद्यभावविलक्षणी भावविशेषस्तर्हि
 घटादिकमपि तथेत्यत आह अनन्तं देशकालवस्तुपरिच्छेद-
 शून्यं एतावत्युच्यमाने भावः स्यात् । अतौ व्यवच्छेदार्थं
 माह सत्यमिति सत्यमनन्तमित्युच्यमाने जडमपि स्यात्
 तद्वागवृत्त्यर्थं ज्ञानमित्याह यद्यपि ज्ञानमनन्तमित्युच्यमाने
 सत्यपदस्य न कृत्यं ज्ञानस्यासद्विलक्षणत्वात् तथापि ज्ञान-
 मसदिति सर्वासदादिनः सङ्गिरन्ते तत्पक्षाधिपक्षेपार्थं सत्य-
 मित्याह । अयं भावः येनाऽपि सर्वासत्यत्वमङ्गीक्रियते
 तेनाप्यङ्गीक्रियत एव सत्वमन्यथासत्ये सत्वस्यानुपपत्तेः ।
 ततो निरपेक्षत्वादिति हेतुभ्यः सत्त्वस्याङ्गीकरणीयतया
 तादृशसत्यत्वं जडवैलक्षण्यञ्च स्वयंप्रकाशमानानन्दात्मन एव
 विद्यया सकलदुःखनाशदर्शनादेवञ्चेत् ज्ञानमित्येवासु कृत-
 मनन्तपदेनापीति न मन्तव्यं अन्तःकरणविद्यावृत्तेरपि
 ज्ञानशब्दाभिधेयत्वात् तदेव ज्ञानमिदमपीति बुद्धिनिवा-
 रणार्थमनन्तपदस्योपयोगात् पदत्रयभूमिं स्वरूपलक्षण-
 मखण्डैकरसं ब्रह्मवृंहतेर्धात्वर्थभूतं सर्वैर्मुमुक्षुभिरुपासनीयं
 तदिच्छाप्रकृतिप्रसृष्टं महदादिसर्वं जगत्, तस्मात् माया-
 गर्भान्तर्गतस्य हिरण्यगर्भस्य उपासनया मोक्षो नास्वेव
 तस्य किञ्चित् फलदत्वात् तर्हि परब्रह्मणोऽपि मोक्षो
 नास्वेव तद्विचारस्याशक्यत्वात् अतः प्राप्तमविचार्यमेव
 ब्रह्मेति उच्यते । एतद्विचारकर्तव्यता च भाष्ये प्रथमा-
 ध्यायस्य प्रथमपादे बहुधा चिन्तिता ।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात् ।

असन्देहफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥

अध्यासोऽहंब्रह्मशब्दो साङ्गब्रह्म श्रुतीरितम् ।

सन्देहाभ्युक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वै ततः ॥ इति ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यत्रात्मदर्शनफलमुद्दिश्य तस्मा-
धनत्वेन अवयवं विधीयते । अवयवं नाम वेदान्तवाक्यानां
ब्रह्मणि तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलो न्यायविचारः तदेतद्दि-
चारत्रिधायकवाक्यं विषयः श्लोकयोर्मै संगृहीतः । सन्देह-
संगृह्यैवाद्यात् संग्रहप्रतीतिः । ब्रह्मविचारात्मकं शास्त्रमा-
रम्भमनारम्भं वेति सन्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र
सन्देहवोजसुर्वेयम् । तत्रानारम्भमिति तावत् प्राप्तं विषय-
प्रयोजनयोरभावात् सन्दिग्धं विदित्वा तस्याविश्रयो भवति
ब्रह्मत्वं सन्दिग्धम् । तथाहि तत् किं ब्रह्माकारिण सन्दि-
ह्यते आत्माकारिण वा ! सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्येन
ब्रह्माकारस्य निश्चयात् । न द्वितीयः अहम्प्रत्ययेनात्मा-
कारस्यापि निश्चयात् अहस्तात्मविषयत्वेन भ्रान्तोऽहं
प्रत्यय इति चेन्न अध्यासनिरूपणात् तमःप्रकाशवद्विरु-
द्धभावयोर्देहात्मनोः शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासो
न निरूपयितुं शक्यते । तस्माद्भ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहम्प्रत्य-
याभ्यां निश्चितस्यात्मनः असन्दिग्धत्वाच्चविचारस्य विषयो-
ऽस्ति नापि प्रयोजनं पश्यामः उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनि
निश्चितेऽपि श्रुत्यदर्शनात् तस्मात्सद्ब्रह्म न विचारमर्हतीति
शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षिभिराक्षिप्तं अत्रोच्यते ।

शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गावात् श्रुत्यहं प्रत्य-
ययोर्विप्रतिपत्त्या सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु अयमात्मा ब्रह्मेति

श्रुतिरसङ्गपदार्थं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहं मनुष्य इत्याद्यहं बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति । अध्यासस्य च दुर्निरूप्यत्वमलङ्काराय तस्मात् सन्दिग्धं वस्तु विषयः तन्निश्चयेन च मुक्तिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्यादिविद्वदनुभवेन प्रसिद्धम् । तस्माद्देहान्तवाक्यविचारमुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्च शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । विचारस्तु लक्षणप्रमाणाभ्यामस्तु तत्त्वनिर्णयावधिकः निर्णयानन्तरमखण्डं ब्रह्म स्वयमेव भवतीति निश्चयः । परब्रह्मांशजातरुद्रविष्णुब्रह्मणां परम्पराकटं त्वात्तदुपासनायाः फलमप्युक्तमेव ।

अतो भो ब्राह्मणाः ! कमण्डल्यादिचिह्नधारणं परिहर्तव्यम् । हृद्धारदीयादिवचनविरोधात् । कूर्चादिवत् चतुर्मुखत्वादेः चिह्नस्य कर्त्तव्यत्वापत्तेश्च । हिरण्यगर्भ एव परममूलकारणमित्यप्यसङ्गतम् ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिषोति तस्मै । तमात्मदेवं शरणं सनातनं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः उत्पत्त्यादिश्रवणात् । जगतः परममूलं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यं निर्गुणं ब्रह्मेव । यतो वेत्यादिश्रुतयश्च तत्परा एव । अतएव हिरण्यगर्भ इति श्रुती जात इति पदं सङ्गच्छते । सत्यादिस्वरूपब्रह्मणः सकाशादुत्पन्न इति तदर्थः । किञ्च चतुर्मुखत्वादि साकारोपासनायाः भेदघटितत्वेन मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । तथा हि श्रूयते । 'उदमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीति ।' जीवब्रह्मणो योऽरमौषत् अन्तरं भेदं कुरुते

अथ तस्य भयं संसारो भवतीत्यर्थः । तस्मात्तत्त्वमस्यहं
ब्रह्मास्मीति दैशिकोक्तमार्गेण जीवब्रह्मणोर्भेदं परित्यज्य
अमेदभावनया मुक्ता भवथेति आचार्येण बोधितास्ते
हिरण्यगर्भवादिनः जगद्बिधिप्रमुखाः ब्राह्मणाः ॐ तथे-
त्युक्ता आचार्यं नत्वा तथा चक्रुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिक्रतौ हैरण्यगर्भमतनिवर्हणं

नामैकादशं प्रकरणम् ।

—०—

द्वादशं प्रकरणम् ।

एवं परिहृतेषु हैरण्यगर्भेषु पुनरग्रे सुहोत्रवीतिहोत्र-
कथ्यहोत्रादयः अग्निमतानुवर्तिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते । ते
अमन्तमद्वैतमतसिद्धान्तकर्तारं सर्वज्ञं श्रीशङ्कराचार्यमि-
दम्बुधुः । स्वामिन् परमेश्वर ! अग्निरेवास्माकं देवता कथं
मन्त्रवर्णात् ।

अग्निरग्रे प्रथमो देवतानां

संजातानामुत्तमो विष्णुरासीत् ।

यजमानाय परिगृह्य देवान्

दीक्षयेतद्विरागच्छतं नः ॥ इति

अग्रे सृष्टेः पूर्वकाले सर्वेषां देवानां प्रथमो ज्येष्ठः अग्नि
रेक एवासीत् तस्मात् संजातानां सम्यगग्निमनुसृत्य जा-
तानां देवानां मध्ये विष्णुरुत्तम आसीत् । यतो दीक्षया

यजमानाय देवान् परिगृह्य नोऽस्माकं हविः आगच्छतं
 यस्य हविः हुतं भवति तस्य तत् प्रापयतीत्यर्थः । अग्नि-
 • सुखा वै देवा इति मन्त्रान्तरात् अग्निर्देवो द्विजातीना-
 मिति वचनाच्च तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं प्राप्तं ब्राह्मणैस्तदुपास-
 नायां क्रियमाणायान्तस्त्रिङ्गानां विष्णुलिङ्गरूपमग्निशला-
 कानां धारणं कर्त्तव्यमेव । ब्राह्मणोचितस्य कर्मणः श्रौत-
 स्मार्त्तरूपस्य तत्कारणत्वात् । ब्राह्मणानामस्माकं अग्नि-
 रेव देव इति सिद्धम् । तस्यैव सर्वपापहरत्वं नारायणो-
 पनिषदि श्रूयते ।

उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपन्नं निर्वृतिं मम ।

पशूंश्च मज्जमावह जीवनञ्च दिशो दश ॥ इति

अयमर्थः । हे जातवेदः ! उद्दीप्यस्व मम निर्वृतिं पाप-
 देवतामपन्नं संहरन्नित्यर्थः । मज्जमेव पशूनावह । पशूनां
 चतुष्पदां धेनुप्रमुखानां दानं कुर्वित्यर्थः ।

“जीवनं द्रव्य धान्यञ्च त्रिविधमिच्छेद्भुताशनादिति ।”

वचनात् दिशः प्रागादिदिक्षु मम यत्र सुखवसतिर्भ-
 वति तद्दिशो दश देहीत्यर्थः । अतः सर्वैः विप्रैरग्निरेक
 एवोपासनीयः । तस्माद्भवन्तोऽप्यन्युपासनया कृतार्था
 भवत इति प्राप्ते ।

आचार्यैरिदमुच्यते । नायमग्निः परो देवः । ऋग्वेद
 ब्राह्मणे अग्नेरवमत्वं दर्शनात्, अग्निर्वै देवानामवमो
 विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा देवता इति ।

देवानां मध्ये अग्नेरवमत्वं विष्णोर्व्यापकचैतन्यस्य
 ब्राह्मणः परमत्वं तदन्तरे तद्वयमध्ये अन्याः सर्वाः देवता

इति, एवं वेदार्थे स्थिते कथमग्नेः परमत्वं वक्तुं शक्यते
किन्तु देवानामवम इति देवानां पुरोहितः हविर्भागि-
त्त्वर्थः । कर्मण एवाग्निर्देवता न तु ज्ञानस्य । तथा हि
कर्मद्वारा ज्ञानकारणमपीति चेत् तस्य भूतेन जन्यत्वश्रव-
णात् गृहस्थानां श्रौतादिकर्मणि प्राप्ते सत्युपास्यदेवता-
मन्त्रं कल्पनीयम् । अग्निमीडे पुरोहितमित्यादि श्रुतेः ।
यत्र यत्राग्निकारणवाक्यानि वर्तन्ते तानि सर्वाण्यपि
भूताग्निपराण्येवेति योजनीयम् । तस्मात् कर्मण एवा-
ग्निर्देवता ब्रह्मणोऽयमभूता । तदुपासनया अयिष्णुतत्त्वोक्त-
वासादिफललाभेऽपि मुक्त्यसम्भवात् । तस्मात्कर्माङ्गतयैवा-
न्युपासनं कृत्वा, 'जीवनं द्रव्य धान्यञ्च त्रियमिच्छेदुताश-
नादितिवचनबोधितं फलं प्राप्य मुक्तये सर्वव्यापकचेतन्य-
स्योपासनां शुद्धाद्वैतवृत्तिमाश्रित्य मुक्ता भविष्यथ तच्चिह्नधा-
रणं च परिहर्त्तव्यं प्रमाणाभावादित्येवमाचार्यैरुक्ताः
सुहोत्रादयः श्रीशङ्कराचार्यं गुरुं प्रणम्य तत्कटाक्षस्वीकृ-
ताद्वैतवृत्तिनः तथोक्तं चक्रुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ अग्निवादिमतनिवर्हणं

नाम द्वादशं प्रकरणम् ॥

त्रयोदशं प्रकरणम् ।

ततः परिपूर्णमण्डलतिलकाः रक्तकुसुमधारिणः सूर्य-
भक्ताः दिवाकरादयः श्रीशङ्कराचार्यमद्वैतमतसिद्धान्तगुरुं

नमस्तत्वे दमूषुः । भोः स्वामिन् ! सूर्य एव परमात्मा जगत्कारणं वर्तते । स एवात्माकं कुलदैवतमुपास्योऽस्ति तस्य जगत्कारणत्वं श्रुतयः एवाहुः । तथा हि “सूर्य आत्मा जगत्स्तथ्युषश्च ।” “असावादित्यो ब्रह्मेति च ।” आभ्यां हि सूर्यस्य सर्वात्मत्वं अस्यैव च परब्रह्मत्वं च प्रतिपादितं भवति । ब्रह्मैव च सर्वजगत्कारणं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतेः स्मृतिश्च ।

नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे । त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥

इति । तस्मादेतस्य धृष्टिः सूर्य आदित्यमित्यष्टाक्षरमन्त्रोपासकाः रक्तचन्दनपुण्ड्रमालाधारिणः षड्विधा भक्ता वर्तन्ते । केचिदुदग्रमण्डलं ब्रह्मात्मकत्वेन सृष्टिकारणमिति भजन्ति । केचित्तु खमध्यवर्तिनं सूर्यं ईश्वररूपेण सर्वजगत्प्रत्ययकारणमिति भजन्ति उपसंहारबलादुपक्रमोऽपि तेनैव भवतीति निश्चयज्ञानेन भजन्ति । केचित्तु अस्तमयकालविम्बं विष्ण्वात्मकत्वेन सर्वजगत्परिपालनकारणं तदेव सृष्टिलयहेतुभूतं परतत्त्वमिति भजन्ति । केचित्त्रिमूर्त्यात्मकत्वेन त्रिकालमण्डलसेविनः केचित्मण्डलेक्षणव्रतानुष्ठायिनः तन्मध्यवर्तिनं परमात्मानं हिरण्यश्मश्रू हिरण्यकेशमित्यादि स्वरूपं भजन्ति । तत्रैकदेशिनस्तु भगवदीक्षणमात्रव्रतपराः सम्यग्मण्डलं दृष्ट्वा षोडशोपचारपूजां समर्थं कर्मफलं भगवदर्पणं कृत्वा वसन्ति न दर्शनं विनाऽग्नन्ति । पुनः केचित्तत्तलोहेन फालं भुजवक्षस्थलेषु मण्डलचिह्नानि धृत्वा स्वमनस्यैव देवमनुक्षणं ध्यायन्तः सन्ति । तेषां षष्ठा-

मयमेक एव मन्त्र उपासनीयः धृणिः सूर्य आदित्यमिति
तत्रानुस्वारलोपश्चान्दसः तस्मादेतन्मन्त्रस्य श्रेष्ठत्वादयमेष
सर्वैरुपासनीयः तन्मण्डलसुतिपरा श्रुतयः भूयस्यः सन्ति
तथाहि । “हंसः शुचिषदसुरन्तरिचसदिति ।” “आदित्यो
वा एष एतन्मण्डलं तपती” त्युपक्रम्य “य एवं वेदे”
त्युपनिषदन्तेन ग्रन्थेन “ब्रह्मैतदमृत एष पुरुषः” इति
सूर्यस्यैव ब्रह्मत्वं पुरुषत्वञ्च घटते । सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादि पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः सूर्य
एव कथं मण्डलादुपरितमोनिवृत्तये प्रसृताः रश्मयः
शीर्षाणि तान्यस्य सन्तीति सहस्रशीर्षा स एवात्मत्वेन
पुरीषु अन्तः श्रुते इति पुरुषः शस्य षः पुरुषः ।

पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।

शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥ इत्युक्तेः ॥

तस्य सर्वप्राणिकर्मसाक्षित्वात् सहस्राक्षः । अधः प्र-
सृता रश्मयः सहस्रपादाः तस्य ते सन्तीति सहस्रपात् ।
स एव भूमिं विश्वतः समन्तात् कृत्वा व्याप्य ब्रह्ममनेन
भूम्युपरि सूर्यपर्यन्ताकाशस्य दशाङ्गुलपरिमाणत्वात् दश-
ङ्गुलमिति अतिक्रम्य अतिष्ठत् स्थित इत्यर्थः । इदं परिदृश्य-
मानं जगत् सर्वं पुरुष एष सूर्य एवेत्यर्थः । यद्भूतं पूर्वकल्पे
यद्गतं तदपि यच्च भव्यं वर्त्तमानकल्पापेक्षया भाविकल्पे
यत् जगद्वर्त्तते तद्भानुरित्युच्यते तदपि स एव । उतामृतत्वस्य
मोक्षस्य तत्कारणस्य च ईशानः कर्तेत्यर्थः । इत्यादिमन्त्रैः
सूर्यस्यैव सर्वोत्तमत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अतः पुरुषो ज्याया-
निति अत्र बहुवारपठितपुरुषशब्देन एष पुरुष इति शब्द-

साम्यात् सर्व्ववेदप्रतिपादितः सूर्य्य एव पुरुषं कृष्णपिङ्गल-
मित्यादिरुद्रप्रतिपादकमन्त्रस्यपुरुषशब्दोऽपि भगवत्पर एव
भगवत्पुरुषशब्दावुभावपि सूर्य्यपरावेव कथं हन्ति सर्व्वदा
गच्छतीति हंसः शुचिषु शुद्धेषु प्रदेशेषु सौदतीति शुचिषत्
वसुः वसुदेवः स एव वासुदेवः तस्मिन् भगवत्पुरुषशब्दावनु-
पाधिकौ वर्तेते ।

भगवानितिशब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

निरुपाधौ प्रवर्तेते वासुदेवे सनातने ॥ इति ॥

भारतवचनात् । ननु नेमौ सूर्य्यप्रतिपादकौ भगवत्-
पुरुषशब्दौ किन्तु नारायणप्रतिपादकौ । तथा हि । वसु-
देवस्यापत्यं वासुदेवः कृष्ण इत्यर्थः । तस्मिन् पूर्व्वद्वन्द्वरूपे
कृष्णे भगवत्पुरुषशब्दौ निरुपाधिकौ वर्तेते । प्रकरणवला-
दित्याक्षिप्ते ।

पूर्व्वपञ्चावलम्बी पुनराह भगवत्पुरुषशब्दौ सूर्य्यपरावेव
तस्यैव विष्णुत्वात् कथं भगवतः सूर्य्यस्य द्वादशभेदात्मकत्वेन
विष्णुनाम्नस्तदन्तःपातित्वेन च तद्दिरोधो नास्त्येव । अरुणः
सूर्य्यो भानुस्तपनश्चन्द्रो रविर्नभस्तिष्ठार्थ्यमा हिरण्यरेता
दिवाकरो मित्रो विष्णुश्चेति वचनात् । “आदित्यामामहं
विष्णुः ज्योतिषां रविरंशुमानिति” कृष्णवचनगीतादर्श-
नात् । कृष्ण एव सूर्य्यः वासुदेवशब्दसाम्याच्च ध्येयः सदा
सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण इति वचनात् तयोर्भेदा-
भावः । हरतीति स एव हरिः स्वास्तमयकाले सर्व्वप्राणि-
प्राणहरत्वं प्रदातृत्वं अरुणोदये भगवतः प्रसिद्धमेव लोके
तथा व्यवस्थादर्शनात् रुद्रोऽपि स एव स्वशक्त्या लोकद्राव-

सस्य विद्यमानत्वात् अत एव नमस्ते इद्रमन्यव इत्यादि-
शतमन्त्रप्रतिपादितः सूर्य एक एव । तस्य स्वयंघ्नस्तस्य
सर्वदेवात्मकत्वात् । किञ्च ब्रह्मविष्णुरुद्राः सृष्ट्यादिकार-
णात् सूर्यादेव जाताः सर्वलोकोद्धारणहेतुभूतस्य सूर्य-
तेजसः शुक्लवर्णत्वेन तद्वर्णादुत्पत्तिः तेषां युक्तैव यच्छुक्लं
तद्ब्रह्मेत्युपनिषत्प्रमाणात् । अतः सूर्य एव सर्वैर्मनुष्यभि-
रुपास्यः । तस्य लिङ्गपूर्णमण्डलधारणादिभिरसङ्कतगात्रा-
स्तन्मन्त्रजपध्यानासक्ताश्च यूयं मुक्ता भविष्यथेति पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

श्रीशङ्कराचार्यैरिदमुच्यते भो दिवाकरमूढ ! किमुक्तं
भवता तदसमञ्जसं वेदविरोधात् । तथा हि “चन्द्रमा
मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायतेति” श्रुतेः । सूर्यस्यापि
जन्यत्वदर्शनात् यज्जन्यं तदनित्यमिति तर्कसिद्धान्तस्य
विद्यमानत्वात् घटादिवदशाश्वतस्य सूर्यस्य कथं परब्रह्मत्वं
सिद्ध्येत किन्तु तादृक्श्रुतितात्पर्यन्तु सूर्यनिष्ठपरमात्मपर-
मित्युक्तेयं जगदीश्वराश्चावशादेव सूर्यो भ्रमतीति तैत्तिरी-
यके समान्नातम् ।

भीषास्माद्वातः पवते भीषीदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति ॥

तस्मात् सूर्यस्य पारतन्त्रिकत्वं प्राप्तम् । किञ्च सूर्या-
दिषु प्रभा जगदीश्वरस्यैव । तथोक्तं श्रुत्यन्तरे

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ इति ॥

अत एवादित्यान्तःपुरुषस्य हिरण्यस्मश्रु, हिरण्यकेश-
मित्यादिप्रतिपादितस्यैव परमात्मनः सर्वोत्कृष्टस्य सुति-
पराः श्रुतयः कथमादित्यं नित्यं वर्णयन्ति । ज्योतिः-
शास्त्रे तदनित्यता वर्णिता ।

सृष्टिः सरोजासनवासरादौ वियञ्चराणां विलयस्तदन्ते ।

आद्यन्तकालः स च कल्प उक्तः कल्पद्वयं स्याद्विवसो विरिञ्चेः॥

इति ॥ वियति आकाशे चरन्तीति वियञ्चराः ग्रहाः
सूर्यादयः तेषां सरोजासनस्य ब्रह्मणो वासरादौ दिनादौ
सृष्टिरुत्पत्तिः तदन्ते दिनान्ते विलयः एवमाद्यन्तकल्पः सह-
स्रयुगप्रमाणः विरिञ्चेष्टतुर्मुखस्य दिनं दिवाकालः रात्रिरपि
तादृशी कल्पद्वयमितो ब्रह्मादिवस इत्यर्थः एवं ब्रह्म दिन-
कर्तुः सूर्यात् ब्रह्माद्युत्पत्तिर्भवदुक्ता तस्मादेव विदितो भव-
दधिकारः । ब्रह्मायुःशताब्दमध्ये एकस्मिन् दिने जन्मादि-
हृत्तिं प्राप्तस्य सूर्यस्य ब्रह्मपुरुषशब्दवाच्यत्वं भवता सम्पा-
दितं किमु वक्तव्यं भवद्विद्यावैषद्यम् । सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिना भगवतो विश्वरूपत्वं प्र-
दर्शितं नित्यस्य परमात्मनो लोकवहिरन्तर्गतस्य यद् य-
द्विशेषणमुक्तं तत्तत् सूर्यस्येति भ्रान्तो वक्ति सूर्यगतः पर-
मात्मा सूर्यमण्डलवहिरन्तःस्थित एव तद्द्वारा तमोनिर्ह-
रणं स एव करोति । जगदीश्वरादन्यस्य तादृग्विधशक्त्य-
भावात् सूर्यादन्यः देवमनुष्यतिर्यग्जन्तुष्वपि परमात्मा ने-
त्वान्तर्गतः सन् वर्त्ततएव दीप्तिः तद्रूपत्वात् य एषोऽक्षि
पुरुषो दृश्यते यथासावादित्ये स एक इति श्रुतेश्च एको-
ऽप्यात्मा सर्वजगदन्तर्गतः । प्रतिपादितञ्चैतत् ॐ अन्त-

स्तद्वर्गोपदेशादिति व्याससूत्रेऽस्माभिः । तस्मात्तन्निष्पन्नधारणं
पाषण्डोद्बोधकं त्वक्ता स्मार्त्ताचारपरिलक्ष्यशुद्धाद्वैतविद्या-
बलात्कृता भवथ । एवमाज्ञप्ता दिवाकरादयः सौराः परम-
गुरुं नत्वा तत्कटाक्षलक्ष्यशुद्धाद्वैतवादिनः शिष्या बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ सौरमतनिवर्हणं

नाम त्रयोदशं प्रकरणम् ॥

चतुर्दशं प्रकरणम् ।

—::#::—

ततस्तत्र गतैर्विप्रैः सर्वैरपि यतीश्वरः ।
समाश्रितो ययौ तस्माद्वायोराशां जयेच्छया ॥
शिष्येषु त्रिसहस्रेषु केचिच्छङ्खप्रपूरणैः ।
केचिद्वाद्यविशेषैश्च केचित्तालैः शुभोक्तिभिः ॥
केचिद्घण्टानिनादैश्च करदीपैश्च केचन ।
केचिद्वाजनवातैश्च पिच्छवातैस्तथापरे ॥
समर्चयन्ति संन्यस्तसुखदुःखं यतीश्वरम् ।
तत्तद्देशगता विप्रा दृष्ट्वा तच्छिष्यतां गताः ॥
एवं प्रतिदिनं गत्वा तत्र तत्र गतान् द्विजान् ।
कुमरस्थान् परानन्दभाजः कृत्वा शुभोक्तिभिः ॥
पुरङ्गणवरं प्राप गणपस्याश्रमं शुभम् ।
तत्र नद्यां हि कौमुद्यां स्नात्वा विघ्नेशमव्ययम् ॥
सम्पूज्य यतिराङ् तत्र मासमास सहानुगैः ।
पद्मपादमुखाः शिष्याः पञ्चपूजापरायणाः ॥

दिग्गजा इति विस्थाताः परविद्याप्रमेदिनः ।

परपञ्चहरोद्युक्तवचसः प्रौढवादिनः ॥

तद्वाक्यं शिरसा धृत्वा शिष्योऽन्यः पुरजिह्वलः ।

नियन्ता सर्वशिष्याणां पाकादिषु च कर्मसु ॥

समर्थं च गुरुं भिक्षां दत्त्वा तस्मै परात्मने ।

पद्मपादस्तदन्येषां शिष्याणां षड्रसैर्युतम् ॥

अददद्भोजनं नित्यं ब्रह्मार्पणमिति स्मरन् ।

सायन्तने सर्वशिष्याः परमगुरुमाचार्यशिरोमणिं
द्वादशवारं प्रदक्षिणममस्कारान् कृत्वा बहुधा स्तुत्वा ठका-
तालकराः परमेवं स्तुवन्तो नृत्यन्ति परिपूर्णोऽहं ब्रह्म सत्यं
सत्सुखरूप चिदानन्दोऽहं शुक्लो रजतवदाभातीदं मयि
विश्वं निश्चिनु मित्येति स्थूलकारणलिङ्गदेहैः आकाशादि-
वदस्पृष्टोऽहं तादृक्षयि बन्धः को वा दारादिर्नाम भविष्यति
तत् अन्धः कणजालैरस्पृष्टं तामरसच्छदमिव देहहम भवं
भक्तो जाता प्रकृतिरनन्ता तद्गर्भात्तद्दुर्गतं हि तस्माज्जातो
ऽहं ह्याराख्यस्त्रिगुणयुतीभवस्तस्माज्जाताः रुद्रविष्णुब्रह्मादयः ।
तेभ्यः सृष्टिस्थितिलयमभवन्नितरां कार्यार्थिभिरतैः कृत-
मपि तद्बृहद्यगतीऽहं साक्षी परमः सर्वत्राऽहं वहिरन्तःस्थः
सम्यक्ज्ञानफलप्रद एव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सर्वथा
सर्वमयोऽहं सर्वातीतः सर्वव्यापी कारणमेकः भागुमण्डल-
मध्यवर्त्तिपुरुषः साक्षी गतपरमद्वन्द्वोऽहं ईशो नित्यः
शाश्वतविभवः सर्वसुक्तिदः सदुपासनावतां सन्त्येवैते
वेदा मामद्वैतमजं न वदन्ति किं मनसाऽहं स्पृष्टः
किंवा करणैर्दूरतरैरपि वेद्यः आत्मा ब्रह्म सद्व्ययमेकः

सच्चित्सुखरूपोऽहं सकलं मामिति ये मनुजा विन्दन्ति
मायामेतां हि तरन्ति ते नित्यं मां ये निगमावेद्यं
सत्यं मनसा धारयन्ति हि ये मुक्तिस्तेषामनुतुलिता स्याद्-
भक्तिमतां किमसाध्यं लोके मम सखिग्रहमनुतरूपं सम-
मखिलेष्वपि शुद्धमद्वैतं यमनियमादियुतः स्मरति हि चेत्
सममखिलात्मा समुपास्यः स्यात् कृत्यन्तो जल्पन्तश्चैव
सत्यशुद्धमभि नत्वा बहुधा शान्ताः गुरुसन्निधिविश्रान्ताः
हान्ताः पद्मपादाद्याः शिष्याः एवं प्रतिदिनभावं प्राप्ताः
श्रीशङ्करगुरुपदगतचित्ताः ।

इत्यनन्तानन्दमिरिकृतौ गुरुसुतिर्नाम प्रकरणं चतुर्दशम् ॥

पञ्चदशं प्रकरणम् ।

—॥०॥—

एवमानन्दसन्तुष्टमाचार्यं सेवकानघि ।
तत्पत्तनदिजाः प्रेक्ष्य किमेतदिति चाब्रुवन् ॥
न हि युष्मन्मतं सम्यगिव भाति हि पश्यताम् ।
आकाशवन्निरालम्बमद्वयं ब्रह्म केवलम् ॥
अनोवागादिहृत्तीनामगोचरतरं परम् ।
कथमग्नौपबोधाय योग्यं स्यान्मतमीदृशम् ॥
तत्पञ्चास्मन्मतं सम्यगाचारन्तु शुभाप्तये ।
गाणपत्यमितिख्यातं षड्भिर्भेदैर्विजृम्भितम् ॥
समस्तवेदतात्पर्यैस्तदैव हि समीरितम् ।
तदाचरध्वमत्यन्तशान्तिदं मोक्षदवृणाम् ॥

तुण्डैकदन्तचिह्नाभ्यां चिह्नितं शक्तिसंयुतम् ।

महागणपतिं यस्तु सदा ध्यायत्यनन्यधीः ॥

तन्मूलमन्त्रपठन-परः सन् ब्राह्मणोत्तमः ।

यो वर्त्तते स एवात्र मोक्षभागभवति भुवम् ॥ इति ॥

तद्व्यानन्तु,

वौजापूरगदेक्षुकार्मुकलसञ्चक्राञ्जपाशोत्पल—

ब्रीह्यग्रस्त्रविषाणकाञ्चनघटोद्गास्त्रकराभोरुहः ।

ध्वेयी वल्लभया च पद्मकरया स्निष्टोज्ज्वलद्रूपया

विश्वोत्पत्तिविपत्तिसंस्थितिकरो विघ्नो विघ्निष्टार्थदः ॥ इति

विश्वोत्पत्तिविपत्तिसंस्थितिकर इत्यनेन छट्टादि हेतुत्वं

गणेशस्य घटते । ब्रह्मादिलयेऽपि एकस्यैव गणपतेर्विद्य-

मानत्वात् । गणानां रुद्रविष्णुब्रह्मगणानां पतिः स एक

एव प्रथमः आसीत् । अहमेक एव गणपतिरासमिति

श्रुतेः तस्माद्गणपतिरेव सर्व्वीतीतः परमात्मा तस्माद्वार-

चिता ब्रह्मादय इति प्राप्ते आहुः त्रीमदाचार्याः ।

भो गणपत्य ! सत्यमुक्तं भवता गणपतेः सर्व्वोत्तमत्वं,

तस्मादावलाद्बुद्ध्याद्युत्पत्तिर्धेति भवद्भिः प्रतिपादितं किल

तदसमञ्जसमिव प्रतिभाति कथं सगुणस्य गजमुखस्य गण-

पतेः रुद्रगणैः सह लयानुगस्य जगत्कारणत्वं कल्पवितुमु-

चितम् । किञ्च रुद्रमुत इति लोके प्रसिद्धिरस्ति तस्य ब्रह्म-

त्वे कल्पिते पिप्पादिकारणत्वं सुतस्यानुचितमेव अतो रुद्रा-

दिकारणं परब्रह्मैव । सदेव सौम्ये दमश्च आसीत् । ब्रह्म वा

इदमय आसीदित्यादिवाक्यादहमेक एक गणपतिरास-

मिति वाक्यस्यार्थ उन्नेयः तस्य विश्वोत्पत्तिविपत्तिसंस्थिति-

करत्वं सिद्धं भवतीति निराकृते महागणपतिमते पुनराह
स्वामिन् सर्व्वज्ञ ! भवदनुकूलं भवद्भिरुक्तं अङ्गाभावः पुरुषः
निरालम्ब एव भवति तस्यापि देवस्याभिमानाभावात् ।
अतः साङ्गेन पुंसा भवितव्यम् । यस्याङ्गं धारयति पुरुषः
तस्याभिमानं तस्मिन् वर्त्तते प्रायेणापि तद्गणैस्तुल्यो गृ-
ह्यते अतः सालोक्यस्य मुक्तिरूपत्वात् तत्प्राप्तिर्निरङ्गस्य कथं
भविष्यति मम गिरिजापुत्रस्य मदौयानां मथनाद्यगणपत्या-
दीनां चेति जल्लभं गिरिजापुत्राभिधं महागणपत्ववरं
श्रीमदाचार्य्य इदमाह ।

मृणु जहमते गिरिजापुत्र ! ब्राह्मणस्य किमङ्गं वक्तव्यं
प्रथमं ब्रह्मकुलजत्वमेकमङ्गं द्वितीयं पुंसवनादिवेदोक्तकर्माङ्गं
तृतीयं ब्रह्मचर्याद्याश्रमाङ्गं एवमङ्गत्रयविराजमानस्य सद-
ब्राह्मणस्य निरङ्गता कथं ब्राह्मणाङ्गेन सममन्याङ्गं न वि-
द्यते । ब्राह्मणकर्त्तव्येषु स्नानाचमनप्राणायाममार्जनगाय-
त्रीजपाम्निहोत्रवेदाभ्यासेश्वरपूजादिषु वेदोक्तसत्कर्म्मसु किं
न देवा विद्यन्ते सर्वदेवतस्यास्यदस्य ब्राह्मणस्य देवाङ्गं कथं
न विद्यते तादृग्विधाङ्गेन वर्त्तमाने पुनरङ्गधारणं पशीरिव
चिह्नं भवति ।

किञ्च ब्राह्मणस्य किं वा लक्षणमित्युक्ते शिखायज्ञोप-
वीतधारणवेदोक्तकर्माचरणं लक्षणं तर्हि तत्क्षत्रियेऽपि
विद्यमानत्वात् तत्रातिव्याप्तिरित्युक्ते ब्रह्मकुलजत्वं विशेष-
लक्षणम् । एतस्मान्नेषैव ब्राह्मणस्य चारितार्थात् अङ्गधारणं
पाषण्डताजनकं परिहर अङ्गाङ्गीकारे महापातकमस्तीति
पुराणश्रवणात् वेदविरुद्धत्वाच्च । किञ्च सदुपासकानां मू-

लाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाग्रासहस्रारेषु च-
तुर्दशषड्दशदशदलद्वादशदलषोडशदलद्वादल-सहस्रदलेषु
सर्वविद्रुमनीलपिङ्गलधूम्रतेजःकर्पूरवर्णेषु स्थिता गणपति-
ब्रह्माविष्णुब्रह्मजीवात्मपरमात्मानः तदुपरि श्रीपरमगुह्यरिति
स्वतन्त्रदेवताः सम्प्रति देहधारिणः अतो गणपतेर्मूलाधार-
गतस्य सर्वाधारकर्तृत्वं वर्त्तते । तदुपरि गतानां चक्राणां
तदधिकारिणां ब्रह्मादिदेवतानां च तदाधारकत्वादतस्त-
थाविधे गणपतावन्तस्य तुल्यदण्डचिह्नं मुक्तयोः कर्त्तव्य-
मिति निरर्थकम् ।

किञ्च मूलाधारस्ये गणपतौ सर्वोत्तमे परमात्मनि सम्य-
गाज्ञाचक्रगते अनयोरधिकारी भवन्त्यने किमेष्वं चिन्तय
दिसततिरुहस्रनाडीनां मूलाधाराचितानां निष्ठाभक्त्य-
मानं गणपतेरधिकारः । तज्जनितनाडीभिरुद्वाधः प्रकृताभि-
र्देहस्थितिकारणभूताभिरुपरिचक्राधारभूताभिर्गणपतेः का-
रणत्वं प्राप्तं परमात्मा सर्वगतोऽप्याज्ञाचक्रवासो भूत्वा स्वा-
धस्थजीवरुद्रविष्णुब्रह्मगणपतीन् तत्तद्विनियोगेषु प्रेरयित्वा
स्वयं साक्षीनिर्गुणः सच्चिदानन्दमयः सर्वातीतः सर्वोत्कृष्ट
इति सम्यग्वेदेषु प्रतिपादितः । अतः परमात्मानमाज्ञा-
चक्रगतं चिन्तय मुक्तो भवसीत्युपदिष्टः गिरिजापुत्रः सगणः
त्यक्तलिङ्गः परमगुरोः शिष्योऽभवत् ।

पञ्चपूजापरो नित्यं पञ्चयज्ञपरायणः ।

गुरुशुश्रूषणासक्तः समभूद्गिरिजासुतः ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिकुतौ महागणपतिमतनिवर्हणं

नामः पञ्चदशं प्रकरम् ॥

षोडशं प्रकरणम् ।

—*—

एवं निरस्ते महागणपतिवादिनि गिरिजापुत्रे पुन-
रन्यो हरिद्रागणपतिमतवादी प्रत्यवतिष्ठते मन्त्रवर्णात् । स
आह । स्वामिन् ! मदीयं मतं शृणु । हरिद्रागणपतिरेव
सर्वजगत्कारणम् । न च तत्त्वे प्रमाणाभावः श्रुतेरेव प्रमाण-
त्वात् । तथाहि ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे

कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतिम्

आ नः शृण्वन्नुतिभिः सौद साधनम् ॥ इति ॥

भो यतिश्रेष्ठ ! गणपत्यमतमयुक्तमिति प्रतिपाद्य चि-
रकालादारभ्य रुढमतपदविनं गिरिजापुत्रं तदाश्रितांश्च
भ्रष्टान् कृत्वा वर्त्तसे किमिदमुचितं तर्हि इदानीमागतं प्र-
तिपक्षविघ्नदुष्टिराजगणपतिकुमारनामानं मां विद्धि । किं
गणेशमते न्यूनताऽस्ति तत्रप्रतिपादकमन्त्रस्यायमर्थः । गणानां
रुद्रविष्णुब्रह्मेन्द्रादिगणानां गणपतिमध्यक्षं त्वां हवामहे
ध्यानं कुर्महे । किं विशिष्टं कवीनां भृगुगुरुशेषप्रभृतीनां
कविमुपदेष्टारमित्यर्थः । पुनः कौटुशं उपश्रमवस्तमं उपम-
श्रवसां सक्तच्छ्रवणसर्वं विद्याविदां मध्ये तममत्यन्तं श्रेष्ठम् ।
पुनः कौटुशं ब्रह्मणां प्रपञ्च कर्तृणां ज्येष्ठराजं तद्द्वारा
ज्येष्ठप्रभुमित्यर्थः ब्रह्मादिभिरपि सृष्ट्यादिषु विघ्नेशः पूज-

नीय इत्यर्थः । आरम्भितकार्येषु सर्वेष्वपि देवमनुष्यादिभिः
सर्वैर्विघ्नेशः पूजनीय इति पुराणेषु च बहुधा वर्त्तते तं
ब्रह्मणस्पतिं ब्रह्मणामपि पतिमित्यर्थः । आ नः आ समन्तात्
नः नुतिभिः स्तोत्रैः शृण्वन् साधनं निर्विघ्नं शुभं सौद द-
दात्वित्यर्थः । अतः सकलदेवपूज्यो गणपतिरेव । ध्यानन्तु ।

पीताम्बरधरं देवं पीतयज्ञोपवीतिनम् ।

चतुर्भुजं त्रिनयनं हरिद्रालसदाननम् ॥

पाशाङ्कुशधरं देवं दण्डाभयकराम्बुजम् ।

एवं यः पूजयेद्देवं स मुक्तो नात्र संशयः ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणवचनात् । जगदादिकारणं गणपतिरेक एव
तत्कटाक्षाज्जाताः तदंशभूताः सर्वे ब्रह्मादयः अतः सर्वदेव-
पितामहं विघ्नेशं भवन्तोऽपि भजन्तु । तस्य चिह्नद्वयानुष्ठे-
कदन्तात्मकं तदाकारतमलोहाङ्कितभुजद्वयस्तङ्गताग्रगण्य-
स्तस्यैव मुक्तिः करस्या भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते श्रीमन्निराचा-
र्यैरिदमुच्यते ।

किं गणकुमार ! भवद्विवैकत्वमप्रतिहतं जगत्कारण-
वाक्येः, सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिभिः प्रतिपादितं
ब्रह्मैव गणपति रिति तस्यांशा ब्रह्मादयः सृष्ट्यादिकर्तार
इति भृग्वादीनामपि सर्वविद्यागुरुर्गणपतिरिति च प्रसङ्गात्
किञ्चिदन्यच्च सम्यक् प्रतिपादितं भवता । शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मगणपतिरेवास्तु सर्ववाच्यस्य ब्रह्मणः
गणपतिशब्देन किमपराधम् । अतः परमात्मनः सकाशात्
ब्रह्मादयो जाता इत्यविरुद्धम् । ब्रह्मादीनां तदंशसम्भूत-
त्वात् रुद्रपुत्रो गणपतिरिति तत्राप्यविरोधः । अंशांशिनो-

रभेदात् अतो देवकार्यार्थी जगन्निर्माणादिषु विघ्नहर्त्त-
त्वर्थः । संसारिणामपि सर्वविघ्ननिवृत्तये तादृगणपतिरु-
पास्य एव । अतः सर्वैर्मुमुक्षुभिरीशविष्णुगणपतिशक्तिसूर्याः
पञ्च तत्तत्पुरुषबुद्धिभेदेनांशांशिभावमापन्ना उपास्या एव ।
किन्तु तुण्डैकदन्तचिह्नधारणमात्रमेव विरुद्धं लिङ्गिनः
पाषण्डत्वश्रवणाद्देदविरोधाच्च । तस्मात्तुण्डैकदन्तचिह्नं
परित्यज्य शुद्धाद्वैतवृत्तिमाश्रित्य पञ्चपूजां स्नानादिनित्यकर्म
च कुर्वन् मायानिवृत्तौ जातायां तद्वारा भग्नलिङ्गशरीरः
सन् मुक्तो भवसीत्येवमुपदिष्टो गणकुमारस्तथाङ्गीकृत्य गुरु-
वरं ध्यायन् पञ्चपूजापरायणः सुखमाप ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ गणपत्यैकदेशिमतमिवर्हणं

नाम षोडशं प्रकरणम् ।

सप्तदशं प्रकरणम् ।

—*—

एवं परिहृते गणपत्यैकदेशिमते पुनरन्यः उच्छिष्ट-
गणपत्युपासकः दक्षिणेतरेमार्गानुवर्त्ती हेरम्बसुत इति
प्रसिद्धः प्रत्यवतिष्ठते । स तु श्रीमदाचार्यमिदमुवाच । भोः
स्वामिन् ! हेरम्बसुतोऽहमागतोऽस्मि केन विधिना गण-
पतिमतमयुक्तमिति श्रीमद्भिर्भवद्भिरुक्तम् । श्रूयतामस्मान्तं
शैवागमे द्वादशगणपतिप्रकरणे महागणपतिमतमेकं हरि-
द्रागणपतिमतमेकं उच्छिष्टगणपतिमतमेकं नवनीतगण-
पतिमतमेकं स्वर्णगणपतिमतमेकं सन्तानगणपतिमतमेकं

एवं षड्विधगणपतिमतानि भवन्ति । एते मत प्रवर्तकाः
षण्महामन्त्राः उपमन्त्रषट्कञ्च तत्तन्मतावान्तराणि ज्ञान-
मतानि वामावलम्बकानि । उच्छिष्टगणपतेर्मतस्य ज्ञान-
मतं हैरम्बमितुच्यते । उभयोरपि प्रधानाङ्गयोर्वाममार्गा-
वलम्बकत्वे नोच्छिष्टगणपतिरिति नाम प्राप्तम् । तदीय-
ध्यानन्तु ।

चतुर्भुजं त्रिनयनं पाशाङ्कुशगदाभयम् ।

तुण्डायपीतमधुकं गणनाथमहं भजे ॥ इति

तदङ्गहैरम्बस्य तु ध्यानमेतत् ।

महापीठनिषण्णन्तं वामाङ्गेपरिसंस्थिताम् ।

देवीमालिङ्ग्य चुम्बन्तं स्पृशंस्तुण्डेन वै भगम् ॥ इति

अत एव तयोरङ्गाङ्गिनोर्वामबाहुल्लवशात् जीवेशयो-
रिवैक्यानुसन्धानं युक्तमिति मतद्वयमप्यहमवलम्ब्य कुङ्कुमा-
ङ्कितललाटः पुण्ड्रान्तरपरित्यागी सन्ध्यादिसर्वकर्मणि
इच्छावशगानि कृत्वा संवित्तीर्थपानजनितानन्दविदितस-
कललोकः एतत्समन्वितान्तरं नास्तीति नित्यवृत्तोऽभवम् ।

किञ्च मदीयाचारे धर्मद्वयमेवानुवर्तनीयम् । पुरुषाणां
सार्वजातिकानां एकजातिवदित्येको धर्मः, स्त्रीणां सार्व-
वर्णिकानां एकजातिवदित्येको धर्मः, तेषां तासाञ्च संयोगे
वियोगे च दोषाभावः । अस्या अयमेव पतिरिति निया-
मकाभावात् । तासु रजःसिक्तादौ सुसम्पर्के जाते रुधिर-
बाहुल्यात् आनन्दाधिकाच्च (सर्वे वर्णाः समानजातयः
दाम्पत्यव्यवस्था नास्ति । येन केनापि पुरुषेण स्वस्वहैरम्बतां
विभाव्य यां काञ्चित्स्त्रियन्तच्छक्तिं विचिन्त्य सुरतेन सम्भोगः

कार्यः इत्यधिकः क्वचित्) आनन्दप्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरिति तस्य सच्चिदानन्दलक्षणाच्च । तस्मादुच्छिष्टगणपतेरखण्डा-
नन्दरूपत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन च तन्मतमनन्यभेदम् । तदंशाः सर्वे ब्रह्मादयो देवाः, अंशांशिनोरभेदः प्रतिपादितो रुद्र-
काण्डे । नमकेपि, नमो गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति । गणरूपेभ्यो गणपतिरूपेभ्यश्च रुद्रेभ्यो नम इत्य-
नेन गणत्वं गणपतित्वञ्च एकस्मिन् रुद्रे घटते ॐकाराती-
तस्य परमशिवस्य गणपतिरूपत्वेन तदंशाः सर्वे देवा इति युक्तम् । अतो ब्रह्मप्राप्तये कर्मणो कारणत्वात् प्रह-
तिर्व्यर्थैव ।

किञ्च न कर्म मुक्तिसाधनं किन्तु कर्मत्याग एव । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानश्चरति श्रुतेः ।
त्यागः सत्यासः स तु इन्द्रातीतः शान्तो दान्तः उपरत-
स्सितिष्ठुः समाहितः अद्यायुक्तो भूत्वात्मन्येवात्मानमनुपश्ये-
दिति श्रुतेः । उपरतिः सत्यासः । तितिष्ठा शीतोष्णद्वन्द्व-
सहनं एतदुपलक्षणं सुखदुःखमानापमानपुण्यपापादि-
ष्वपि द्वन्द्वता योजनीया । इन्द्रातीतवृत्तेः मोक्षहेतुत्वे
तत्तद्वृत्त्यवलम्बनस्य उच्छिष्टगणपतिमतानुकूलत्वात्तन्मतं
मुमुक्षुभिः सर्वैरुपासनीयमिति प्राप्ते श्रीमदाचार्यैरुच्यते ।

भो हिरण्यसुत ! भवन्मतमनुचितम् । वेदविरोधसद्भा-
वात् । वेदो हि ब्राह्मणादीनामुचितधर्मानुक्ता पञ्चात्मह-
दापद्यपि इदमग्राह्यमिति निषेधमाह । न सुरां पिवेत्
न कलञ्जं भक्षयेत् न परदारान् गच्छेत् नाग्नीनुदासयेदि-
त्यादीनि बह्वनि वचनानि सन्ति । तस्मादेतदग्राह्यमतस्य

शुतरामयुक्तमेवाङ्गीकरणं सुमुक्तुभिरङ्गीकर्तव्यमिति भव-
 दुक्तं तदपिन्यास एवेति अपरे च यदित्यादिना त्यागेनैके
 अमृतत्वमानश्रुत्यादिना श्रुत्यर्थेन सत्यासिन एव मोक्षा-
 धिकारित्वमुक्तं भवतीति तस्य इन्द्रातीतत्वादिगुणविशिष्ट-
 त्वात् सुखदुःखमोहादिपरित्यक्तस्य महायतेः परमहंसस्य
 दृक् यच्च यच्च पतति तत्र ब्रह्मस्वरूपनिश्चयात् सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चास-
 त्तामात्ररूपिणः शुद्धाद्यैतं ब्रह्माहमस्मीति महामार्गारूढस्य
 सर्वभूतान्तःकरणसाक्षिणः शुद्धचेतन्यस्य इन्द्रातीतत्वं युक्त-
 मेव । तमुपमानं कृत्वा भवत्यमुखाः संसारिणः सुरां
 पिवामः कलञ्जं भक्षयामः प्रतारच्चबुद्धिरीत्या जल्पय तद-
 त्वन्तदुष्टं नरकप्रदमेव मतं तस्माच्च मूढबुद्धिं परित्यज्य
 ब्रह्मसभानुग्रहात् कलितप्रायश्चित्ताः शून्यं मुक्तिमार्गमव-
 लम्ब्य पञ्चपूजापराः पञ्चयज्ञादिनित्यकर्मनिरताश्च कथं
 मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तं प्रतिचक्रे गणपतिब्रह्मविष्णुरुद्रान्
 जीवपरमात्मगुणसर्वदेवताः परिकल्प्य पञ्चपूजापुरःसरम-
 जपामन्त्रजपपरास्तद्देवताध्यानमात्रेणैव मुक्ता भवथ नान्य-
 द्विचारणीयं भवद्भिरित्युपदिष्टा हेरम्बसुतादयः तत्सभानु-
 ग्रहात् कृतप्रायश्चित्ताः श्रीमत्परमगुरुं नत्वा तत्कटाक्ष-
 प्राप्तब्राह्मणधर्माः श्रुत्याचार परिश्रान्ता अज्ञेताविद्याभ्यास-
 तत्परा बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ उच्छिष्टगणपतिमतनिबर्हणं

नाम सप्तदशं प्रकरणम् ।

अष्टादशं प्रकरणम् ।

अतः परं नवनीतस्वर्णसन्तानगणपत्युपासकाः समा-
गत्य श्रीमदाचार्यस्वामिनमिदमूचुः । स्वामिन् ! वयं
नवनीतादिगणपत्युपासकाः मदीयाधारस्तु वेदीक्तकर्मा-
नुकूलेन तत्तदुपासनां कुर्मः । किन्तु गणपतेस्तत्त्व-
सर्वेषां देवानां तदंशजातत्वञ्च निश्चित्य गणपतिमतसि-
द्धान्तमोक्षाभिलाषिणः सर्वं जगत् गणपतिरिति ध्यायिनो
भवामः । न किल तत्र विवादः कर्त्तव्यः तस्य सर्व-
कार्येषु सर्वदेवपूज्यत्वात् आदौ पूज्यो गणाधिप इत्यादि-
प्रमाणसङ्गावाच्च कथं भवद्भिर्महागणपत्यादिमतत्रयं निरा-
कृतं तद्व्यतिरेकेण परमार्थिकाभावादिति । तत्तदुपास-
कैश्च तत्प्रीत्यर्थं हरिद्रादिधारणं कर्त्तव्यमेवेति प्राप्ते श्रीशङ्क-
राचार्यस्वामिभिरिदमुच्यते ।

मतमिति यत्तदेवासत् । यूयं मूढाः पारमार्थिकावे-
दिनः सत्यं ज्ञानं शृण्वन्तु । प्रकृतिपुरुषाभ्यामादौ महत्
तत्त्वे जाते तद्गर्भे अहङ्कारतत्त्वं गुणत्रयात्मकं उत्पन्नं
तदेव रुद्रविष्णुब्रह्मरूपमभवत् ते क्रमात्स्वशक्तितस्तद्गुण-
विशिष्टजगदुत्पत्तिहेतवोऽभवन् । तत्र किल तामसाहङ्कारे
रुद्रसृष्ट्यन्तर्जाताः गणपतिकुमारभैरवाः ते जगति स्वल्पा-
धिकारिणः गणपतेः सृष्ट्यादि प्रयोजनेषु मनुष्यसाध्येषु
सृष्ट्यादिप्रयोजनेषु ब्रह्मादिसाध्येषु च तत्तदादिपूज्यत्वं

वर्त्तते तत्र सर्वकार्यनिर्विघ्नतासिद्धये कार्यादौ गणपतिः
 पूजनीयत्वेन स्थापितः लोके सार्वभौमेण तत्तत्कार्यं
 तत्तदधिकारकल्पनावत् । अस्तु वा गणपतिरेव परमात्मा ।
 अंशांशिनोरभेदात् । तस्माद्विप्रैर्गणपतिब्रह्मविष्णुरुद्रजीव-
 परमात्मानः देहान्तर्गत मूलाधारादिचक्रेष्वेवोपास्थाः तादृ-
 शनुष्ठानाशक्तानां ब्रह्मणानां गणेशेनोमाहरीशाः प्रतिमा-
 दिषु पञ्च पूज्याः सर्वथा प्रमाणरहितं हरिद्रादिचिह्न-
 मसङ्गतमित्युपदिष्टाः वीरभद्रैकदन्तादयः नवनीतस्वर्ण-
 सन्तानगणपत्युपासकाः परमगुरुं नत्वा परित्यज्य हरि-
 द्रादिचिह्नानि पञ्चपूजापराः शुद्धाद्वैतविद्यावादिनः शिष्या
 बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दमिरिक्रतौ गणपतिमतश्चयमिवर्द्धनं नाम

अष्टादशं प्रकरणम् ॥

अनविंशं प्रकरणम् ।

—::०::—

ततः श्रीशङ्कराचार्यः भवानीनगरं प्राप । तस्मादिलां
 पादपद्मैर्विचित्रां कुर्वन् पलाशोत्तमाङ्गार्चिताङ्घ्रिद्वयां तां
 सकलपूर्णरूपां सशिष्योऽभजत् सः । एवं सकलयतिगुरुः
 श्रीशङ्कराचार्यः समस्तशिष्याचरितपूजाङ्गीकारविलसत्याद-
 कमलः सर्वदेवार्चितो गुरुरिव प्रकाशमानमूर्तिः तत्र
 मासकालमतिष्ठत् । तत्रस्थाः परमगुरुं यतिशिरोमणिं
 शिरोभिरभिवाद्य सविनया इदमूचुः । स्वामिन् ! अस्मन्म-
 तमति विचित्रतरं शृणु । भगवती किल महाशम्भुशक्तिः

प्रपञ्चमूलकारणं गुणातीतवृत्तिश्च तन्मायावशात् महत्तत्त्वा-
दिजगदखिलसमुत्पन्नं तद्वारा ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तच्छक्त्युत्पत्तिश्च
सिद्धा भवति तस्याः मनोवाङ्मनस्कतीतत्वात् तदंशाद्याः
भवान्यावस्थारविन्दस्वेवापरास्तद्वृत्तकुङ्कुमादिधारिणस्तत्पा-
दाकाराकारितस्वर्णमादवर्णगलत्राहवो षयं जीवन्मुक्ता एव
विद्योपासकानाञ्च फलश्रवणात् सैव च प्रकृतिः प्रधान-
मिति च व्यवह्रियते तदुक्तं साङ्ख्यसिद्धान्ते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतकः सप्त ।

कोऽयं कस्तु त्रिकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ॥

श्रुतिश्च,

अजामेकां लोहितं शुक्लकणां बह्वीः ब्रह्माः सृजमानां
नमस्तस्य इति ॥ प्रकृतिपुरुषयोः शिवशक्त्योः सन्दर्भेन्द्रिका-
न्त्यायेनाभेदः । तथा च श्रुतिः ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति ।

एतदुपासनयैव मुक्तिं श्रुतिराह । विद्याच्चाविद्याञ्च
यस्तद्देहोभयं सह अविद्यया सृत्वं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतम-
मश्नुत इति । इयमेवैका मुमुक्षुभिरुपासनीया तस्याः
कटाक्षलेभेनैव मुक्तिदर्शनात् प्रकृतिशेष्वरसेत्यनेन श्रुति-
वचसा प्रकृतिपुरुषयोरभेदात् सदेव सौम्येक्ष्मस्य आसी-
दित्यादि जगदुपादानकारणवाक्यानि प्रकृतिपरास्थेव ।
अतः प्रकृत्युपासका इति निरवयवं किञ्च प्रत्यवनिष्ठावर्णा-
दुवर्णाद्युत्पत्तिर्यथा तथैव तच्छक्तेर्भवान्या लक्ष्मणादिशक्त्युत्-
पत्तिः सिद्धैव । अतः सर्वदेवकारणस्य रुद्रस्य वा शक्तिः
चन्द्रचन्द्रिकान्ध्यायेत तदुद्बोधरूपिणी स्वाधीनबलमिति

प्रसिद्धा सैव भवानीति निश्चयज्ञानवतामस्माकं न कश्चि-
द्विचारः । परमपुरुषैर्भवन्निरपि तदङ्गधारणपुरःसरं सैवो-
पासनीयेति प्राप्ते श्रीमद्वाचार्थस्वामिन इदमाहुः ।

ननु भवदुक्ता भवानी संसारभयहारिणी जगत्कारण-
मिति परन्तु पुरुषस्य श्रेष्ठत्वादीशज्ञानेनैव मुक्तिरिति सर्व-
त्रापि प्रतिपादितत्वाच्च । आत्मानमात्मना ध्यात्वा मुक्तो
भवति नान्यथेतिमुक्तिवचनदर्शनात् अजातीतस्य परमा-
त्मन एव ज्ञानेन मुक्तिः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ।
साङ्ख्यसिद्धान्तेऽपि प्रकृत्यपेक्षया मायातीतस्य ज्ञानादेव
मुक्तिः । तैत्तिरीयोपनिषदि अजास्वरूपमुक्ता तदितरत्व-
मीश्वरस्य दर्शितम् ।

अजामेकां लोहितकृत्तकणां वर्द्धीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।
अजो ह्येको लुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

इति श्रुतेः ॥

विद्ययाऽमृतमश्रुत इति विद्यापदार्थस्यात्मभिन्नं सर्वम-
नित्यमात्मैव च शुद्धबुद्धमुक्तसच्चिदानन्दरूप इति ज्ञानमेव ।
प्रकृतेरजात्वन्तु अनादिप्रवाहरूपेण स्वर्गादेरमृत त्ववद्रा-
पोत्तकम् । अन्यथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिश्रुतिविरोधा-
पत्तेः । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे मुक्तिदशायां न हि तत्
सङ्गावः शङ्कनीयः । यतः तत्त्वज्ञानमपि जले कतकरिणु-
वत् अविद्यामपहृत्य स्वयमपि नश्यतीति नाद्वितीय-
त्वविरोधः । अतः परस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि भवान्यास्तद-
बोधकारणं घटते । अतो विद्याशब्दवाच्या भवानी तदुपा-
सनेन चित्तशुद्धौ जातायां लिङ्गशरीरभङ्गद्वारा मोक्षः

सिद्धः । अतो भवानौभक्ता भवन्तोऽपि सर्वाणि सगुणीपा-
सनानि अल्पफलत्वात् परित्यज्य प्रमाणरहितं वेदविरुद्ध-
कुङ्कुमपुष्पस्वर्णपादादिविज्ञानि परित्यज्य शुद्धाद्वैतविद्यया
ब्रह्माहमस्मीति निश्चयज्ञानेन मुक्ता भवथ । एतन्प्राप्तये
भिदादिपशुमार्गो न साधनमिति सम्यगुक्ताः त्रिपुरकुमार-
विन्दुभक्तपूर्णानन्दपूर्णभगवच्चरणसेवकशुद्धमत्यादयो भवानौ-
भक्ताः परमगुरुं यतिशिरोमणिं नत्वा त्यक्तलिङ्गाः कृता-
ञ्जलयः शुद्धाद्वैतहत्याश्रिताचाराः स्नानसन्ध्यावन्दनपञ्चपूजा-
दिनिरताः सच्छिष्या बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ शक्तिमतनिवर्हणं नामै-

कोनविंशं प्रकरणम् ॥

विंशं प्रकरणम् ।

अतः परं तत्त्वमीपदेशस्थाः कुवलयपुरादिपत्तनाश्रिताः
समागत्य परमपुरुषमाचार्यस्वामिनं नत्वेदमूचुः । स्वा-
मिन् ! महालक्ष्मीर्मातैव सर्वफलदा जगतां उत्पत्तिस्थि-
तिलयकारणं भगवती विष्णोः प्राणशक्तिः । तद्द्वारेणैव
पार्वतीवाण्यादिशक्तयश्च बहुधा उत्पन्नाः । किञ्च त्रिमू-
र्त्तीनां मूलकारणमपि तच्छक्तिरपि सैवैका भगवत्येव
परमपुरुषस्य सच्छब्दवाच्यत्वं तत्कारणस्य प्रकृतेरसच्छब्द-
वाच्यत्वञ्च तैत्तिरीयोपनिषदि समान्नातम् । असहा इद-
मथ आसीत् ततो वै सदजायत इति अतो मूलप्रकृतिः

परमशक्तिः ब्रह्मादिप्रलये सर्वानपि संभक्ष्य मुष्णतीतवृत्त्या
 असद्रूपेणाग्रे आसीत् पुनः सृष्टिकाले तद्वशादेव ब्रह्मा-
 दयो जायन्त इति जगदुपादानकारणं सैवैकैव । तत्रा-
 पोश्चरोऽप्यस्तीति यद्युच्यते तदन्तर्वर्त्यैव सोऽपीति विचा-
 र्य तदादीनां तज्जन्यत्वात् । अतः परब्रह्मस्यपि सवि-
 मर्शता कल्पनीया । तयोः सार्वकालिकनित्यत्वाच्चन्द्रच-
 न्द्रिकान्यायेन च भवदभेदस्यापि विरुद्धत्वाभावात् परप्रक-
 त्युपासनं भवद्भिरपि कर्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिरिति । अतः
 कमलायाः सर्वोत्कृष्टत्वात् तदुपासनं तच्चिद्ज्ञानां कमल-
 पद्माक्षमालाकुङ्कुमानां भुजकण्ठतलादिषु धारणं कुर्मः
 भवद्भिरपि तथैवानुष्ठेयं मुक्त्यर्थमिति स्निष्टभूषणगङ्गाकौ-
 र्तिलक्ष्मीविलासरमाभक्तादिभिः सर्वैर्विज्ञापितः श्रीशङ्करा-
 चार्यगुरुरिदमाह ।

श्रुतमद्भुतं भवद्भिः प्रतिपादितं मतम् । भोः कमला-
 भक्ताः ! भवन्मतं न सम्यगाभाति । यतः स ईशः सर्वानसृ-
 जत स आत्मा तत्त्वमसि ज्ञेतकेतो ! सदेव सौम्येदमय आ-
 सीत् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिवहुश्रुतिप्रपञ्चसारो
 विचारितः परमात्मा अपहतपाप्मा सर्वातीतः सर्वकारणं
 सर्वाधारः सर्वमयः स एकोऽद्वितीयः परानन्दमयः सदा
 वर्तते । तदिच्छारूपायाः प्रकृतेस्तदाधारत्वेन तस्मिन् पर-
 मात्मनि प्रकृतिर्गुणमयी निजाङ्गं परित्यज्य नष्टसर्वविकारा
 सदूपा समभवत् । पराधीनवृत्तिप्रत्यासत्तिशक्तेः स्वतन्त्र-
 लेशाभावात् कथं मुक्ता स्वस्य मुक्त्यभावे कथं मुक्तिप्रदा
 भवति । विद्यारूपायास्तस्यास्तथाविधसमर्थतास्तीति चेत् ।

ज्ञानस्यापीश्वरजीवभिदारूपमूलाज्ञाननिवृत्तिमात्रमिव सङ्ग-
टते । अतो मुक्तिसमवायिकारणस्य विद्यारूपस्यैव पर-
मेश्वरत्वं वक्तुं न शक्यते । सर्वातीतं ब्रह्म प्रसिद्धं अहं-
मस्मि ब्रह्माहमस्मीति यो वा ध्याता तस्यैव मुक्तिः अन्वि-
षामनित्योपासकानामनित्यलोकप्राप्तिः । शीघ्रे पुण्ये
पुनर्मर्त्यलोकप्राप्तिरिति सिद्धम् । अतो यूयं कमलकुङ्कुम-
पुण्ड्राद्यङ्गं परिहृत्य शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य मुक्ता भवथ ।
इत्युपदिष्टास्ते परमगुरुं नत्वा शुद्धाद्वैतविद्यानिरताः ज्ञान-
वत्सपूजादिसत्कर्म्मिणः शिष्या बभूवुः ।

इत्वनन्तानन्दगिरिकृतौ शक्तिमतैकदेशनिराकरणं
नाम प्रकरणं विंशम् ।

—०—

एकविंशं प्रकरणम् ।

—०—

एवं निराकृतेषु दुर्गालक्ष्मीमतसिद्धान्तिषु पुनरन्ये पुस्त-
कपुण्ड्राः कमलपाणयः निगमसावित्रपरागमसुवागादयः
शारदापासकाः स्वामिनं नत्वेदमूषुः । भोः स्वामिन् !
विचित्रवेषधारित्वं सम्पाद्य दुर्गाकमलादिभक्तान् मतभ्र-
ष्टान् कृत्वा सर्वसम इव वर्त्तसे इदानीमागतान् विधि नः
शारदाभक्तान् निगमादीन् परमतभेदनपटून् । किला-
स्मभ्यतं निगमसिद्धम् । वेदानां तद्रूपत्वात् तेषां नित्य-
त्वाच्च वेदानां नित्यत्वप्राप्तौ तद्रूपायाः शारदायाः नित्यत्व-
मस्ति न वेति सन्देहाभावात् सैव जगत्कर्त्री, नित्या

वाग्वेद इति श्रुतेः वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतेः । अतः परात्परतरा शारदा जगदुपादान कारकं या नित्यप्रभा जगत्तयेऽस्ति सैव वाक् स ब्रह्मात्मा शिवनारायणादिशब्द-वाच्यगुणातीतवृत्तिः तद्द्वारा परब्रह्माद्युत्पत्तिरित्यविरुद्धम् । अतः सर्वैर्मुमुक्षुभिः सैव निरन्तरमुपासनीया । अतो भवन्तोऽपि वृथाशाजालं परित्यज्य पुस्तकादिभिश्चिह्निताः वागुपासनं कुरुध्वं वाक्स्वरूपज्ञानेनैव मुक्ता भवथ । अवेदार्थवित्पुरुषाः तं परमं वाग्रूपं न विदुः । नावेदविष्मश्रुते तं ब्रह्मन्तमिति श्रुतेः । अतः सदब्रह्मादिशब्द-वाच्यं परं वाग्रूपं सम्यग्वेत्ता पुरुषो मुक्तः । ब्राह्मणस्य तदव्यतिरेकेण मुक्त्यभावात् । साङ्गो वेदोऽध्येतव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यश्चेति श्रुतेः । अतः सर्वदा निश्चयेन वाग्रूपानुसन्धानं कुरुत । एवं प्राप्ते ।

श्रीमदाचार्यैरिदमुच्यते किं निगममूढ ! ब्रवीषि भवदज्ञानं केन वारयितुं शक्यम् । भोः सारस्वताः ! भवन्मत्तमसमञ्जसं कस्मात् श्रूयताम् । वर्णमात्रस्य नित्यत्वमभिमतं उत वेदादिरूपवर्णमन्ततेः ? । नाद्यः उत्पन्नो गकारः नष्टो गकार इत्यादि प्रतीतेर्वर्णमात्रस्यानित्यत्वात् । सोऽयं गकार इत्यादि प्रतीतेस्तु सेयं दीपज्वालितिवत्सादृश्यावलम्बनत्वात् । सर्वप्राणिप्रलये सर्वस्य वर्णस्यापि प्रलयसम्भवाच्च । न द्वितीयः । यस्य निश्चसितं वेदा इति जन्यत्वदर्शनात् यज्जन्यं तदनित्यमिति प्रमाणेन अनित्यत्वावगतेः । वाचा निरूपनित्यया इत्यादि श्रुतिस्तु प्रवाहमादितया स्वर्गादिवदापेक्षिकं नित्यत्वं प्रतिपादयति नात्यः

न्तिकम् । अतः षडङ्गपरिशोभितस्य वेदराशेः महायुगान्ते
प्रलयदर्शनात् तदनुप्रवृत्ते महायुगे सूर्यः किल कालयुगा-
दिकर्त्ता महर्षिभ्यो यच्छास्त्रं प्राह तदेव वेदादिकमिति ।
उक्तञ्च सूर्यसिद्धान्ते । युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विव-
स्वतेति । अतः प्रतियुगप्रलयवृत्तिसम्पत्तिश्रुतिप्रत्यासत्ति-
शक्तेः सरस्वत्याः कथं शक्यं नित्यतां रचयितुं देवानाम-
नित्यत्वेऽपि ब्रह्मणो वक्तव्यायाः सरस्वत्या नित्यत्वं तद्वा-
चकजगत्सृष्टिस्तस्य ब्रह्मशक्तित्वादिति यद्युच्यते न हि
तदपि रमणीयम् । चतुर्मुखस्य प्रथमजीवस्यानित्यत्वे
तच्छक्तेरनित्यत्वमस्ति वा न वेति सन्देहाभावात् परब्रह्म-
शक्तिः परप्रकृतिर्महदादि स्तत्र कारणं सरस्वतीति यद्यु-
च्यते न हि तदपि समञ्जसम् । ईश्वरव्यतिरिक्तस्य सर्व-
स्यापि प्रलयदर्शनात् वाङ्मनो वृत्तिद्वयातीतस्यैव परमा-
त्मनः सदब्रह्मादिशब्दवाच्यत्वं न तु प्रकृतेः । अतः सगण-
निगम मूढबुद्धिं परित्यज्य सर्वशब्दवाच्यस्य तदवृत्त्यतीतस्य
परमात्मनः सम्यक्ज्ञानेनैव भुक्तिरन्यथा न ह्येवम् । अतः
शुद्धाद्वैतवृत्तिमाश्रित्य ज्ञानादिसत्कर्म कुर्वन् पञ्चपूजा-
परायणः त्वं कर्मफलं ब्रह्मार्पणमिति कृत्वा अनुष्ठिते सत्-
कर्मणि अनेकदुरितक्षयकारणे ज्ञानप्रवृत्तौ जातायां लिङ्ग-
शरीरभङ्गद्वारा मुक्तो भवसीति सम्यगुपदिष्टः निगमः सर्वैः
स्वकीयैः सह त्यक्तलिङ्गः कृतार्थोऽहमस्मीति परमगुरुमा-
चार्यस्वामिनं नत्वा शुद्धाद्वैतवृत्त्याश्रितोऽभवत् ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ शक्तिमतेकदेशनिवर्हणं

नाम एकविंशं प्रकरणम् ॥

द्वाविंशं प्रकरणम् ।

—:~:—

एवं परिहृतेषु दुर्गाकमलावाणीमतसिद्धान्तिषु पुनरन्ये
शक्तिवादिनः राजश्यामलोपासकाः शक्तिविलासचिदा-
नन्दादयः वामाचारिणः प्रत्यवतिष्ठन्ते । ते समागत्या-
चार्यस्वामिनमिदमूचुः । भोः स्वामिन् ! संवित्स्वरूप-
मविदित्वा यतिवेषधारी मतवङ्गिरिव समागत्य दुर्गाद्यु-
पासकानां हृत्ति मन्यथासिद्धां कृत्वा करतलीकृतब्रह्मतत्त्वं
इव वर्त्तसे । किं तव ज्ञानेनाद्वैतेन तस्य शशविषाण-
वह्न्यापुत्रवह्मनारविन्दवदत्यन्तासत्त्वात् सृष्टौ प्रलयेऽपि च
भेदेऽस्यैव सिद्धत्वात् । ईश्वरेऽपि विमर्शः पृथगेव यथा भर्त्तरि
भार्याया तथैवित्यर्थः । योर्जन्मादिविरुद्धत्वात् स्वतन्त्राशक्तिः
शिवस्यापि बलकारिणी । तथा विना तस्य तृणचलन-
क्रियायामप्यसमर्थत्वात् । अतः शक्तिरेव शिवस्यापि कार-
णम् । तद्वारा जगत्प्रवृत्तिदर्शनात् । अतश्च विमर्शवा-
दिनामस्माकं मतमेव श्रेयस्करम्, निर्विमर्शवादिनान्तु
भवतां मुक्तिरपि नास्ति । कथमित्युक्ते मुक्तिकारणाभावात्,
मुक्तिकारणं हि विद्या किल, अतश्चापि विद्यावादिनां
मुक्तिः करुणा विमर्शप्राप्तिरेव मुक्तिरिति । एते राज-
श्यामलोपासकाः मणौन्मसुहोत्रवीतरूपपरास्मृतभृन्नादयः
पञ्चदश्युपासकाः शक्तिविलासचिदानन्दचिदङ्कुरविचरणा-
पासकाश्चन्द्रादयश्च सङ्गिरन्ते । अव्यक्तरूपविमर्श एव ब्रह्म

तदतीतं वाङ्मनोवृत्त्यतिरिक्तं ब्रह्मास्मीति यद्युच्यते तत्त-
दपि तदानीं शिवशब्दवाच्यं तदतिरिक्तपराभावात् त-
थानित्यत्वं श्रुत्यागमसिद्धं नित्यपदार्थयोर्मध्ये शक्तेरधिकत्व
तद्ज्ञानकारणं रहस्येष्टादिकं कर्म कुर्वतां ज्ञानसिद्धि-
दर्शनात् । अतो वयं षोडश्युपासकाः पूर्णाभिषिक्ताः
क्षतार्थाः क्षतकृत्याः समाः किल । तस्मात् त्रिविधाना-
मस्माकं निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां किमवकुण्ठनं लोक-
त्रये विद्यते । विहिताविहितमार्गद्वयसूत्रबद्धानां स्वर्गनरक-
प्रवृत्तिः । ज्ञानिनां मत्तगजवन्निरवकुण्ठनगतिप्रवृत्तेर्विद्यमा-
नत्वात् । पूर्वयुगे भृग्वगस्थऋभुनिदाघजङ्गभरतविश्वामित्र-
रामादिषु वामोपासकेषु लोकत्रयातीतवृत्तेः ज्ञानोन्नतश्च
दृष्टत्वात् तेषां मुक्तिः करस्वैव । तस्माच्च तदाचारशील-
वतां नः जीवद्दृशायामपि मुक्तिरेव ।

यदि नो पश्चिमं जन्म यदि वा शङ्करः स्वयम् ।

तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥ इति ॥

देव्यागमवचनस्य सत्यत्वात् अतो विद्यावतां नः न कि-
ञ्चिद्विचारणीयम् । भवन्तोऽपि सर्वे परित्यज्य विद्योपासका
भवथेति प्राप्ते श्रीमदाचार्यः पठति ।

भोः पूर्णाभिषिक्त ! भवन्मत्तमसत्यम् । कथमनित्यत्वात्
तथा हि श्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं
पश्येदित्यादिना सिद्धज्ञानिनः पुरुषस्य आत्मातिरेकादर्श-
नात् । तदानीं विमर्शः कुत्र कल्पनीयः । ईषदधि
तदतिरेके जगदभावात् जगत्सत्यत्वे हेतुः प्रकृतिः जगद-
भावे किं प्रकृत्यभावः शङ्कनीयः । अनित्यप्रकृतिज्ञानेन

किं फलं अथ च तस्याः बहुरूपतोक्तौ इन्द्रो मायाभिः
 पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुत्या गुणमयी गुणकारणश्च सा
 भवति । अतो नित्यायाः प्रकृतेरूपासनापेक्षया सत्यादि-
 लक्षणलक्षितस्य परमात्मनो विशेषज्ञानेन मुक्तिदर्शनात् ।
 स एक एव सर्वैर्मुमुक्षुभिरूपासनीयः तस्य सङ्कल्पत्वादिच्छा-
 मात्रेणैव महदादिजगदुत्पत्तिकारणत्वात् ईश्वर एक एव
 सर्वैरूपायः । गृहस्थे गृहिणीजातसुखानुभवो गृहस्थ-
 स्यास्ति देवे तदभावात् किञ्च ईश्वरस्यापि किञ्चित्कर-
 त्वमुक्तं तदपि न सम्भवति सर्वशक्तिः सर्वमयः सर्वकर्षण-
 मिति श्रुतिभ्यः वाङ्मनोवृत्त्यतीतस्य ब्रह्मणस्तदाश्रित-
 त्वमुक्तं महिवेकस्य न लक्षणं किमु वक्तव्यं कलञ्चभ-
 च्चणशीलस्य वक्तव्यं किं सात्वतम् अभक्ष्यभक्ष्यशीलस्य
 सुतरां प्रामाणिकत्वाभात् वेदविरोधाच्च । अतो वामा-
 चारवतां ब्राह्मण्यविच्छित्तिदर्शनात् भवतां प्रायश्चित्तं
 कर्त्तव्यं भृग्वादिवद्वयं कृतार्था इत्युक्तं मन्दबुद्धीनां युष्माकं
 भृग्वादिसमता कथं स्यात् विष्णुर्भृगुपादताडितो ब्रह्मादि-
 धियमेव चकार । अगस्त्यादिषु समुद्रपानादिसाहसकर्मणि
 वर्त्तन्ते भवतां तादृक् शक्तिः कथं नास्ति । तस्मान्मूढ-
 बुद्धिं परित्यज्य ब्राह्मण्यादभ्रष्टैर्भवद्भिः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्य-
 मिति सम्यगुपदिष्टास्ते परमगुरुं नत्वा सच्छिष्याः कृत-
 प्रायश्चित्ताः शुद्धाद्वैतवादिनः सत्कर्मशीलाः पञ्चपूजापराः
 बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ शक्तिमतैकदेशत्रितयनिवर्हणं

नाम द्वाविंशं प्रकरणम् ॥

त्रयोविंश प्रकरणम् ।

—::#::—

तस्मात्पुरादुत्तरमार्गगामौ श्रीशङ्कराचार्यगुरुः सशिष्यः ।

स उज्जयिन्याख्यपुरं ददर्श कापालिकाचारपरैः समेतम् ॥

स्थित्वा हिमासं तत्रैव तत्रस्थानाह सत्वरम् ।

आचारः प्रोच्यतां युष्मत्कुलागतविधिषु कः ।

इति पृष्टा यतीशन्तमूषुः कापालिकाः परे ॥

स्फटिकैरर्धचन्द्रैश्च जटाभिः परिशोभिताः ।

स्वामिन् ! अस्रदाचारः सर्वप्राणिसन्तोषकरः कर्म-
हीनः, कर्मणा न मुक्तिरिति वचनात् । मदुपाख्यो भैरव
एक एव जगत्कर्त्ता । ततः प्रलयो भवतीति यो वा
प्रलयकर्त्ता स एव स्थित्युत्पत्त्योरपीति । उपसंहारबले-
नैव नीयतां स उपक्रम इति शास्त्रवृत्तेः । उपसंहा-
रबलाभिर्द्वारित उपक्रमोऽपि चेति शास्त्रवृत्तेः तदंशा
एव सर्वे देवाः तत्तदधिकारसम्पन्नाः श्रीमङ्गैरवाग्नां
शिरसा धृत्वा तदुक्तिप्रत्यासन्नशक्तयः तत्तत्कार्यपराः
बभूवुः ॥

किञ्च महारुभिरेवमुक्तम् । एकोऽपि भैरवो ह्यष्टमूर्तिधरः
असिताङ्गो रुक्मण्डः क्रोधसोऽन्तर्भैरवः ।

कापाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः ॥ इति वचनात् ॥

असिताङ्गो विष्णुरूपः । रुक्मण्डरूपः । चण्डः सूर्यः ।
क्रोधो रुद्रः । उन्मत्तः इन्द्रः । कापाली चन्द्रः । भीषणो यमः ।

संहारः स्वयम् । एतद्व्यतिरिक्तदेवास्तत्तदंशाः सृष्टिकर्तारः
 सर्वेऽपि रुद्रांशाः । स्थितिकर्तारः सर्वेऽपि असिताङ्गांशाः ।
 संहारकर्तारः सर्वेऽपि क्रोधांशा इति । एवं जगत्सृष्ट्या-
 दिकं कृत्वा प्रलयानन्तरं निजसप्तमूर्तिसङ्कोचं कृत्वा एकः
 शाश्वतः संहारभैरवः परमात्मा वर्तते अतः सर्वदा अस्म-
 द्भ्यस्तस्य श्रेष्ठत्वात् सर्वैर्मदाचारः परिग्राह्यः सर्वदा बोधो-
 ल्क्षणनित्यानन्दोऽहं वटुकतायनामतः मच्छिष्योऽस्ति विश्व-
 रूपविदितवेषविश्वरूपविदितरवादयः सर्वेऽपि सदा द्रव्य-
 जनितबोधपरवशाः कापालिकशस्त्रलिङ्गेन तुष्टान्तरङ्गाः
 सङ्गमोद्भूतपरामृतपानपराः पशुजनकल्पितस्वाराज्यादिसुखं
 तृणौकृत्य देहान्ते भैरवः पदमस्तीति निर्भयाः सन्तो
 वर्जन्ते । एवमत्यन्तसन्तोषजनकमतममलकौर्त्तिविस्तृतं परि-
 त्यज्य मूर्खजनाः श्रुतयः प्रमाणमिति पूर्वपक्षसिद्धान्तं
 नन्दिकेशविश्वकर्मादिदन्तशायान्निभस्मायुतमवलम्ब्य घटी-
 यन्त्रघटप्रवैरन्तर्यजन्मभरणप्रवाहपतिताः कथं बोधं वहन्ति
 तस्मात् भवान् सश्यासी दण्डकमण्डलुधारी किल कर्ण-
 ह्वीनः कापालिकयोग्य एव अतो भवता स्वीकृते कापा-
 लिकमताचारे भवच्छिष्याः सर्वेऽपि तथैव भविष्यन्तीति
 प्राप्ते ।

श्रीमदाचार्यस्वामिभिरिदमुच्यते किं मूढतम ! जल्पसि
 सा ते श्रुतिः भगवन्मुखगुहाविर्भूत पञ्चास्यैव विधिर-
 हितमत्तमातङ्गजशिखादद्या किलातः श्रुतिविरुद्धाचारतत्-
 परान् युष्मान्विचेतुमागमम् । मद्यमांसाग्निनां ब्राह्मण्य-
 हानिदर्शनात् मद्यपायिनस्तव भैरवपरवचनेन किमागतं

असम्बद्धप्रलापिनं कापालिकमृतगुरुं बहुस्त्रीपुरुषमर्यादा-
हन्तारं सर्वस्त्रीपुरुषसम्पर्कसञ्ज्ञातपापभागिनं दृष्ट्वौकत-
वेदशास्त्रादिप्रपञ्चं ब्राह्मण्यसमिहाह्वानलं ताडयिष्यामीति
श्रियैस्तं सगणं ताडयामास हतः कापालिकगुरुः सश्रि-
ष्यान् परिताडितान् दृष्ट्वा संक्रोधमित्युच्चैः हुंक्षत्याह
यतीश्वरं एतावत्याप्तपञ्चकैरवध्यः सगणोऽहं भवता ताडि-
तोऽस्मि मदुपास्यं संहारभैरवं मन्त्राविर्भूतं करोमि स तु
त्वामचिरेण सगणं भक्षयिष्यतीत्युक्त्वा पुनर्हुमित्युच्चार्य
वामहस्तेन नरकपालं धृत्वा तत्सुरापूरणं मन्त्रेण विधाय
स्वयमर्द्धं पीत्वा अवशिष्टं श्रियेभ्यो दत्त्वा हन्तारुणलोचनः
स्वमध्यं पश्यन्निदमाह यः संहारकालो भैरवः प्रभुरीश्वरः
स एवागत्य सञ्ज्ञासिप्रभृतीन् भक्षय सत्वरमित्युच्चैस्त्रिरुक्त-
मात्रेण खड्गकपालघण्टाशूलपाणिर्दिगम्बरो जटाक्षिता-
म्बरः संहारभैरवः किलाविर्बभूव ॥

संहारभैरवं नत्वा सञ्ज्ञासीति किलाब्रवीत् ।

स्वामिन् ! वेदेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च कर्म यत् ॥

प्रतिपादितमस्तीह तत् कर्त्तव्यं हि धर्मतः ।

विप्राणां कर्मणा धर्मं साध्यं स्वादिति मे मतम् ॥

धर्मेण सर्वपापौघो नष्टं याति शुचित्रतात् ।

पापसङ्घे तथा नष्टे मनःशुद्धिः प्रजायते ॥

शुद्धे मनसि सर्वात्मसाक्षात्कारो भवत्यलम् ।

स एवमुक्तः सर्वेषां ब्राह्मणानां पुरःस्थितः ॥

तद्वक्तः सहसावादि दुष्टयुक्तिपरम्पराम् ।

एतन्मोचितमित्युग्रं भच्छ्रुत्यैस्ताडितः स तु ॥

आकरोदागतं त्वान्तु मन्त्रवीजप्ररायणः ।
 इतः परं त्वमेवैतत् सत्यासत्यं कुरु प्रभो ! ॥
 इत्युक्तो भैरवः प्राह विप्रदण्डार्थमागतः ।
 शङ्करस्त्वं सदा पूज्यः सर्ववेदपदार्थभाक् ॥
 भवत्कृतं हि यत् कर्म मयापि च कृतं हि तत् ।
 तेषां कापालिकानान्तु ब्राह्मण्याचारतां कुरु ॥
 विकले तु कलौ प्राप्ते तेषां वृत्तिर्यथैषिता ।
 बभूव मन्त्रवद्वोऽहं प्रत्यक्षोऽस्मि न धर्मतः ॥
 इत्युक्तान्तर्दधे देवः कापालिकमतानुगाः ।
 तदाक्यश्रवणाद्गीताः परिव्राट्कुलशेखरम् ॥
 नत्वा हादशधा सर्वे वटुकाद्याः सुविस्मिताः ।
 स्वामिन् ! मूढा वयं यस्मात् पालयास्मांश्च सादरम् ॥
 एवमालापिनो दृष्ट्वा करुणापूर्णविग्रहः ।
 आन्नापयामास यतिः शिष्यांस्तेषां विशोधने ॥
 पद्मपादमुखाः शिष्याश्चक्रुस्तान् ब्राह्मणाध्वगान् ।
 प्रातःस्नानरतान्नित्यं सन्याकर्मदृढव्रतान् ॥
 पञ्चपूजापञ्चयज्ञपरान्निश्चलमानसान् ॥
 वटुकादयस्ते सर्वेऽन्नमूर्तिं परमगुरुमाश्रित्य सन्धिष्या
 बभूवुः ।

इत्यनन्तामन्दगिरिकृतौ कापालिकमतनिवर्हणं

नाम त्रयोविंशं प्रकरणम् ॥

चतुर्विंश प्रकरणम् ।

एवं निराकृते पुनरन्ये नानावर्णाः कापालिकचार्याक-
सौगतक्षपणकजैनबीजाः प्रत्यवतिष्ठन्ते तत्र तावच्छूद्रजातिः
उत्पन्नभैरवनामा कश्चन कापालिकः चितिभस्मपूर्णकले-
वरः नरकपालमाखावृतगणः फालदेशरचितकज्जलरेखः
सकलकेशरचितजटाजूटो व्याघ्रचर्मरचितकटिसूत्रकौपीनः
कपालशोभितवामकरः सनादघण्टाधृतदक्षिणकरः शम्भु-
भैरव ग्रहो कालीश इति मुहुर्मुहुर्जल्पन् आचार्यस्वामि-
नमिदमब्रवीत् स्वामिन् ! किं कापालिकमते न्यूनतास्ति
तदन्यत्र किं फलमस्ति वटुकनाथादिका भवद्भिस्तिरस्कृताः
कापालिकमतभ्रष्टा बभूवुः तद्दूषणं ब्राह्मणजातित्वं न
मे जात्या प्रयोजनं वर्तते अविवेकस्यैव जातिः कारणं
ब्रह्मादिपिपीलिकान्तर्देहस्य भौतिकत्वात् कस्य जाति-
वर्तक्या अनङ्गमयशरीरस्य चर्ममांसास्थ्यादिसप्तधातुमयस्य
समत्वेनैव सर्वप्राणिषु वर्त्तमानस्य विशेषाविशेषत्वं भवद्भिः
कल्पितं भैरवाग्रया मातृयोनेरुत्पन्नस्य नीचोच्चहृत्तित्वं
मन्दा अपि नाङ्गीकुर्वन्ति अतोऽस्माकं न हि प्रमाणं जातिः
किन्तु जातिद्वयं दृश्यते स्त्रीत्वं पुंस्त्वञ्च तयोर्मध्ये स्त्री-
जातिः श्रेष्ठा कथमित्युक्ते तत् संयोगेनानन्दभैरवनन्दनस्य
विद्यमानत्वात् यदुक्तं श्रुत्यादिना भवद्भिः परदारान् न

गच्छेदित्यादिनिषेधवाक्यं तद्वयं नाङ्गीकुर्मः तस्याज्ञान-
विजृम्भितत्वात् । अस्मत्प्रताधिकारिणी या विद्या ते सा
मदीयेव आनन्दग्रहणार्थं चर्मणश्चर्मसंयोगे कृते जीवस्य
कोऽनर्थो भवति परासृतद्वयजिवस्य मोक्षदर्शनात् सार्थक
एव देहपतनानन्तरं भैरवप्राप्तिरेव मोक्ष इति प्राप्ते श्रीम-
दाचार्यः पठति ।

भोः कापालिक ! समाधीनमुक्तं भवता इदमेकं सत्यं
वद भवन्माता कस्य पुत्रीति नियमितः कापालिकः पुन-
राह स्वामिन् ! मदीयमाता दौक्षितपुत्री तद्दौक्षित्यं
कथमित्युक्ते तालादिवृक्षगतां सुरामाहृत्य हस्तग्रहणादिना
तदानन्दमिच्छुरपि स्वयं न पिवति किन्तु तद्विक्रयणशीलः
तस्माद्दौक्षित इत्युच्यते तस्य पुत्रिका मम माता आनन्दा-
नुभवाय आगतान् पुरुषान् निजाङ्गसमर्पणानन्दसमुद्गम-
न्मान् सदाकरोत् तत्सुतोऽहमुन्मत्तभैरवनामा दिने कमण्ड-
लुसुरापानचमत्कारसम्पन्नस्यैवमेव प्रसिद्धेः मत्पिता कुलाक्षः
तदग्रे देवा अपि न तिष्ठन्ति सुरागन्धविमुखाः पलायन्ते
अतः पितृतः समागतः सत्कुलप्रसूतोऽहं भवद्भिरपि न
विचारणीय एवेत्यालापिनं परमपुरुष इदमाह गच्छ
कापालिक ! यथामुखं विहर ब्राह्मणानेव दुष्टमतावलम्बिनो
दण्डयितुमस्मद्गमनं तदितरेषामप्यग्रजपादसेवनादिवृत्ति-
स्तदाचारानुसरणञ्च प्रशस्तमपि भ्रष्टस्य तव किं मान-
मित्युक्ता एष उच्चाटनीय इत्याचार्यवचनं शिरसा परि-
गृह्य तच्छिष्याः कशाघातपुरःसरं मंदिरापानमत्तं कापा-
लिकं दूरमत्यजन् ।

इत्थनन्तानन्दगिरिकृतौ कापालिकैकदेशिमतनिवर्तनं
नाम चतुर्विंशं प्रकरणम् ॥

पञ्चविंशं प्रकरणम् ।

—::०::—

ततश्चार्वाकः प्रमथेः शङ्करमिव बहुशिष्यवरैराश्रितं
लोकगुरुं श्रीशङ्कराचार्यं दृष्ट्वा किमेतत् जगन्मूर्खजना-
क्रान्तं विचित्रमिष जातं किमज्ञा देहेन्द्रियातीतशून्या-
त्मवादिनः असन्तस्तेषां मुक्त्यभावादेव लोके किल बिकला
इव बहवो जाता मूढतराः तेषां सहवासेन बुद्धिमताम-
न्माकमपि दुष्टमतिरायातीति बहुधा विचार्य अथैवं
तदग्रणीसञ्चासीति कश्चिदस्ति खलु तस्य यदि विवेको-
ऽस्ति तदा तदग्रे क्षणं स्थास्यामि नो चेत् श्रीमन्मागच्छा-
मीति च सभां प्रविश्य इदमुवाच स्वामिन् ! यदि भवता
परमार्थो विदितस्तर्हि मुक्तिलक्षणं वद तावत् तद्विवेकः
श्रूयतां पिष्टमाहकारणस्य कार्यरूपशरीरस्येन्द्रियप्राण-
जीवात्मकस्य लय एव मोक्षः मन्दमतयस्तस्य
पुनरागमने जल्पन्ति, भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं
कुतः, शङ्क्यं वक्तुं यदि समुद्रलोचनानां सरिदभसां पुनरा-
गमनमस्ति चेत् तदा मृतिं गतानामपि पुनरागमनमा-
याति । अतो मृतिरेव मुक्तिरिति निरवयवं केचिन्मन्द-
धियः किल मृतानां श्राद्धं कर्म कुर्वन्ति तदन्नेन मृतानां
हृत्तिरस्तीति तद्विवेकः किमु वक्तव्यः किञ्च स्वर्गनरक-

रूपः परलोकोऽस्ति तत्र सुखदुःखानुभवो मृतानामस्यैव
 पुण्ये पापे वा क्षीणे देहिनः मर्त्यलोकप्राप्तिरिति केचि-
 ज्जल्पन्ति तच्चतं सुतरामप्रामाण्यं इदमेव स्वर्गनरकानुभवस्य
 विद्यमानत्वात् यो वा सुखमुक् स एव स्वर्गस्थः यो वा
 क्षेशमुक् स एव नरकस्थ इतिप्रत्यक्षदृश्यस्वर्गनरकरूप-
 फलस्य परोक्षस्थितिर्न हि कल्पयितुमुचिता भूतेषु भूतानां
 तत् कार्येन्द्रियाणाञ्च नष्टत्वात्तेषां परलोकगमनमनर्थकं
 किन्तु जीवस्येति चेन्न तस्य स्वरूपाभावात् रूपाभावस्य
 जीवस्य कथं गमनं वक्तुमुचितं यदि घटाकाशस्य गमन-
 मस्ति चेत् जीवस्यापि गमनं वक्तुं शक्यं वृक्षावृक्षाप-
 गतस्य पक्षिण इव जीवस्येति चेन्न स्वरूपस्य पक्षिणस्तथाम-
 मनमुचितं नीरूपस्य जीवस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्मादस-
 म्यतमेव युक्तमिति प्राप्ते ।

श्रीमद्भिरिदमुच्यते भोक्षार्वाक ! भवदुक्तं नाहं वेदवि-
 रुद्धत्वात्तावज्जीवो देहेन्द्रियेभ्यो भिन्नः स एवास्माभिः
 परमात्मैत्युच्यते स एव सर्वभूतान्तःकरणेषु वर्त्तमानः
 साक्षी कूटस्थ इत्युच्यते अन्तःकरणवृत्तौ कुटस्थस्यैव प्रति-
 फलनं जीव इति प्रसिद्धिः । यदा शुद्धान्तःकरणं लिङ्ग-
 शरीरग्रन्थिच्छेदं करोति तदा जीवस्य जीवत्वभ्रान्ति-
 विच्छिन्तिः सैव मोक्ष इति निश्चयस्य सर्ववेदवचनसम्यगर्थ-
 तात्पर्यसिद्धेः देहपतनमेव मोक्ष इति कथमुक्तं भवता
 ज्ञानस्यैव मोक्षस्याभावात् । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि यान्ति
 ब्रह्म सनातनमिति श्रुतेः । भौतिकदेहे अग्निना दग्धे-
 ऽपि स्थूलाख्ये सूक्ष्मकलेवराख्यलिङ्गदेहावृतः परञ्च याति

जीवितस्य स्वर्गनरकयोः पुण्यपापानुभोक्तृता भवता उक्तैव ।
 ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतेः इहलोकाद्देहात्
 परलोकं तदनुकूलदेहञ्चेत् जीवस्य जलौकावत् पूर्वग्रहणा-
 देव परालम्बनमतीन्द्रियविक्रिद्दाहृतं श्रुतिश्च दृष्टजलौका
 दृष्टस्यान्तं गत्वान्यमाक्रम्य आत्मानमुपसंहरति पूर्वदृष्टं
 मुञ्चति स एव जीवो देहाद्देहान्तरं याति परलोकं न
 गच्छतीति तत्पुत्रादिना स्मृतोपाधिस्यस्य जीवस्य आद्यादि-
 कर्म कर्त्तव्यं तेन तस्य प्रेतत्वनिवृत्तिः पुण्यलोकावाप्तिश्च
 भवत्येव गयादिपुण्यस्थलेषु पिण्डदानान्मुक्तिरस्तीति पुरा-
 णदर्शनात् जीवस्य स्वरूपाभावात् कथं परलोकगमन-
 मित्युक्तं जीवस्य लिङ्गशरीरमेव रूपं इदं सप्तदशावयवा-
 ळकं लिङ्गं मदीयमित्यभिमानतो विशेषादामुक्तेर्लिङ्ग-
 स्यस्य अन्तःकरणवृत्त्यन्तः प्रतिफलितत्वात् सगुणत्वात् कल्प-
 नीया तावदग्नोऽहं जीवोऽहं अग्नोऽहं स्यूतोऽहं सुस्थः
 दुःखी अहञ्चेति स एव मन्यते अतः सगुणत्वात् पञ्चिवत्
 लोकाज्ञोक्तान्तरगमनमुचितमेव सिद्धान्तितम् । तस्मान्
 चार्वाकमूढ ! पापाचार ! तूष्णीं गच्छेत्युक्तः स तु वेषभा-
 षादिकं परित्यज्य श्रीमदाचार्यगुरुपादपद्मद्वयं नत्वा तत्पु-
 स्तकभारभरणोद्युक्तगोपालकोऽभवत् ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिस्तौ चार्वाकमतनिवर्हणं

नाम पञ्चविंशं प्रकरणम् ।

षष्ठ्विंशं प्रकरणम् ।

—*—

ततः पीनकलेवरः सूक्ष्मशिरस्कः सीगतः श्रीशङ्करगुरुः
नत्वा इदमुवाच स्वामिन् ! जगदिदं व्यत्यस्तमासीत् सर्वे-
ऽपि दुर्बोधवशात् कर्मशीला इव भान्ति किं कर्मणा
भौतिकदेहस्यास्ति सृष्टिस्थितिलयं विना तादृक्शरीरस्य
भौतिकरूपस्य ज्ञानेन किं शुद्धतास्ति जीवसु निर्मली
देहपातानन्तरं मुक्तः तयोरन्तरं वेति चेत् कथं वा ज्ञानव-
शाच्छुद्धिरस्ति अतो निरर्थकत्वात् ज्ञानादि कर्म न कार्यं
किन्तु ऋणवशाज्जीवः पुनर्जातो भवतीति केचिन्मूर्खजना
जल्पन्ति तत्र सत् देहादृष्टप्राप्तधर्मस्य कथं सृणता वक्तु-
मुचिता द्रव्य लभ्यहृतादिभक्षणेन देहपुष्टेर्विद्यमानत्वात्
पुष्टशरीरस्यैव तुष्टजीवकारणत्वात् अती ऋणं कृत्वा हृत-
पिवेदिति वचनस्य प्रामाण्यात् तत्त्वविदा पुष्टशरीरिणा
भवितव्यं देहान्ते ऋणाभावात् तस्मात् तत्र तत्र ऋणं
कृत्वा समग्रभक्षणाशीलस्य सुखप्राप्तिरेव मोक्षसाधनं तदन्ते
मोक्षः करस्य एवेति प्राप्ते ।

श्रीमद्भिरिदमुच्यते किं सीगत ! जल्पसि देहपातान-
न्तरं जीवस्य मोक्ष इत्युक्तं तदसत्यं परलोकागमनदर्शनात्
तत्र सुखदुःखानुभवस्य श्रुतिसिद्धत्वात् अन्यथा वक्तुमनु-
चितं स्मृतेश्च क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति अनेन
परलोके लिङ्गशरीरवद्जीवस्य सुखदुःखानुभवसिद्धोऽभूत्
अतः परलोकादागत्य यस्य वा ऋणं दातव्यं यस्य वा द्रव्य-

‘मपहर्तव्यं’ तदर्थं तस्य जन्म भवत्येव तस्मात् अज्ञानबुद्धिं
पापपङ्कलितां परित्यज्य सन्मार्गगामी भवेत्युक्तः पुनराह ।

स्वामिन् ! सुगतमुनिः चतुःसमुद्रान्तां भुवं दृष्ट्वा विस्म-
याविष्ट मानसः सत्यमेतदिति जगद्दिचार्यं सर्वप्राण्युपास-
कोऽभवत् स तु मदुपदेशकाले कुरुणावशात् इदमाह सर्व-
प्राण्यहिंसा परमो धर्मः तादृग्विधधर्मेणैव कपालनिवृत्ते-
र्मुक्तो भवसौति तदारभ्याहमपि गुरुवाक्यं शिरसा परि-
गृह्य तत्पादध्यानासक्तः सर्वप्राणिषु दयापरोऽस्मि तदन्यो
धर्मो नास्त्येव लोके क्लृप्तातः परम मतमस्मदीयं धर्म-
स्थानं भवदादिभिः सर्वैरङ्गीकरणीयमिति पुनः सौगत-
मते प्राप्ते ।

परमगुरुभिरिदमुच्यते ३ ३ सौगत नौचतर ! किं किं
जल्पसि अहिंसा कथं धर्मो भवितुमर्हति यांगीयहिंसाया
धर्मरूपत्वात् तथाहि अग्निष्टोमादिकृतुः छागादिपशुमान्
यागस्य परमधर्मत्वात् सर्वदेवदत्तिमूलकत्वाच्च तद्वारा
स्वर्गादिफलदर्शनाच्च पशुहिंसा श्रुत्याचारतत्परैरङ्गीकर-
णीया तद्व्यतिरिक्तस्यैव पाषण्डत्वात् तदाचाररता नरक-
मेव यान्ति ।

वेदनिन्दापरा ये तु तदाचारविवर्जिताः ।

ते सर्वे नरकं यान्ति यद्यपि ब्रह्मवीजजाः ॥

इति मनुवचनात् ॥

हिंसा कर्त्तव्येत्यत्र वेदाः सहस्रं प्रमाणं वर्त्तते ब्रह्म-
चर्यवैश्वश्रुद्राणां वेदेतिहासपुराणाचारः प्रमाणमेव तदन्वः
पतितो नरकगामी चेति सम्यगुपदिष्टः सौगतः परमगुरु

नत्वा निरस्तसमस्ताभिमानः पद्मपादादिगुह्यशिखाणां
पादरक्षधारणाधिकारकुशलः सततं तदुच्छिष्टावभक्षण-
पुष्टतनुरभवत् ॥

इत्थनन्तानन्दगिरिकृतौ सौगतमतनिवर्हणं नाम

षट्विंशं प्रकरणम् ॥

सप्तविंशं प्रकरणम् ।

—:०:—

ततः क्षपणकः कौपीनमात्रधारी गोलयन्मनुरीययन्क्ष-
कराभ्यां धृत्वा समागत्याचार्यस्वामिनमिदमब्रवीत् । भोः
स्वामिन् ! मदीयमतमतिविचित्रं शृणु । क्षपणकः पूर्ण-
समयनामाहं कालजनकं सूर्यं गोलेन तुरीयेषु यन्त्रेषु वा
बद्ध्वा समयज्ञानेन स्वर्गमर्त्यपातालस्थलम्यालम्यशुभाशुभं
वच्मि । किञ्च काल एव परमदेवता । मत्पक्षं चलयितुं
ईश्वरोऽपि न समर्थ इति जल्पन्तमाचार्यः प्रत्युवाच ।

भोः पूर्णसमय ! समीचीनमुक्तं भवता त्वं कालवित्
किल तथैवाहमपि तस्मान्मदाश्रयेणागच्छ यत्र भवत्परीक्षो-
चितकालागमनं तदानीं त्वां पृच्छामीत्युक्तः स तु तथैवा-
स्त्विति तं सर्वदाश्रित्य सिद्धसङ्कल्पोऽभवत् ।

ततो जैनः कौपीनमात्रधारी मलदिग्धाङ्गः सदाऽर्धो-
ऽर्हत इति मुहुर्मुहुश्चैरुच्चरन् शून्याङ्गः शून्यपुण्ड्रतविन्दु-
पुण्ड्रः शिथिलमेतः प्रियाचवत् सर्वजनभयङ्करः समागत्य
सकललोकगुरुमिदमुवाच । भोः स्वामिन् ! मदीयं मतमत्य-

तत्सुगमं श्रूयताम् । जिनदेवः सर्वेषां किल मुक्तिदः जीति
पदवाच्यस्य जीवस्य नेतिपदेन पुनर्भव इति स एव दिव्यत
इति देवः सर्वप्राणिहृत्युच्छरीकेषु जीवरूपेण व्यवस्थित
इति ज्ञानमात्रेण देहपातानन्तरं मुक्तः तस्य नित्यमुक्तिरू-
पत्वात् तेन करचरणादिसाधनद्वारा यद्यत् कर्म कृतं तत्
सत्यं तस्य तदधीनत्वात् । अतो जीवः शुद्धः देहसु मल-
पिण्डः ज्ञानादिना तस्य शुद्धभावात् हथाप्रयोजनं
ज्ञानादि कर्म न कार्यमिति प्राप्ते ।

श्रीपरमगुरुः पठति । भो ! जैन ! किमुक्तं भवता मूढ-
तरेण जीवस्य देहनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति निष्प्रयोजनत्वात्
ज्ञानादि कर्म न कर्तव्यमिति च तदयुक्तं कथं जीवस्य देह-
त्रयं विद्यते । स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् । स्थूलस्य लक्षणन्तु पञ्ची-
कृतपञ्चमहाभूतस्वरूपं तच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकम् । सूक्ष्मस्य
सप्तदशात्मकत्वं लक्षणं एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतबुधिसंस्था-
कम् । कारणन्तु अज्ञानमात्रं तेषां लयसु स्थूलस्य सूक्ष्मे
तस्य कारणे कारणस्य सगुणे निगुणे परमात्मनीति तत्त-
दधिपतिविशिष्टानां देहानामेवं लये सच्चिदानन्दलक्षण-
लक्षितः परमात्मा जीव एव स्यात् जीवः परमात्मैव ।
तथा भेदभ्रमनिवृत्तौ मुक्तिरिति निरवयवम् । ननु प्रत्यक्ष-
दृष्टाच्छरीराच्छरीरान्तरकल्पना निरर्थका तत्सत्तामात्रे
प्रमाणाभावात् । यद्यस्ति तर्हि जीवस्य शरीरत्रयसञ्चारी
वक्तव्यः । मनःकल्पिते स्वप्ने गङ्गा मया दृष्टा हिमवान् मया
दृष्ट इति च प्रत्ययोऽस्ति । देहादात्मनोर्निर्गमनस्य युक्त-
त्वात् । कारणशरीरत्वे मनसः कल्पिते जीवस्यापि निर्गम-

नमेव वक्तव्यम् । निर्गमिते जीवे पुनःप्राप्त्यभावात्स्वप्नानन्तरमेव मरणप्रसक्तिः । चतुर्विंशतितत्त्वेष्वेव लिङ्गस्यान्तर्भावात् तत्कल्पना व्यर्था भूतजातीन्द्रियाणां तद्रूपत्वात् । अतोऽनया क्लिष्टकल्पनया न हि किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तस्मादेको देहः प्रति जीवस्य तत्पातानन्तरं जीवस्य मुक्तिरिति प्राप्ते ।

श्रीमद्भिरिदमुच्यते । जैन मूढतर ! तत्त्वं न श्रुतवानसि । पञ्चीकृतभूतैः पञ्चविंशतिसंख्या जाता तथा तत्त्वानाञ्चतुर्विंशतिरभवत् पञ्चविंशतिसंख्याकस्य ज्ञानरूपत्वात् । न हि चतुर्विंशत्या देहसिद्धिर्भवति अपञ्चीकृतपञ्चभूताभावात् । अतः पञ्चीकृतैरपञ्चीकृतैश्च भूतैर्देहसिद्धिर्वक्तव्या अतः स्थूलापेक्षया लिङ्गशरीरमङ्गीकृतं स्थूलशरीरस्य पातानन्तरं जीवे सूक्ष्मशरीरासक्ते परलोकगमनारम्भः प्रसज्यते । अरूढस्य पुरुषस्य तु शीर्णे लिङ्गे सर्वं मनस्वेवाध्यस्तं भवति । तच्छुद्धं मनसु जाग्रदाद्यवस्थास्वामिभ्यो विश्वतैजस प्राज्ञेभ्यश्चोपरिविराजमानमङ्गुष्ठमात्रं सर्वजगत्प्रभुं मनोऽन्नास्थमधिगच्छति । स एव कारणशरीरलय इति प्रसिद्धः । एवं नष्टे शरीरत्रये सगुणनिर्गुणो भयात्मको मनोऽन्नः परमात्मनि लीनो भवति स एव मोक्ष इति सर्वैरतीन्द्रियविद्विर्दाहृतः, एवमत्यन्तदुःसाध्यस्य मोक्षस्य न हि देहपातात् प्राप्तिः सम्भवतीति सिद्धान्तः । एवं श्रीमद्भिक्षो जैनः शिष्यैः सह स्ववेषभाषावियुक्तः परमगुरुणां प्रतिदिनं तण्डुलादिवस्त्राकर्षणशीलः वणिग्जनोऽभवत् ।

इत्थानन्तानन्दगिरिकृती जैनमतनिवर्हणं नाम
सप्तविंशं प्रकरणम् ।

अष्टाविंशं प्रकरणम् ।

—०:०—

एवं निराकृतेषु कापालिकचार्याकसौमतचपचकजेनेषु
बोधः किल शवरमामा प्रबलः प्रत्यवतिष्ठते । किं स्वामिन् !
सर्वोत्तम इव वर्त्तसे तव ज्ञानेन किमहैतफलमस्ति तस्य
शशविषाणवदत्यन्तासत्त्वात् दृष्टफलं परित्यज्यादृष्टफलाभि-
लाषी कथमसि । प्रत्यक्षद्रोहिणस्तव परोक्षेऽपि फलाभाव
एव भविष्यति सर्वशून्यस्य परोक्षस्य फलदानासमर्थत्वादि-
जीवत्वाच्च । यस्तु जीवशब्दवाच्यं चैतन्यं किल लोके
सर्वप्राणिषु वर्त्तते स तु एकोऽपि बहुरूपाणि धृत्वा हृद-
यादिप्रेरको भूत्वा नित्यमुक्तस्वरूपः कर्ताहं भोक्ताहमद्वयः
परमानन्दोऽहमिति मन्वानः स्वाभीष्टं यावत् तावदे-
हेषु क्रीडन् पञ्चाब्जुक्तो भवति देहं परित्यज्येति बो-
धोक्तः श्रीपरमगुरुः प्रवृत्ति ।

भोः शवर ! अनर्हं भवता प्रतिपादितं कथमस्यन्तवि-
रुद्धत्वात् तस्य मोक्षः कथं देहपातानन्तरं परलोकगमन-
दर्शनात् ।

तथा हि पुराणे । सत्यशीचरतो यस्तु देवतातिथिपूजने ।

स याति ब्रह्मणो लोकं यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

अग्निष्टोमं देवप्रीतिदं कुर्यादस्मादिन्द्रलोकं हि याति

सत्याख्यः सत्पौण्डरीकाग्रयाति याति तत्तदेवोपासकास्त-
त्तदेवमिति ।

यो यो यां यां तनुं मत्तः श्रद्धयार्चिर्तुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधाम्यहम् ॥ इति ।

भगवद्गीतावचनात् ।

इयं देवता महौयोपासनया तुष्टा देहावसानाग्ने
लोकनिवासं दास्यतीति प्रमाद्यतस्य विद्यमानत्वात्
जीवस्य देहपातानन्तरं लोकान्तरगमनमस्तीति सिद्धमेव
परमात्मा सर्वदेवरूपः सर्वलोकद इति प्रसिद्धम् । यो देव
यस्याभीष्टः तल्लोकदः स एवात्मा एकोऽद्वितीय इति सि-
द्धम् । अतो देहपातानन्तरमेव मुक्तिरिति सुतरामयुक्तं
ज्ञानमृते मुक्त्यभावदर्शनात् । ज्ञानस्य किं वा लक्ष्यमित्युक्ते
सर्वभूतानि स्वस्मिन् सर्वभूतेषु ध्याता पुरुषो मुक्त इति
प्रसिद्धेः ।

उक्तञ्च श्रुतौ, सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम्यग्दर्शन् ब्रह्म ! परमं याति नान्येन हेतुना ॥ इति ।

तस्माच्छङ्कर ! मूढबुद्धिं परित्यज्य स्वस्थो भवेत्युक्तः शङ्क-
रनामको बौद्धः श्रीमद्द्वैतसिद्धान्तिनं शङ्करनामानं परम-
गुरुं नत्वा तत्कीर्त्तिस्तवपरो वन्दिमागधसूतवेषधार्यभवत् ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकुली बौद्धमतनिवर्हणं नाम

अष्टाविंशं प्रकरणम् ।

एकोनविंशं प्रकरणम् ।

—*—

तस्माद्वायुद्विंश प्रसिद्धमखिलैः शिष्यैः समेतः परः

प्राप प्रोक्तादिनाभस्तूर्तिरनुमन्नाख्यं हि सत्कृतनम् ।

स्त्रित्वा तत्र द्विनैकविंशतिमश्वान् वीक्ष्य तत्राश्रितान्

किं विप्रा ! वदत प्रभातमुखकालेकालमार्गोद्गतम् ॥

जगद्गुरुभिराचार्यैरेवमुक्ताः पौराः किञ्च नत्वेदमूचुः

स्वामिन् ! मद्देशप्रवृत्तेरामतमिहं लक्ष्यं यः परमेश्वरो

मन्त्रासुरहरः प्रसिद्धो मन्त्रादिरिति लोके वर्तते तन्मूर्तिः

किसात्रैवाविर्भूतजगद्गुरुपत्तिसम्पत्तिकारणं तन्मन्त्रिणं

संयुज्य तद्वाहनद्वयानुवेषभाषादिमुक्ताः त्रयः कथमुत्तरं

राटिकामालिकाद्याः शङ्काहीनाः त्रिकालनाथस्तवदि-

भिर्मन्त्रारिं प्रीतं कृत्वा वसामः तत्कालचक्रनितागुद्दिनद्वि-

मानानन्दपरवशाः सर्वजगन्मन्त्रारिगर्भकोटरान्तर्गतमिति

ध्यानासक्तास्तदतिरिक्तं किञ्चिदपि नेच्छामः तस्यैव सर्वा-

त्मकत्वाच्च । किञ्च वेदेषु मन्त्रारिणः सर्वव्यापकत्वं वर्तते

तद्वाहनस्यापि वेदविहितत्वात् तद्वेषभाषासक्तानामस्माकं

नष्टन्येच्छा तथा हि श्रुतिः । श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नम-

इति । अतः श्रुतिप्रसिद्धाचारस्य दुर्निवार्यत्वात् त्वमपि

सशिष्यः परममुक्तिकारणमस्मादाचारानुयत्नं कुरु भवदा-

रणयोग्यानि वराटकानि दास्याम इति प्राप्ते ।

श्रीमहाचार्यैरिदमुच्यते किं मूर्ततम ! ब्रवीषि मन्त्रा-

रिक्कारचवादिष्व' कथं घटते वेदविरुद्धत्वात् यतः परमात्मा
 एकोऽद्वितीयः सर्वसाक्षी सर्वकारणं सदेव सौम्येदमग्र
 आसीदित्यादि श्रुतिप्रतिपादितः तद्ब्रह्माखिललोककर्त्ता
 तदिष्टारूपया प्रकृत्या महदादिकारणं जगत् असृजत
 प्रकृतिगर्भजातः ब्रह्मविष्णुरुद्रा सृष्ट्यादिकर्त्तारः किल
 तदन्वे वे देवाः तत्तद्गुणानुकूलतया तदंशा एवेति प्र-
 सिद्धाः यत्र कुत्र वा लयकारणे प्राप्ते रुद्रांशा वीरभद्रा
 भैरवादयो बहवः सन्ति तेषां ज्ञानेन मुक्तिरिति वक्तुं न
 श्रुतितमिव भाति मुक्तेर्जीवेशभिदाविरहकारचत्वात् किञ्च
 श्रवाह्नारुद्रस्य मत्तारिनाम्नो रुद्रांशस्य वेदप्रतिपादित-
 त्वात् तन्मतमङ्गीकर्त्तव्यमिति किल भवतीत्यं नहि तदपि
 प्रीदतरम् । एकादशरुद्राणां स्तवमारभमाणेनानेन कथं
 मत्तारिसुतिः कृता श्वपतिभ्य इत्यत्र रुद्रबाहुल्याद्बहुवच-
 नमुक्तं ननु पूजायां बहुवचनमिति न्यायेन मत्तारिभ्यः
 श्वपतिभ्य एव नम इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये श्वभ्य इति तद्वा-
 हननसंस्कारस्य विद्यमानत्वादिति यद्युच्येत तदङ्गीकर्त्तव्यं
 रुद्राणां जगद्ग्रापकत्वं प्रतिपादयितुं श्वभ्यः श्वान्तर्गत-
 रुद्रेभ्यो नमः श्वपतयः श्वावशवलादयो वैवस्वतवंशसम्भवाः
 अथवा श्वपतयः श्वविक्रमार्जितमांसादिभुजः अथवा श्वप-
 तयः चाण्डालाः श्वमांसभक्ष्यशीलाः तेषां विविधानां
 हृदयव्यापकेभ्यः रुद्रेभ्य इति निरवयवम् ।

किञ्च शुनां निक्षुब्धजन्तुत्वात् पापरूपत्वाच्च तदीयसृष्ट्या
 सृत्तिकास्त्रानस्य ब्राह्मणानां सिद्धत्वात् तद्देशभाषाचिह्नं
 कथं भवद्भिर्दृष्टं तन्मात्रस्य प्रायश्चित्ताभावाद्भवदाचरित-

चिकालनाद्यास्तत्क्रियाचरणेन सुत सन्धादिनित्यकर्तृत्वः
प्राप्तदोषस्य किं प्रायश्चित्तं वक्तव्यं एवं वंशप्रज्ञाचारित-
भवदुक्त्वा ब्राह्मणस्य निरवकाश इव प्रसक्तः । तस्मात्
भवभुखनिरीक्षणेन सूर्यावलोकनस्य विधिबोधितत्वात्
इतः परं मौनमेव कर्त्तव्यमित्युक्ताः महाशिवः परमगुरुच-
रणारविन्दसमीपे कृतमूलतरव इव महाराजसमीपे कृता-
पराधिन इव किंशापतन् । दयारसाभिषिक्ततनुराचार्य-
स्वामी समीप्य तान् तिष्ठध्वमित्युक्ता तेषां पापविमोहनं
कर्त्तुमन्तर्निपुणानखिलज्ञानं स्वशिष्यान् पञ्चपादहस्ता-
मलकमुखान् आश्रापयामास । ते किल तेषां शिरोमुच्छ्रितं
महानद्यां अयुतमृत्तिकाज्ञानं मुष्णनाहारनिवमनं पुनर्मु-
च्छ्रितं मृतमृत्तिकाज्ञानं प्रायश्चित्तं सङ्कल्प्य ब्रह्मदण्डं यथा-
विधि कृत्वा ब्राह्मण्यमार्गगतानाचक्रुः । तत्पुरब्राह्मणाश्च
परमगुरुणां मुख्यशिष्याः ज्ञानादिसत्कर्त्तव्यगीताः पञ्चपूजा-
रताः शास्त्राध्ययनपरा बभूवुः ॥

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ महाशिवमतेनिवर्हणं

नाम एकोनत्रिंशं प्रकरणम् ॥

त्रिंशं प्रकरणम् ।

तस्मात्पुरात्वस्त्रिमार्गगामी मरुन्धसंज्ञां पुरमाप शिष्यैः ।

ठक्कादिवाद्यानुचलत्करीर्षैर्विचित्रवन्द्यादिबहुप्रपञ्चैः ॥

तत्र पुर्यां विचित्रं विश्वक्सेनगोपुरपूर्वभागे विपुलत-

रायां प्रपाशालावामस्तर्ह्यहदिकल्पनां कृत्वा तत्र देवगृहे
 श्रीमदाचार्यः सम्यग्दर्भासक्तमतः सन् मनोमानास्थमकुष्ठ-
 मात्रलक्षणं पूर्णमण्डकाकारं परमात्मानं समीक्ष्य तन्निस्थ-
 न्दपीयूषमिन्दुसन्दोहपानतप्तसर्वाङ्गः कुण्डलिनीं पुनर्मूला-
 धारं नीत्वा तदधीशं गणपतिं स्तुत्वा सुखं चिरमाप्तः । तत्र
 विश्वक्सेनपरायणाः शङ्खचक्रचिह्नविराजद्भुजदण्डतोषपा-
 णयः श्रीगुरुस्वामिनं नत्वेदमूचुः । स्वामिन् ! मदीयं
 मतमन्त्यस्तपुष्यदं विश्वक्सेनाधिदैवतं स तु किल वैकुण्ठ-
 दासिनो भगवतो द्वितीयावतार इव सकललोकनियन्ता
 वर्त्तते । तस्य भक्ता वयमनिशमावसामः वैकुण्ठे नित्यमुक्ताः
 खलु नास्माकं यमादिभिरस्ति देहपातः । तदुपासनेन
 वैकुण्ठलोकप्राप्तिरिति त्रयं तमुपास्यहे । भवद्भिरपि तदु-
 पासनं निषेधेति श्राप्ते ।

आचार्यैरिदमुक्तं भवन्मतमयुक्तम् । वेदवाङ्मत्वात्
 तत्कथं नारायणकाण्डेषु श्रुतिप्रकरणेषु सर्वेषु विश्वक्-
 सेनस्यानुक्तत्वात् । भगवद्भक्ता वैकुण्ठे बहवो वर्त्तन्ते भग-
 वदर्चापरैरेव तद्भक्तानाञ्च किञ्चित् प्रसादलवो दातव्य
 इत्यनुज्ञामात्रेण कथं तेषामुपास्यत्वमासीत् तथाकर्त्तव्ये
 प्रामाणाभावात् । तदीयस्य नारायणस्योपासनं तु तत्तो-
 केषुभिः कर्त्तव्यम् । तस्य सगुणत्वात् परम्परया मुक्तिद
 इति प्रसिद्धेः न तु साक्षात्मुक्तिप्रदः तमेवाखण्डरूपेण सर्व-
 जीवैक्यभावनविशेषेण ध्यानतोऽस्य साक्षात्मुक्तिरिहैवेति
 यूयं मुक्तिकाङ्क्षिष्येत् अखण्डमद्वितीय सर्वव्यापिनमात्मानं
 सर्वगुणातीतं श्रीगुरुपदेशाङ्गस्यद्वारा ध्यात्वा मुक्ता भवथे-

त्युपदिष्टाः त्यक्तलिङ्गाः परमगुरुचरणारविन्दद्वन्द्वं उत्तमा-
ङ्गैर्नत्वा शुद्धाद्वैतविद्यां तदुपदेशेन प्राप्य पञ्चपूजापराः
स्मार्त्तश्रौतसकलकर्मशीला बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृती विष्वक्सेनमतनिवर्हणं
नाम त्रिंशं प्रकरणम् ।

एकविंशं प्रकरणम् ।

एवं परिहृतेषु विष्वक्सेनमतेषु पुनस्तत्रस्था एवान्ये
विष्णुसुता इति प्रसिद्धाः मन्मथोपासनानिरताः क्रौञ्चवि-
त्कामविद्विद्याविदित्यादयः पुष्पधनुर्लक्ष्मशोभितबाहुयुगाः
परमगुरुं नत्वेदमूचुः । स्वामिन् ! अस्मन्मतं शृणु सर्वजन-
मनोरञ्जनहेतुभूतं मन्मथेशो मन्मथः सर्वप्राणिहृदन्तर्वर्त्ति-
परमात्मा स एवोत्पत्तिकारणं यस्योत्पत्तेरीशत्वं तस्यैव
स्थितिसंहारयोरपीति जगदुपादानकारणत्वे सिद्धे सर्वे-
र्मुमुक्षुभिः स एक एव उपासनीयः नराणां समूहो नारं
तस्मिन् अयनं यस्य स नारायणः मन्मथः तस्य सर्वदाहृत्वे
समर्थतास्तीति तत्सुतिं कृत्वा मोक्षप्रदोऽपि स एवेति
सम्यगुक्तं तस्मात् धर्मार्थकाममोक्षप्रदाहृत्वं तस्य सिद्धं
तस्य वसन्तोत्सवादिषु भूषणानि मदनतेजो विजृम्भितं
नित्यानन्दतरङ्गं नाम भूषणं हृदयदेशे वर्तुलाकारभूषण-
द्वयं वशीकृतचैलोक्यस्त्रीकदम्बकं यदस्ति तदीयदर्शनस्यर्श-
नाभ्यां निरवधिकानन्दस्य प्राप्ताखण्डानन्दस्य भगवद्रूपत्वे न
तत्प्राप्तिरेव मोक्षः अतो मोक्षकाङ्क्षिणो यूयमपि मन्मथोत्-

मवभूषणपुष्पवनुशिङ्गानि धृत्वा तज्जनितनिरवधिकानन्द-
प्राप्तिमन्तो मुक्ता भवथेति प्राप्ते श्रीपरमगुरुभिरिदमुच्यते ।

भोः क्रौञ्चविदादयः भवदुक्तमसमञ्जसं कथं प्रमाणा-
भावात् । तावन्मन्त्रस्य सृष्ट्यधिकारः कथं सम्भावनीयः
ब्रह्मण एव सृष्टिकर्तृत्वदर्शनात् तथैव स्थितिलयकर्तृत्वा-
भावः विष्णुशिवावेतत्कर्ताराविति प्रसिद्धेः । मन्त्रस्य
नारायणपुत्रत्वात् स्थित्यधिकारः तस्यापि वक्तुं शक्यते इति
यद्युच्येत तदसमञ्जसम् । पुत्रे पितृशक्त्यभावदर्शनात् यथा
सूर्यपुत्रे शनैश्चरे सूर्यप्रभाद्यदर्शनात् न तु वसन्तोत्सव-
कालसम्पादितविशेषभूषणधारणं कर्तव्यं तल्लोकचितय-
विद्यमानस्त्रीवशं करोतीति यदुक्तं तत् किं प्रमाणं स्त्रीणां
तत्सङ्गिनां सङ्गं दूरतः परिवर्ज्येदिति निषेधदर्शनात्
किञ्च मन्त्रस्य स्त्रीपुरुषमोहकारकशक्त्यभावात् तदुपासनं
व्यर्थं कथं रुद्रकालाम्बिना मस्त्रीभूतस्य जगत्सम्बोहनव-
शौकरणादसम्भवात् तथापि तत्सम्भवोऽस्त्विति यद्युच्येत
तर्हि आकाशस्यापि कार्यकारणताप्रसक्तिः तस्मात् अनङ्गस्य
मोक्षहानिप्रपञ्चे अनवकाशे प्राप्ते परमेश्वरवराद्रतिदेवीप्रा-
र्थनया तस्माच्चमस्तीति कल्पनीयं तादृशस्य प्रद्युम्नस्य कथं
सृष्ट्यादिकर्तृत्वं शक्यं सम्पादयितुं अतः प्रत्यक्षविरुद्धं
भवन्मतमप्रमाणमित्युक्ताः क्रौञ्चविदादयः परमगुरुं नत्वा
न्यक्तलिङ्गाः शब्दाद्वैतवृत्त्याश्रिताः पञ्चपूजापराः सत्कर्म-
शीला बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ मन्त्रमतनिवर्हणं नाम

एकत्रिंशं प्रकरणम् ।

द्वाविंशं प्रकरणम् ।

—::०::—

तस्मादुदक्कार्गमाश्रित्य मागधपुरं प्राप्य तत्र यच्चाख्यं
नाम प्रसिद्धं देवस्थानमाश्रितः । पञ्चकालमाश्रिते सर्व-
शिष्यजनकृतपूजाचमत्कारधुरीणे जगद्गुरावाचार्ये समा-
सौने तत्रस्थब्राह्मणाः कुवेरोपासका नवनिधानरूपस्वर्ण-
गुटिकामालिकापरिशोभितगलाः कुवेरस्वेषपराङ्मुखप्र-
मुखाः स्वामिनं नत्वेदमूचुः स्वामिन् ! मदौयमतमतिवि-
चित्रतरं किल यस्मात् मम स्वामी कुवेरः तस्य नवनिधाने-
शत्वात् लोके तद्व्यतिरिक्तपूर्णधनाभावात् सर्वमर्थवता
जितमिति वचनाच्च कुवेरभक्तानामस्माकं दरिद्रादिदोषा-
भावात् पूर्णानन्दत्वं सिद्धं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् तदेव
मोक्षप्राप्तिः कर्मसिद्धेरप्यर्थमूलकत्वात् नहि तदतिरेके-
णार्थसिद्धिरपि विद्यते अतोऽर्थस्य कर्मज्ञानमूलत्वं तद-
धिपतेः कुवेरस्यैवोपासनकर्म मुमुक्षुभिश्च कर्त्तव्यमिति
सिद्धम् ।

किञ्च दिक्पालानां मध्ये कुवेरस्य श्रेष्ठत्वं विद्यते या-
वदभीष्टमर्थं इन्द्रादीनां ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनाञ्च स एव ददा-
तीति मर्त्यलोकपाताललोकस्थानामपि स्वदाता स एव
तस्य तत्स्वामित्वात् तत्परिचारकसुरसुन्दरीनामक यच्चिण्डु-
पासनेनापि महदैश्वर्यस्य सत्त्वात् किं रिक्तोपासनेन
शक्यं वक्तुं धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थजनकरिक्तस्वा-

मिनं विना केचिन्नन्दमतयः तदन्यदेवताराधनं कुर्वन्ति
तदविवेककारणं पूर्वजन्मसञ्चितप्रप्पसङ्कृतव्रतानां हि
धनमकृतव्रतानां कुत इति वचनवलात् कुवेरोपासनं
मुक्तिकाङ्क्षिणो भवन्तोऽपि कुर्वन्स्त्विति प्राप्ते ।

श्रीमदाचार्यैरिदमुच्यते भोः कुवेरस्त्वेषपराङ्मेशाः युष्म-
न्मतमसमञ्जसं प्रमाणाभावात् कुवेरस्यार्थस्त्वामित्वे सिद्धे
न हि तेन कस्मैचिदर्थो दत्त निधानागतार्थेन कस्तृप्तो
विद्यते लोके दैवात् पूर्णादर्थवतः पुरुषस्यार्थलोपबाहुज्यात्
रागाद्यरिषट्कस्य स्थानत्वात् धर्मलेशोऽपि नास्त्येव ज्ञान-
साध्यस्य मोक्षस्यावकाशः सुतरां नास्त्येवेति सिद्धमेव अतो-
ऽर्थस्थानर्थरूपत्वात् मुमुक्षूणां द्रव्यं परित्याज्यमेव ।

अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।

पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा विदिता रीतिः ॥

इत्याचार्योक्तेः धर्मोऽपि साध्य इति चेत् भवतु नाम
प्राक्कर्मवशात् कुवेरनिधानार्थं विना द्रव्यं तदेव विवेकिनां
धर्मकारणं निधानव्यतिरिक्तद्रव्यस्य भूगर्भनिविष्टत्वात्
जनाः खनिसैकतादिरूपेण स्वर्गं बहुधा सम्पादयन्ति तेन
केचिज्जीवनं कुर्वन्ति केचिद्भूषणानि धारयन्ति कुवेरद्रव्येणे-
न्द्रादयोऽप्युपजीवन्तीति यदुक्तं तदसत् कनकमयमेरुप्रदेश-
विलसदिन्द्रादयः स्वतन्त्रपुरुषाः सर्वसुखभाजः सर्वैर्नित्यै-
श्वर्यसम्पन्ना दीना इव निर्भाभ्या इव किं कुवेरं याचन्ते
भगवदज्ञानवाक्यानां प्रामाण्याभावात् किमुत्तरं वक्तव्यं
ब्रह्मविष्णुरुद्राणां द्रव्यदाता कुवेर इत्युक्तं भवत्यशुमार्गः
केन परिहर्तव्यः हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः लक्ष्मीपतेर्नाराय-

सस्य हिरण्यरेतसो रुद्रस्य द्रव्ययाचनां सम्पादितस्य तवा-
पवादोपदेशः किमन्यः कार्यः एवं समर्थतरेण भवता कुवे-
रेण मर्त्यलोकस्थेषु निरर्थापवादपरम्परा सदैव कृता भाति
भवतस्तिलकमशकजिह्वायां न किमन्यदुचितं अतोमहा-
क्यात् मूढतराः कुवेरशिष्यैः सह विगतलिङ्गस्त्वमहैतवि-
द्यामाश्रित्य स्नानादिनित्यकर्मासक्ताः पञ्चपूजापरायणाः
भवत इत्युक्ताः कुवेरादयः त्यक्तनर्वाणिधानचिह्नाः परमगुरु-
पादाम्बुजासक्ताः शुद्धाहैतविद्याश्रिता बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ कुवेरमतनिवर्हणं नाम
द्वात्रिंशं प्रकरणम् ।

त्रयस्त्रिंशं प्रकरणम् ।

—::*:—

इन्द्रप्रस्थपुरं प्रसिद्धमखिलैः शिष्यैः समेतः परः
प्राप प्रौढमहीसुराः पुरगताः संवीक्ष्य नत्वा गुरुम् ।
श्रोतव्यं मतमस्मदीयममलं लोकत्रयाधीश्वरे-
शेन्द्रेणैव हि निर्मितं फलप्रदश्चेत्यमुवब्रुतम् ॥

पुनः परमगुरुमाचार्यस्वामिनं नत्वा ते किलेदमूचुः
स्वामिन् ! मदीयमताधिदैवतमिन्द्रः सर्वदेवपरिसेव्यमान
चरणाम्बुजः स एव जगदुपादानकारणं किलातस्तदंशा एव
ब्रह्मविष्णुशिवाः सद्ब्रह्मात्मादिसाधारणशब्दवाच्योऽपि स
एवेति प्रतिपादितं नारायणोपनिषदि स ब्रह्मा स शिवः
स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति कैवल्योपनिषदि

च स एव विष्णुरित्यादि तस्य चतुर्दशलोकेश्वरत्वात्सर्वदा-
 ल्पत्वं चिकाण्डे ऋक्संहितायां अभिहितं इन्द्रश्रेष्ठानि
 द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मै पोषं रवीणा-
 मरिष्टं तनूनां स्वात्मानं वाचः सुदिनत्वमङ्गामिति इन्द्रो
 राजा जगतोपदेशे इति च तस्मादिन्द्रस्य सर्वदेवोत्तमत्वं
 प्राप्तं किञ्च इन्द्रस्य श्रेष्ठत्वद्योतकानि बहूनि सन्ति तथा
 हि इन्द्रानुजो नारायण एव उपेन्द्रनामावसति कनकाचले
 स्थानं जरामरश्चरहितममृतं इष्टार्घदः कामधेनुः कल्पवृक्षः
 चिन्तामणिरैरावतश्च उच्चैःश्रवःप्रमुखं वाहनं सेवकास्त्रय-
 स्त्रिंशत्कोटिदेवाः कार्यसहायाः सगन्धाः चित्रभान्वादि
 दिक्पालकाः तस्यैव ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वात् सृष्ट्यादिक-
 र्त्तृत्वसिद्धिः । इवर्षेनेमं लोकं द्रावयति स्वशक्तिभिरिति
 इन्द्रः स एव सर्वात्मा गुणातीतः परात्परतरश्च तद्वशात्
 अहङ्कारादि तद्वागप्रपञ्चप्रवृत्तिरिति जह्वरेतस्कानां यतीनां
 स एव शिष्यां करोति अधोमुखान् यतीन् सालाह्वकेभ्यः
 प्रायश्चदिन्द्र इति अतः सर्वनियन्ता सर्वकारणं सर्वातीतः
 स एव सर्वमायया प्रविष्टः जगत्पालनार्थमिन्द्ररूपेण सर्व-
 रूपास्य इव वर्त्तते तस्माच्च ये यस्माभिभिः भवद्भिरपि स एव
 वेदितव्यः धर्मार्थकाममोक्षेच्छूनां तत्पुरुषार्थसिद्धिं स एव
 करोतीति निरवद्यम् । वयं किल बहुजन्मतपःफलितकायाः
 जीवन्मुक्ताः किलेन्द्रोऽहमिति तादात्म्योपदेशवशाद्विदितप-
 रमात्मानो बहुजन्मतपःप्राप्तपरानन्दकरलसन्मुक्तिफलाः भद्र-
 हरिजिष्णुहरिभद्रेन्द्रश्चोपतिसरस्वतीपत्न्यादयो वयमिति
 सम्यक् पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

परमगुह्यमिदमुच्यते । भो भद्रहरिप्रमुखा भवन्मत-
मसमञ्जसम् । कथं प्रमाणाभावात् । इन्द्रश्चन्द्रस्य ब्रह्मादि-
ग्रन्थान्तःपातित्वेन इन्द्र एव जगदुपादान कारणमिति
नारयणोऽयं श्रुत्वा प्रदर्शितमिति भवन्निरुक्तं तदयुक्तम् ।
सदेव सीम्बेदमय आसीदित्यादि जगत्कारणवाक्येषु प्रति-
पादितं यद्ब्रह्म तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि ज्ञेतकेतो
इत्यादि ब्राह्मणोक्त्या नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं सर्वज्ञं सर्व-
जगदुपादानकारणमद्वितीयं बोध्यते स ईशत लोकांशु
सृजा इत्यादिना जगन्निर्माणाच्च स परमात्मा ईशत इच्छां
कृतवान् । या भगवदिच्छा सैव प्रकृतिः तथा किल मह-
दादितत्त्वपूर्वकं जगत् सृष्टं तत्राहङ्कारतत्त्वे गुणत्रयात्मके
ब्रह्मविष्णुशुद्धाः सम्यक्षयन्ते यत इति ते किल जगत्सृष्ट्या-
दिकर्त्तारः तत्र सृष्टिकर्त्तुः ब्रह्मणो मुखादिन्द्राग्नी जायेते
यद्वा विराष्मुखा भवन्ति तादृगिन्द्रस्य जगदुपादानका-
रणे प्रोच्यमाने तदन्वैर्दिक्पालैः किमकार्यं कृतं सर्वप्रदा-
तृत्व मिन्द्रस्य वर्त्तत इत्युक्तम् । सर्वेषां जन्तूनामपि तत्त-
दधिकारयोग्यतादातृत्वमस्यैव किन्तेन ब्रह्मत्वमस्ति जरा-
मरणरहितममृतसेवनमस्ति तेन ब्रह्मत्वमित्युक्तं भवद-
ज्ञानं केन वारयितुं शक्यम् । तथाचेदममृतपानं येषां
विद्यते तेषां ब्रह्मत्वप्राप्ता ब्रह्मानन्त्यप्रसक्ति एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मेत्यादि श्रुतयः व्यर्थाः स्युः किञ्च सहस्रयुगात्मके ब्रह्म-
दिने किल इन्द्राश्चतुर्दश । एकस्येन्द्रानुपाततः साधितस्य
कालस्य प्रमाणं षटिकादि । २।८।१४ ।

अतो ब्रह्मदिनचतुर्दशांशानुजीविनः स्वर्गराजस्य एक-

सप्ततिमहायुगाधिपत्वस्य कथं ब्रह्मत्वं वक्तुमुचितम् । स्व-
मानेन ब्रह्मणः शताब्दायुषि पूर्णे पृथिव्यास्तोये विक्षयस्त-
स्मान्नौ वज्रैर्माक्षी वायोराकाशे तस्य ब्रह्मणि लयः ब्रह्मणो
यथा देवाः इन्द्रादिदिक्पालप्रमुखा उत्पन्नाः, निवृत्तावपि
तथैव ब्रह्मणस्तदङ्गं प्रविशन्ति, एवं सर्वलीकदेवलयस्थानं
ब्रह्मापि नारायणे मिलीनः स्यात्, तस्य हृद्रे, तस्य च
महत्तत्त्वे, मस्याव्यक्तप्रकृतौ, सा गुणरहितचिदानन्दमये
परमात्मनि लीना सम्पन्नरूपेषावतिष्ठते । तदानीं “स-
देव सौम्येदमग्र आसीत्” “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्”
“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादि ब्रह्मकारण-
वाक्यानि प्रवृत्तानि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जगतामि जीवन्ति यत् प्रथम्यग्निसंविशन्ति तद्विजि-
ज्रासन्न, तद्ब्रह्मेति” । “सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” “यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादि श्रुतयः
प्रमाणानि । तस्मात् भद्रहरिप्रभृतयो मूढाः यूयं शुद्धा-
द्वैतविद्याश्रिताः विगतलिङ्गा भवतीति सम्यगुपदिष्टास्ते
परमगुरुं नत्वा स्मार्त्तकर्मशीलाः पञ्चपूजापरायणाः शुद्ध-
विद्याश्रिता बभूवुः ।

इत्यनन्तानन्दगिरिकृतौ इन्द्रमतनिवर्हणं नाम

त्रयस्त्रिंशत् प्रकरणम् ॥

चतुस्त्रिंशत्पकरणम् ।

—०:०—

तस्मात् यमप्रत्यक्षपुरं हि प्राप सर्वोत्पन्नः सद्गुरुद्वारायमिच्छेः ।

आक्यो यथा सर्वगुणैरूपितः पुरन्दरः सर्वगुरैरिवासीत् ॥

तत्र किल मासकालमाश्रिते परमगुरौ यमोपासकाः
महिषरूपतमखीहाहितभुजहमाखिचमहिषमेघं धृत्वा ना-
द्यमावरन्तः सङ्गायन्तो यमदेवं पुरस्कृताः सम्यगागत्य
स्वामिनं नत्वेदमूहुः, स्वामिन् ! अहं किल किङ्करनामा,
मच्छिष्याः सन्ति बहुला, यमहङ्गकिङ्करतश्चदूतादयः, सर्वे
यमपरायणाः यमस्यैव स्वसङ्केतत्वेन सृष्टिस्त्रितयोरपि स एव
कारणमिति कृत्वा तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं वर्त्तत इति
निश्चित्य तदुपासकानामस्माकं मुक्तिरेव भविष्यतीति
निर्भीत्या जन्ममरणप्रवाहमुत्तङ्ग्य वर्त्तमः । किञ्च यमप्रति-
पादिका वानियम्, यमाय सोमं सुनृत यमाय जुहुता
हविः । यमं ह यज्ञो यच्छत्वन्निर्हुतो अरं कृत इति ।
एतदर्थं एवमुक्तेयः, सोमं यागद्रव्यं यमाय सुनृत बह
हविश्च यमाय जुहुत कस्मादित्युक्तेः, यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तो वा
यमं गच्छति, इत्युक्तं निश्चयार्थः, अरमलमग्निरेव हुतः यमो
नेति शेषः । एवं यज्ञभुजो यज्ञरूपस्य यमस्य सृष्ट्यादिका-
रणस्य परब्रह्मत्वे सिद्धे तन्मूर्त्तिर्हिधा भवति शुक्लकण्ठमे-
दात्, या शुक्ला सा परब्रह्मरूपा, यच्छुक्लं “तद्ब्रह्मेति”
श्रुतेः । तस्मान्निर्गुणायमादाविर्भूतमहत्तत्त्वादिद्वारा क-

द्रास्थो यमावतारः, तस्माज्जातः कृष्णवर्णो यमः सर्वव्या-
पकः विष्णुसंज्ञः, तन्नाभिकमले जातो रक्ताधिकत्वाद्रक्त-
वर्णास्थो ब्रह्मास्थो यमः, तद्द्वारा किलाष्टदिगोशाः सूर्या-
दियहाः सर्वचराचरात्मकं जगदिति कृत्वा स्वयं पुण्य-
पापकर्मापाधिद्वारा सर्वप्राणिशिक्षां कुर्वन् दक्षिणदिक्प्रा-
ञ्चरदण्डप्राणिर्महिषवाहनारूढो यमदेवो वर्तते वेशधा-
रीव । निजसत्यज्ञानानन्तलक्षणं विहाय किञ्चिज्ज्ञ इव
इन्द्रादीनां स्वाशानां मध्ये स्वयमपि किञ्चिदिव लक्ष्यते,
भस्मान्तर्गताङ्गार इव, पवनान्तर्गताग्निरिव समुद्रान्तर्गत-
वाङ्मिव इव, मेघान्तर्गतजलमिव, जडान्तर्गतामेव, घटा-
न्तर्गतदीप इव, सरोऽन्तर्गतपद्ममिव भाति । तस्मात्
जगत्कारणवाक्याभिप्रायरूपं शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं ब्रह्म यमस्त-
स्यांशः सगुणः, शुद्धयमोपासनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । सगु-
णनीलवर्णयमोपासनमस्माभिः क्रियते तेन मूलज्ञाननि-
वृत्तौ यम एव सर्वमिति बोधोत्पत्त्यनन्तरं शुक्तयमप्राप्तिरेव
मोक्ष इति च । तस्मात् यूयं मोक्षकाङ्क्षिणः किल तस्मात्
यमोपासनं कुरुध्वं तत्कटाक्षलेशेनैव मुक्तिर्वी भविष्यतीति
प्राप्ते परमगुरुरेवं पठति, भोः किङ्करादयः शृणुध्वं यूयं,
भवन्मतमनर्हं, कथं, श्रुत्यादिसर्ववाक्प्रपञ्चविरुद्धत्वात् ताव-
देद्विरोध एव भवति । पुरा नचिकेताः किल पितृशा-
पात् यमपुरं प्राप्तः, तद्द्वारे त्रिरात्रमनशनवृत्त्यैव उवास,
तं सूर्यवर्चसं नचिकेतसमतिथिं दृष्ट्वा वेपमानशरीरो यम
इदमुवाच, “तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्ष्टहे मेऽनघ्नन् ब्रह्मन् !
अतिश्चिमे नमस्यः । नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् ! स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्

प्रति त्रीम् वरान् वृणीष्येति ।” एवं नमःपुरःसरं यमेना-
 हरेणोक्तः नचिकेताः किल वचनमुवाच । “शान्तसङ्कल्पः
 सुमना यथा स्यात् वीतमन्युर्गीतमो माऽभिमृत्वा त्वत्पृष्टं
 माऽभिवदेत् प्रतीतः एतत् व्रथाणां प्रथमं वरं वृणे” इति न-
 चिकेतसोक्तो मृत्युः पुनराह, “यथा पुरस्तात् भविता प्रतीत
 औद्दालकिराकृणिर्मत्पृष्टः, सुखं रात्रीः शयीता वीतमन्युः
 त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तं, स्वर्गे लोके न भयं किञ्च
 नास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति, उभे तौत्वा अशना-
 यापिपासे शोकातिगो मादते स्वर्गलोक इति” पितृ-
 सीमनस्य काङ्क्षिणो नचिकेतसः तत्पितुश्च जरादिदोष-
 बिहीनं स्वर्गलोकप्राप्तिरूपं फलं शान्तसङ्कल्पविग्रहादिफलञ्च
 सम्यक्प्रदं मृत्युं नचिकेताः पुनराह द्वितीयं वरम्, “स त्व-
 मग्निं स्वर्गमध्ये षि मृत्वा प्रब्रूहि तं अहधानाय मद्भ्यं, स्वर्ग-
 लोका अमृतत्वं भजन्त एतद्वितीयेन वृणे वरेणेति” नचि-
 केतसा पृष्टेन यमेन प्रोक्तो द्वितीयवरस्त्रेताम्निरूपः, “त्रि-
 नाचिकेतः त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्म्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ब्रह्म-
 यज्ञं वेदमीदं विदित्वा निचाय्ये मां शान्तिमत्यन्तमे-
 तीति” । एवमुक्तो नचिकेताः तृतीयवरप्रार्थनामकरोत्, येयं
 प्रेते विषिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके, एत-
 द्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः” इति पृष्टः
 यमस्तद्वरस्य रहस्यतत्त्वगोचरत्वात् बहुधा द्रव्यवाहममति-
 चिरायुः पुत्रमुखं फलं दास्यामि तृतीयवरार्थमिति बहुधा
 लोभयित्वा पञ्चान्निराशालोभनीयं नचिकेतसं दृष्ट्वा प्रणम्य
 इदमाह “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति, तपांसि सर्वाणि

यद्ददन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मार्थं चरन्ति तन्ने पदं संग्रहेण प्रब्रवीम्योमित्येतदिति ।

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थितमीश्वरम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति” च ॥

“यस्य ब्रह्म च चतुर्होमे भवत ओदनं मृत्युर्वस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति” । जाग्रदाद्यवस्थासाक्षी स्वयमशीरः शुक्लयमस्तेजोमयसुरीयः परमात्मा मूर्ध्नि पूर्णमण्डलाकारेण विराजमानः सर्वातीतः सर्वकारणं परं ब्रह्मास्ति तस्य गुणातीतत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वेन च तदुपासनमत्यन्तगहनमपि तदधःप्रदेशवर्त्तमानपरमाङ्गुष्ठमात्रपुरुषेणो मनोलयं करोति स मुक्त इति । किञ्च सर्वसंहारकर्तृत्वं तस्य प्रतिपादयति ब्रह्मचत्राद्युपलक्षितं जगन्मृत्युरूपसेचनमिति च संह्यगुपदिष्टो नचिक्वेताः कृतार्थो भूत्वा पितरं प्राप यमस्यैव परब्रह्मत्वे प्रीत्यमाने स्ववाक्येऽप्रामाण्यप्रसक्तिः यस्यात्मनो जगदन्नं मृत्युरूपसेचनमिति तस्यैव स्तोपसेचनत्वविरोधात् । अतो यमान्यद् ब्रह्म सर्वकारणं परिकल्पनीयम् । यमादीनां किञ्चिज्ज्ञत्वेन यमाद्युपास्यं ब्रह्म सगुणं सर्वकारणञ्च निर्गुणं परं ब्रह्म सदेव सौम्येदमय आसीदित्यादिकारणवाक्यप्रतिपादितम् । सगुणं सृष्ट्यादिकारणं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्, अतो लयमूर्त्तेः शिवस्य महदुदरं प्रलये चतुर्मुखादयो देवा इन्द्रादिदिक्पतयः सूर्यादिग्रहाः पृथिव्यादिभूतानि चराचरं सर्वमपि जगत् प्रविशन्ति तदानीं किल सर्वजगद्रूपात्मभक्षणकाले उपसेचनं नाम उपदेशो यमो भविष्यति तत्तादृग्यमस्य

लिङ्गादिधारणेन मुक्तिरिति अनृतमुक्तं भवता यमादिगुणा
किङ्करेण । पुराणेष्वपि मार्कण्डेयादिषु यमार्दितेषु शत्रु-
सूदनो भक्तवत्सलो महादेवः स्वतन्त्रो यमं निषीध्य भक्त-
पालनमकरोदिति महापातकिनः सुन्दरनाम्नो ब्राह्मणस्य
यमदूतैराकृष्यमाणे जीवे धनलोभात् कृतैकशिवरात्रिजाग-
रणफलतुष्टमहादेवदूतैः सर्वोत्कृष्टबलवद्भिस्ताडिता यमदूताः
सुन्दरं परित्यज्यापलायन्त । शिवदूतैर्नीतः सुन्दरः शिव-
भक्ताग्रगण्य इव कैलासे वर्त्तमानः इति च पुराणेषु वर्त्तते ।
अजामिलो ब्राह्मण्यकर्म परित्यज्य चण्डालीसंसर्गतः पुत्रान्
पञ्च लब्ध्वा कनिष्ठनारायणाख्यपुत्रनामोच्चारणात् त्यक्त-
कलेवरस्य ब्राह्मणस्य सूक्ष्मशरीरे यमदूतैर्नीयमाने बलात्का
विष्णुदूताः समागत्य अजामिलं स्वर्लोकं प्रापयन्ति स्म,
दुर्बलिनस्तु यमदूतास्तैर्भग्नकलेवरा रुदन्तः सन्तो यमलोकं
गताः इति वर्त्तते । तस्मात् यूयं किङ्करादयस्तत्तलिङ्गाः
शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य ज्ञानसन्ध्यावन्दनस्वाध्यायपितृतर्पण-
वैश्वदेवातिथिपूजादिकं कर्म समाचरथ । एवं निष्पा-
पात्मानः सद्गुरुरूपदेशात् ब्रह्मस्वरूपं ज्ञात्वा मुक्ता भवथ
इत्युक्ताः किङ्करादयः परमगुरुं नत्वा शुद्धाद्वैतव्याश्रिताः
सच्छिष्या बभूवुः ॥

इत्यानन्दगिरिकृतो यममतनिवर्हणं नाम चतु-

स्त्रिंशत् प्रकरणम् ।

पञ्चविंशत् प्रकरणम् ।

—*—

तस्मात् प्राप प्रयागाख्यं स्थलं पुण्यविवर्धनम् ।

गङ्गाया यमुनायाश्च सरस्वत्याश्च सङ्गमम् ॥

तत्र परमगुरौ समास्थिते वरुणीपासकाः पाशचिह्नाः
वायूपासका ध्वजाचिह्नाः भूमिदेवोपासकाः पूर्णाङ्गास्तीर्थो-
पासका विन्दुचिह्नाश्च समागताः । समागत्य तीर्थपति-
प्राणनाथानन्तजीवनदास्याः स्वशिष्यैः सहैदमूषुः, स्वामिन्
आचार्य ! मदीयमतमतिविचित्रमत्यन्तपुण्यदं शृणु । अहं
किल तीर्थपतिः, मदीशो वरुणः सर्वदेववन्दितचरणार-
विन्दः सर्वेषां जीवन इति च सर्वोत्कृष्टः स एवोपासनीय
इति । ततः प्राणनाथः स्वामिनं नत्वेदमाह, स्वामिन् ! मन्म-
तेशो वायुः किल सर्वदेहप्राणरूपः स एक एव लोकैरुपास-
नीयः । “ये प्राणं ब्रह्मोपासते” “प्राणो हि भूतानामाशु-
रिति” श्रुतेः । अतः प्राणीपासकानामस्माकं तदङ्गपरि-
शुद्धगात्राणां न विचारः कर्त्तव्यः किल इहामुत्र च । ततः
परमगुरुमनन्तो नत्वेदमुवाच, स्वामिन् ! मदीयमतमुत्तमम्,
भूमिः किल सर्वकारणम् । “स्थानापृथिवी भवानृक्षरा-
निवेशनीया स्वा नः शर्म सप्रथा” इति श्रुतेः भूमे सर्वोत्-
कृष्टत्वात् सर्वदेवमयत्वाच्च तदुपासकानामस्माकमिहामु-
त्रापि न विचार इति । ततः स्वामिनं जीवनदो नत्वेद-
मुवाच, स्वामिन्नस्मत्तमति विचित्रतरम् । तीर्थस्थ

ब्रह्मरूपत्वात् तदुपासनमेव सर्वैर्मुमुक्षुभिः कर्त्तव्यम्, तद्व्यति-
रिक्तपरमाभावात् त्रिवेणीतीर्थविन्दुसेवनमात्रेण ब्रह्महत्या-
दिदोषशान्तिर्भवति । दर्शनमात्रेणैवेति केचिद्वदन्ति,
“अस्व त्वद्दर्शनामुक्तिर्न जाने स्नानजं फलमिति” नार-
दोक्तेः । किञ्च उदकस्यैव सर्वात्मकत्वं श्रुत्या दर्शितम्,
“आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणोऽर्णवः ।
आपः पशवः आपोऽन्नमयोऽमृतमयः सम्नाडापो विरा-
डापः । स्वराडापो वा छन्दास्यापोऽज्योतींश्चापोयजुंश्चापः”
इत्यादितः सर्वमयत्वे तीर्थस्य ब्रह्मत्वं सिद्धम् । तदुपास-
कानामस्माकमिहामुत्र न विचारः कर्त्तव्य इति । तस्मा-
द्भवन्तोऽपि मोक्षकाङ्क्षिणः सर्वदा तीर्थोपासनं कुरुष्वमिति
प्राप्ते परमगुरुभिरिवमुच्यते, भोस्तीर्थपतिप्राणनाथानन्त-
जीवनदाय्याः शृणुध्वं, युष्मन्मतानि अप्रमाणानि, जगत्-
कारणवाक्यविरुद्धत्वात् । प्रथमं वरुणोपासनमनुचितम्, तस्य
जगत्कारणत्वाभावात् । तथा वायोरपि परमत्वाभावः, चर-
पञ्चभूतान्तःपातित्वात् । भूमेरपि तद्वज्जन्यदर्शनात् यज्जन्यं
तदनित्यमिति मानम् । “आत्मन आकाशः सम्भूतः,
आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथ्वी” इति
श्रुतेः तीर्थस्यानित्यता; किन्तु भूतानां मध्ये तीर्थस्थोत्त-
मत्वं वर्णयति, “आपो वा इदं सर्वमिति” । चरज्ञानेना-
चरपरब्रह्मप्राप्त्यभावाद् युष्माकं कथं मुक्तिरस्ति । तदभा-
वाज्ज्ञानस्यापि फलाभावो वक्तव्यः, उपास्यानामनित्य-
त्वात् । तस्मान्मोहबुद्धिं परित्यज्य शुद्धाद्वैतविद्यानि-
रता भवथ । विश्वतैजसप्राज्ञातीतपरमाङ्गुष्ठमात्रब्रह्मद्वारा

मनोस्त्रयानन्तरं पूर्णमण्डलाकारं शुद्धं ब्रह्म प्राप्य मुक्ता
भवथ इत्याश्रयः परित्यक्तलिङ्गाः शुद्धाद्वैतविद्याश्रिताः
शिष्या बभूवुः ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ वरुणवायुभूम्युदकसेवकमतनिवेर्हणं
नाम पञ्चविंशत् प्रकरणम् ॥

षट्त्रिंशत्प्रकरणम् ।

—::*:—

एवं निराकृतेषु पुनरन्यः शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । स
किल स्वामिनं प्रणम्येदमुवाच, मम मतं सुखदं, तथाहि
मया मार्गे किञ्चिद् दृष्टं तस्मावधानेन शृणु ।

मृगतृणाश्वसि स्नातः खपुष्पकतशेखरः ।

एष बन्ध्यासुतीयाति शशमृङ्गधनुर्धरः ॥

तं दृष्ट्वा देवभावेन प्रणम्य शिरसा भृशम् ।

आगतोऽस्मि यतिश्रेष्ठ ! तवान्तिकमहं द्रुतम् ॥

इति श्रुत्वा भो विचित्रतर ! त्वन्नाम किम् इत्याचार्यै-
रुक्तः स तु पुनरुवाच, स्वामिन् ! अहं निरालम्बनामा,
मत्पिता कल्पितरूपनामा, मन्माता निर्भरिता, इति नि-
शम्य परमगुरुरिदमाह, भो निरालम्ब ! भवन्मतमसमञ्ज-
सम् । कथम् । तस्य शून्यत्वात्, शून्यस्यैव परब्रह्मत्व-
मिति यदुच्यते तदयुक्तम् “तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति”
श्रुतेः । सूर्यकोटितेजोरूपस्य ब्रह्मणः शून्यत्वं वक्तुमनुचितं,
तदधिकतत्त्वमतत्त्वरूपाभावादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सर्वै-
रूपासनीयमिति सिद्धान्तः । तस्मान्मूढबुद्धिं परित्यज्य

शून्यमतं त्यक्त्वा शुद्धाद्वैतविद्याश्रितो भव इति नियमितो
निरालम्बः पुनराह स्वामिन् ! आकाशस्य ब्रह्मत्वं युक्तं
किल । कथं । व्यापकत्वाद्देहमूलकत्वाच्च । तथाहि ।
“आकाशो ज्येष्ठो ज्यायानाकाशः परायणमाकाशं प्रत्यस्तं
यन्तीति” । किञ्च वेदान्ते “ॐ आकाशस्तस्मिन्नात्” इत्य-
धिकरणे आकाशस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिर्निर्धारिता । अतः श्रुति-
तात्पर्यात् ज्यायस्त्वपरायणत्वे निर्धारिते । आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति” इत्यादिना लयस्थानाच्चाकाश एवेति कृत्वा सूक्ष्मा-
दिकारणमाकाश एव ब्रह्मेति प्राप्तिः । पुनराचार्यैरिद-
मुच्यते, किं निरालम्ब ! मूढतम ! ब्रवीषि, कथमाकाशस्य
ब्रह्मत्वमुचितं वक्तुम् । आकाशलवसलिलोशाभ्यां जातस्य
शब्दस्याकाशगुणत्वात्, सगुणस्याकाशस्य कथं ब्रह्मत्व-
प्राप्तिः । भूतरूपस्याऽस्याकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्
कार्थ्यभूतोत्पत्तिलयस्थानमाकाशः किल तस्यापि ब्रह्मज-
न्यत्वं वर्तते एव । किन्तु आकाशशब्दः साधारणो ब्रह्मा-
काशयोर्वर्तते । “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” ।
आकाशोऽपि नामरूपयोर्निर्वाहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति
ज्यायस्त्वपरायणत्वादिगुणा अपि भवन्त्येव निर्निमित्ते
नभस्यवस्थिताः । तथाहि । “ज्यायान् पृथिव्या ज्याया-
नन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति
श्रुतिः । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्धातुः परायणमिति” ।
अपि च अन्तर्वत्त्वदोषेण कालावत्यस्य पक्षं नुदित्वा अन-
न्तरं किञ्चिद्वक्तुकामेन शैवलिना आकाशः परिगृहीतः,
तदाकाशमुद्गीथे सम्पाद्योपसंहरति, “एष को वरीयानु-

ज्ञेयः स एषोऽनन्त इति ऋचः । अक्षरे परमे व्योमन्
 सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता”
 इत्यादि श्रुतिभ्य आकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निर्धारिते
 शून्यवादिनिरालम्बनामा परमगुरुं नत्वेदमाह, स्वामिन् !
 भवत्पाददर्शनेन कृतार्थोऽहं पुनर्ब्रह्म बोधुमिच्छामि, तदुप-
 देशं कुरु इति जल्पन्तं निरालम्बमिदमाह गुरुः, “ॐ
 आकाशस्तस्मिन्नात्” इत्यधिकरणसूत्रवाक्याभ्यां ब्रह्मैवाकाश
 इति सम्यग्हृदयकमलायनिष्ठसूक्ष्मविवराकाशोदहराख्यो
 ब्रह्म, तदुपास्य त्वं कृतार्थो भवेत्युक्तः शुद्धाद्वैतविद्याश्रितः
 शिष्योऽभवत् ॥

इत्थानन्दगिरिकृतौ शून्यमतनिवर्हणं नाम

षट्त्रिंशत् प्रकरणम् ।

सप्तत्रिंशत्प्रकरणम् ।

—::०::—

एवं परिहृते शून्यमते पुनरन्यो बालचन्द्राङ्गविराज-
 मानभुजद्वयः आदिवराहोपासकः स्वामिनं नत्वेदमुवाच ।
 भो यतिश्रेष्ठ ! कल्पान्ते किल एकीकृतसकलवार्धिजल-
 निमग्नभूम्युद्धरणहेतुभूतस्यादिवराहस्य मतं मदीयं विद्धि,
 भगवतो दंष्ट्रादण्डाग्रे सप्तसमुद्रकुलाचलादियुता क्षितिः
 कमलमात्रं तिष्ठते, तस्मात् सकलजगत्कारणं सगुणनि-
 गुणं ब्रह्म सर्वैर्मुमुक्षुभिः स एक एव परायणं, अतो
 भवन्तोऽपि मोक्षकाङ्क्षिणो दंष्ट्राङ्गयुतभुजाः वराहोपासकाः

भवध्वमिति प्राप्ते पठत्याचर्यः, भी वराहोपासक ! भव-
 न्ततमनर्हम्, कुतः वेदविरोधात्, तत्कथं ब्राह्मणेन तपः
 कर्त्तव्यमित्येव ब्राह्मणलक्षणं शास्त्रे प्रतिपादितम् । “तपो
 ब्रह्मा तपः शीघ्रं तपः सत्यं तपो व्रतं तपः शान्तं तपो दम-
 स्तपः शमस्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूभुवर्ब्रह्ममात्रं स्या-
 देतस्तपः” इति तप एव ब्रह्म, वृद्धतेर्धातोर्धभूतं कृत्स्नं
 वस्त्वभिधीयते तत् समाधिकवस्त्वभावात् । ब्राह्मणस्ताव-
 न्निवृत्तस्तुमात्रमस्ति तेन न ब्रह्माभिन्नो जीव इति । अतो
 जगदुपादानकारणस्यास्य सृष्टिस्थितिलयाद्या ब्रह्मजीवा जाता-
 स्तैश्चिह्नैरङ्गनीयमिति यदि प्रामाण्यं तर्हि मत्स्यकूर्मादि-
 चिह्नैः शिरःप्रभृतिगालेषु यथाशक्यमङ्गनीयम् । ब्राह्मण-
 व्यतिरिक्तस्यैवाङ्गनप्रयोजनं न तु ब्राह्मणानाम् । ब्राह्मणं
 कर्म कुर्विति तत् प्रयासस्यान्यथासिद्धत्वात् । विप्रीचितं
 कर्म परित्यज्यादिवराहोपासनं कर्त्तव्यमिति को वाऽशनि-
 पातस्तवागतः । “उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति” श्रुतिः
 क्व गता । ब्राह्मण्याचारं परित्यज्य शूद्राचारपरिग्रहणं
 कथं भवता कृतम् । “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि
 विप्रकर्त्तव्यविधिषवनानि तव शिक्षां किं न कुर्वन्ति । समुण-
 ब्रह्मोपासना कर्त्तव्येति चेत् तथापि “ब्रह्मविष्णुरुद्राः सम्प्र-
 सृयन्त” इति प्रमाणम् । तेषामेकतमेनोपासनेन भवि-
 तव्यम्, किमर्थं तदपि नाङ्गीकृतमभवत् । वराहदंष्ट्रा-
 दण्डचिह्नं धृतं किमर्थं भवताऽहितम् । अतः सदाचारं
 परित्यज्य दंष्ट्रादण्डाङ्गविराजमानभुजः पशुमार्गेण वर्त्तय,
 शानं विना मीक्षाभावः, दण्डास्तावत्त्वम् कर्म्मोत्सङ्गं वर्त्तये

कर्मातिक्रमी दृष्टः इति मन्वादिक्तधर्मशास्त्रेषु प्रमाण-
दर्शनात् । तस्मात् स्वयं मूढबुद्धिं परित्यज्य विगतलिङ्गः
स्वकुलोचितसत्कर्मं कुर्वन् वर्त्तय, शुद्धाद्वैतमिदोपदेशं
गुरुमुक्तात् प्राप्य मुक्तो भवसीति सम्प्रगुपदिष्टो वराहः
परमगुरुं नत्वा तन्मुखारविन्द्यात् पारमार्थिकं ज्ञानं लब्ध्वा
नक्षणाख्यः शिष्यतरोऽभवत् ॥

ब्रह्मानन्दगिरिकृतो वराहमतनिबर्हणं नाम

सप्तत्रिंशत् प्रकरणम् ॥

—०—

अष्टविंशत् प्रकरणम् ।

एवमेतन्मते परिहृते पुनरन्यथतुर्दशलोकोपासकः काम-
कर्मनामा समागत्य यतीशं नत्वेदमाह, स्वामिन् !
लोकसङ्घएवेश्वर इति कृत्वा लोकानामुपासकोऽहम्,
लोकानुग्रहादेव सर्वलोकप्राप्तिफलं सम्यगस्ति, तस्मात्
इहामुत्रापि न विचारः कर्त्तव्य इति, भवन्तोऽपि मुक्ति-
काङ्क्षिणः सत्यलोकवासेच्छातः प्रतिदिनं लोकोपासनं
कुरुध्वम् । प्रसन्ने लोकसङ्घे सत्यलोकावाप्तिरिति सर्वो-
न्नतफलं प्राप्यथ इति प्राप्ते भगवद्विराचार्यैरिदमुच्यते, भोः
कामकर्मन् ! मूढतम ! नास्ति किन्तव विवेकलेशोऽपि ।
लोकोपासनेन फलमस्तीति भवतोक्तम्, तेषां भौतिक-
त्वादनित्यत्वाच्च तदुपासनमनृततरम्, जडस्य फलार्पण-
सामर्थ्याभावात्, उपासनं कर्त्तव्यं यदि सगुणब्रह्मण

एव तस्यापि फलमस्येवेति सम्यगुपदिष्टः कामकर्षणनामा
परमगुरुं नत्वा तदुपदेशबलात् अद्वैतवृत्त्याश्रितोऽभवत् ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ लोकमतनिवर्हणं नाम

अष्टत्रिंशत् प्रकरणम् ॥

एकोनचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

—३—

एवमेतस्मते परिहृते पुनरन्ये गुणोपासकाः प्रवृत्ति-
छन्ते, ते किल स्वामिनमिदमाहुः, स्वामिन् ! गुणाः किल
लोककर्तारः ब्रह्मादिदेवकारणं किल, अतो वयं गुणो-
पासनामान्नेन कृतार्थाः । सर्वस्यापि प्रपन्नस्य गुणमय-
त्वात् सर्वलोकपूज्यत्वं गुणोपासकानामस्माकमस्ति । तस्मा-
द्भवन्तोऽपि गुणोपासनं कुर्वन्तो मुक्ता भविष्यन्तीति प्राप्ते
दुष्टमतप्रिचायै आचार्यैरिदमुच्यते, किमुक्तं भवद्भिर्मूढतमै-
र्गुणोपासनं कर्त्तव्यमिति, तदनुपपन्नम्, तेषां जन्यत्वात्
अशाश्वतगुणोपासनेन किं शाश्वतफलरूपोमीक्षोऽस्ति ।
तस्माच्चूडबुद्धिं परित्यज्य शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य सत्याख्य-
शिलाविगतवेषभाषा भवन्न इति प्रीक्षास्ते कृतविलासाः
यतिशिष्या बभूवुः ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ गुणमतनिवर्हणं नामैकोन-

चत्वारिंशत् प्रकरणम् ॥

चत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

—::#::—

एवमेतेषु गुणोपासकेषु परिहृतेषु साङ्ख्यः प्रधानवादी कश्चित् प्रत्यवतिष्ठते, स त्वाचार्यस्वामिनमिदमुपाच, प्रधानं जगदुपादानकारणम्, तस्मिन् साङ्ख्यानां स्मृतिः किल प्रमाणम्, मन्वादिस्मृतिवत् तत् स्मृत्यर्थमिव श्लोकरूपेण ऋषिकल्पितमात्रेण स्मृतिरास्तीत् । अतो वेदार्थानां प्रमाणभावात् स्मृतिरपि प्रमाणमिति तद्वज्जलात्प्रधानस्य जगदुपादानकारणत्वं सिद्धमासीत् । तच्च किञ्चायं श्लोकः स्मर्यते ।

“गुणसाम्यं प्रधानं हि महत्तत्त्वादिकारणम् ।

अव्यक्तं व्यक्तभावश्च जगत्त्रैकं परात्परम् ॥” इति ।

तदुपासनमात्रेण मुक्तिः सम्बहिता नृणाम् ॥ इति ।

कपिलादिभिराचार्यैरादृतं योगमुत्तमम् । इति च ।

तस्मात् साङ्ख्यानामस्माकं प्रधानमेकमेव शरण्यं मोक्षेच्छूनामिति प्राप्ते श्रीमद्भिरिदमुच्यते, भोः साङ्ख्य ! भवन्मतमनुचितम्, कथं, प्रमाणाभावात् । स्मृतिः प्रमाणमिति यद्युच्येत तच्च सम्भवति । वेदानुकूलायाः स्मृतेरेव प्रामाण्यात्, वेदगर्हितं साङ्ख्यस्मृतिसिद्धमप्रमाणमेव प्रधानम्, तस्याशब्दत्वात्, ईक्षित्वाभावाच्च । अतएवाचार्यैः, ॐ “ईक्षतेनांशब्दमित्यधिकरणे, अशब्दं प्रधानं नहि प्रमाणम्,

ईक्षतेरिति भाष्ये प्रतिपादितम्, अचेतनस्य प्रधानस्य ईक्षित्वासम्भवात् चैतन्ये ब्रह्मस्यैव जगदुपादानकर्तृत्वम् ।
 “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् नाभ्यत् किञ्चनमिषत् ईक्षत लोकानसृजा” इत्यादि तृतीयकाण्डे “स ईक्षत बहुस्यां प्रजायैयेति सदेव सौम्य इदमय आसीत् ब्रह्मा वा इदमय आसीत् एको ह वै नारायण आसीत् एको रुद्री न द्वितीयोऽवतस्थे” इत्यादि ब्रह्मकारणवाक्यानि, कथमचेतनं प्रधानं प्रशंसन्ति । तस्मात् साङ्ख्य ! मूढबुद्धिं परित्यज्य शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य सुखी भवेत्युपदिष्टः परम-
 गुरुं नत्वेदमुवाच, स्वामिन् ! महानुभाव महत्तत्त्वादिकारणमव्यक्तं वेदचोदितमेव प्रधानम्, तत्कथमशब्दं भवितुमर्हति, यतः कण्ठतः,

अचिन्त्यमव्यक्तमरूपमव्ययं तच्चा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
 अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं श्रुत्यमुखात् प्रमुच्यते ॥

इति । श्रुती अव्यक्तसंज्ञं प्रधानं प्रतिपादितमेवेति पुनः साङ्ख्यमते प्राप्ते परमगुरुभिरेवमुच्यते । भोः साङ्ख्य ! भवदुक्तमनर्हम्, कथम्, अव्यक्तं प्रधानं श्रुतिसिद्धं न भवति । अव्यक्तस्य महत्तत्त्वबीजरूपत्वे सगुणादुररूपादव्यक्तं सकलवदभवत्, तस्यैव प्रधानत्वं त्रिगुणसाम्यमिति प्रधानं यद्युच्येत तदयुक्तम्, गुणत्रयसाम्यप्रधानोपासनेन सत्त्विद्रेकज्ञानं कथं सिद्ध्यति । ज्ञानं सात्त्विकमित्युक्ते गुणसाम्यावस्थाया-
 मेकगुणवृत्तसम्भवात् मोक्षस्थानर्पणयोग्यमपि कथं जगत्कारणमिति यद्युच्येत तदपि न समञ्जसम्, अतन्निवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् साङ्ख्य ! मूढकल्पितप्रधानकारणं परि-

त्यज्य शुद्धाद्वैतविद्याश्रयस्त्वं सुखी भवेत्युक्तः साङ्ख्यः परम-
गुरुं नत्वा तदुपदेशेन तच्छिष्योऽभवत् ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ साङ्ख्यमतनिवर्हणं नाम चत्वारि-

शतप्रकरणम् ।

एकचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

—:~:—

एवं परिहृते साङ्ख्यमते पुनरन्यः कापिलयोगवित्
प्रत्यवतिष्ठते । स तु किल आचार्यस्त्रामिनं नत्वेदमुवाच,
स्वामिन् ! मदीयमतमतिविचित्रतरम्, योगीनः सुक्तिरिति
निगमागमवचनदर्शनात् । तथा हि,

“त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमित्यादि ।

विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरःशरीरः ।

अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ॥

हृत्पुण्डरीकं विरुजं विबुधं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ।

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपिणं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥

तदादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥

ध्यात्वा पुनर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षं तमसःपरस्तात् ।”

इति । आगमेष्वयजपाविद्याया मूलाधारचक्रमारभ्य सह-
स्रारपर्यन्तं षट्चक्रस्थदेवतानां गणपत्यादीनां सम्यगुपास-
नेन ब्रह्मनाडीविले जाते ततः कुण्डलिनीं मूलाधारचक्रस्थां

वामपादपार्श्वनिपीडितपायुबलात् प्राणापानवायुं क्व गुरु-
पदेशात् कृत्वा तद्देशात् समुत्थाप्य प्रतिचक्रमेदेन सह-
स्त्रारं प्रापयित्वा तच्चूलाधारे पुनः स्थापयित्वा ब्रह्मा-
नन्दसुखभुक् पुरुषः मुक्तो भविष्यति इति । अतो यूयं
मोक्षकाङ्क्षिणी योगमाश्रयध्वम् इति ॥ तत्राचार्यः पठति,
भोः कापिल ! भवन्मतं सुतरामनर्हम्, कुतः, प्रमाणा-
भावात् । प्रमाणम्, विविक्तदेश इत्यादिलिखितमेवेति
यद्युच्येत, तच्चा न वक्तव्यम्, व्यक्तं तदादिवाक्यैरिह दहर-
विद्यैव प्रतिपादिता, न योगः । अजपाविद्यायामाग-
मोक्तबलाद्योग इति यद्युच्येत, तदपि न सम्भवति । अजपा-
मूलमन्त्रस्य हंसरूपत्वेन सोऽहमित्यर्थे निर्द्धारिते परजीव-
योर्भिदागन्धलेशाभावात्, कथं योग इति वक्तुं शक्यते ।
मन्त्रवशाद्योगस्याप्राप्तावपि कुण्डलिन्या षट्चक्रमेदनमात्रं
योग इति यद्युच्येत, तदपि न मानम्, मुक्तिमार्गाभावात् ।

“सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥

इति निषेधस्वान्यपरत्वात् । किञ्च, ज्ञानाधिकारपरामर्शो-
ऽपि “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितः अद्वा-
न्वितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानमनुपश्येदिति” नियमः प्रति-
पादितः । अनुशब्देन ब्रह्मविषयैकवेदान्तशास्त्राङ्गीकार-
मात्रञ्चोच्यते, “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगा-
द्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-
मृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे” इति श्रुतेः । अतो योगस्य
सर्वदा निरवकाशत्वात् अप्रामाण्ये प्राप्ते पुनः कापिलः

सकललोकगुरुं स्वामिनमिदमुवाच, भोः परमयतिवर्थ !
योगो न मुक्तिकारणमिति भवदुक्तम्, सत्यं मुक्तिस्वरूपान-
भिन्नस्त्वमेवं जल्पसि ।

“अज्ञात्वा खेचरीमुद्रां ब्रह्मघ्नोऽहमिति द्विजः ।

यो वदेत्तस्य जिह्वाघाच्छेदं कुर्विति शासनम् ॥

नदीक्षितयसंयोगं त्रिकूटाख्यमिति द्विजः ।

ब्रह्माहमिति वो ब्रूते तज्जिह्वाच्छेदमाचरेत् ॥

अविदित्वा द्विजो यस्तु शृङ्गाटकमतोपरि ।

ब्रह्माहमिति यो ब्रूते तज्जिह्वाच्छेदमाचरेत् ॥

मनोऽन्या स्वरूपं हि पूर्णमण्डलमार्गतः ।

अविदित्वा ब्रवीद्ब्रह्मेत्यस्य जिह्वां हि सञ्चिनेत् ॥

अङ्गुष्ठमात्रस्य पुंसः स्थानज्ञानं विना द्विजः ।

ब्रह्मास्मीत्युच्यते यो वै तस्य जिह्वां हि सञ्चिनेत् ॥

अवस्थाक्षितयस्थानं नीचोऽन्तविगर्हितम् ।

अज्ञात्वा ब्रह्म यो ब्रूते शिरस्तस्य पतत्यधः ॥

इत्याद्यनेकगोप्यलक्षणस्थानव्याप्तं ब्रह्मस्वरूपं योगशास्त्रं
विना ज्ञातुमशक्यम्, लययोगे तत् प्रपञ्चस्यातीवदर्शनात्,
“लयवित् परमं ब्रह्म याति नान्येन वर्त्मना” इति योग-
परस्य निषेधदर्शनात्, लयभिव्रजानस्य योगोऽवश्यमङ्गी-
कर्त्तव्यः । “हठवित् परमं स्थानं याति ब्रह्म सनातनम्”
इति हठयोगप्रपञ्चस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् । अतः सर्वदा अत्यन्त-
यत्नेन मोक्षकाङ्क्षिभिर्योग एवाङ्गीकर्त्तव्यः । एवं प्राप्ते
भगवद्भिरिदमुच्यते, किं कापिल ! त्वं वृथा जल्पसि, प्राणा-
यामप्रत्याहाराद्यष्टाङ्गयोगैर्न मुक्तिमार्गगन्धः सम्भवति ।

किन्तु देहशुद्धिमात्रमेव फलम् । खेचरीमुद्राविज्ञानेन मोक्षो नास्तीति भवदुक्तम्, तदत्यन्तमन्दतरम्, परिपूर्णस्य ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानं किलाभ्यसनीयम्, तादृग्विधज्ञानस्य चित्तशुद्धिमूलकत्वात्, तस्य सत्कर्मत्रयत्वादतो वेदोक्त-सत्कर्म्मैव सदनुष्ठितं तच्चित्तशुद्ध्यादिफलं जनयति । तेन नित्यानित्यवस्तुविवेके द्रह्यामुत्रार्थफलभोगविरागे श्रमदमादिषट्कसम्पत्तौ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहने मुमुक्षुत्वे जाते सति मुक्तिः सिद्धैव साधनसम्पन्नस्य श्रवणादिना, इति । श्रवणं नाम श्रीमत्परमगुरुमुखात् महावाक्योपदेशः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चन ।” एवं वाक्यचतुष्टयस्थोपदेशादेव शिष्यस्य श्रवण-सिद्धौ जातायां तद्वाक्यार्थविचारणरूपं मननमिति वाक्यार्थनिष्पन्नस्वरूपध्यानमेव निदिध्यासनमित्युच्यते, तदा सर्वात्मकब्रह्मसाक्षात्कार एव मोक्ष इति निरवद्यम् । किञ्च रहस्यवेदे महादेवेन किल श्रुकोपदेशः कृत इत्युक्तम्, तदुपदेशप्रकारोऽपि महावाक्यचतुष्टयरूप एव, तथाविधोपदेशेन शुकस्य सर्वात्मकब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धिः ।

कठप्रश्ने “आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

द्याश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ।

न नरेणावरेण प्रोक्त-

एष संविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ॥

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति

अशीयो ह्यतर्क्यमनुप्राप्तात्”

इति गुरुशिष्याभ्यां प्रयत्नात् ज्ञातव्यस्य सर्वात्मकस्य

ब्रह्मणः स्वरूपं केन वेत्तुं शक्यमिति उक्ते तत्रैवोक्तम्,

“मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन” ।

इति । एवकारेण मनोव्यतिरिक्तसाधनान्तराभाव इत्युच्यते ।

अतः शुद्धमनोवेद्यं ब्रह्मेति प्राप्ते,

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह”

इति श्रुतिर्विरुध्यते तथाप्येतद्दूषणमपक्वमनसो ज्ञातव्यम् ।
तावत्पक्वमनसः कारणशरीरस्य मनोऽन्यवस्था यदा प्रा-
प्यते तदा सदसदात्मके अङ्ग,ष्ठमात्रे पुरुषे लीनं मनो
भवति तस्यैव ज्ञानरूपत्वात्, जलमालिन्यङ्गतकरेशुबदि-
त्यूहनीयम् । इच्छाकल्पितपरिच्छिन्नरूपमात्रपरमात्मनि
मनोलये जाते मनःकल्पितसर्वप्रपञ्चोपशमाभ्युक्तिरिति
दिक् । चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्थूलशरीरस्य सूक्ष्मे सदशेन्द्रि-
यात्मके लयं कृत्वा तदपि कारणे मनोमात्रे लयप्रलयं कुर्वतः
सिद्धमनसोऽपि परब्रह्मणि लयं चिकीर्षोः पुरुषस्य जीव-
भुक्तस्य दग्धपटन्यायेन प्रपञ्चान्तःपातिनः किमु साङ्ख्ययो-
गाभ्यां प्रयोजनं विद्यते । ब्रह्मस्वरूपानभिज्ञस्य सद्गुरुरूप-
देशलेशादपि दूरगतस्य मर्त्यस्य मूलाधारादिचक्रैः स्वल्प-
मांसमयैः किं मुक्तिरस्ति । तस्माद्भूढबुद्धिं परित्यज्य निर-
स्तयोगतत्त्वः शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य सर्वपरिपूर्णं ब्रह्म सच्चि-
दानन्दलक्षणं ज्ञात्वा मुक्तो भवेत्युक्तः कापिलः परमगुरुचर-
णारविन्दहृन्मानम्नाशिरास्तदुपदेशेन शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रितः
शिष्यश्रेष्ठोऽभवत् ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ योगमतनिवर्हणं नामैकचत्वारिंशत्
प्रकरणम् ।

द्विचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

ततः पीलूनां वादिनो धीरशिवभट्टशिवगङ्गानाथादयः
परमगुरुं नत्वेदमूचुः, स्वामिन् ! अस्मदीयमतं शृणु, सा-
ङ्गमतनिराकरणमिव न सुलभम् । न्यायशास्त्रे कर्त्ता ईश्वरः
प्रसिद्धः । परमेश्वरः साक्षात् जनककर्त्ता, स एव सृष्टौ भूम्या-
द्यणुसंयोगं लये विद्योगञ्च करोति, भूम्याद्यणूनां नित्य-
त्वात् । एवं भूम्यबग्निवायुप्रपञ्चे जाते तैरेवातलवितललोक-
सृष्टिं विधाय तत्तल्लोकवासयोग्यान् प्राणिनः सृष्ट्वा स्वयं
सर्वसाक्षी सर्वं सम्पश्यन्नास्ते सर्वपरिपूर्णश्च आकाशवदिति
प्राप्ते परमगुरुः पठति, भो धीरशिवादयः शृणुध्वं, भवन्म-
तमसमञ्जसम्, कुतः, श्रुतिविरोधात् । आत्मन आकाशः
सम्भूत इत्यादिना भूतानां जन्यत्वानित्यत्वे प्राप्ते कथं नि-
त्यतास्ति “यज्जन्यं तदनित्यम्” इति न्यायात्, “अत्ता चरा-
चरग्रहणात्” इतिसूत्राच्च सर्वान्तृत्वे जगदीश्वरस्य प्रोच्य-
माने केऽवशिष्टाः पीलवो विद्यन्ते । अतः पृथिव्यादिषु
नहि नित्यत्वकल्पना युक्ता, परमेश्वर एक एव नित्यस्तद-
व्यतिरिक्तं जगदनित्यमिति सिद्धान्तः । तन्मतदूषणञ्च प्रति-
पादितं,

“अधीत्य गौतमीं विद्यां गार्हभीं यीनिमाविशेत्” ।

इति प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धभूतास्त्वकल्पनां परित्यज्य नि-
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति गुरुपदे-

भाज्ज्ञात्वा शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य सुक्ता भवथेत्युक्ताः पीलु-
वादिनस्तदुपदेशवशात्तच्छिष्या बभूवुः ।

इत्थानन्दगिरिकृतौ पीलुमतनिवर्हणं नाम द्विचत्वारिंशत्
प्रकरणम् ।

त्रिचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

—::०::—

प्रातः स्नात्वा त्रिवेण्यां हि गुरुः शिष्य समन्वितः ।

प्राज्ञार्गात्प्राप पञ्चार्धात् काशीं काशीशसंयुताम् ॥

तदानीं वाद्यादिकृतस्तुतिभिः शिष्यकृतकरतस्ततालैः
शङ्खठकादिनिनादैश्चित्रमासीत्, तत्र स्थिते त्रिमासकालं
परमगुरौ केचित् कर्मवादिनः समागत्य स्वामिनमिदमूचुः,
शृणु मतं मदीयम्, अखिलकारणं कर्मैव, जगदुत्पत्तिविप-
त्तिसम्पत्तयः कर्मण्यैव भवन्ति, तथाविध प्रमाणस्य विद्य-
मानत्वात् । “तथेतर्ह्यव्याकृतमासीत्” इति श्रुतेः, “इदं
जगदव्यक्तमासीत्” केन कर्मण्यैव तस्य स्वतन्त्रत्वात् कर्मैव
कारणम् । “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रे जैमिनिना
सिद्धान्तितत्वाच्च । तदेव स्वनिष्ठान् सृजति लये संहरति
तत्तदन्तरे पालयति ; सत्यमेव तेषां सुकृतकर्मवतां
जीवानां सुकृतयोनिप्राप्तिः । पापकर्मवतां पापयोनि-
प्राप्तिरपि दर्शिता । “अथ यदि ते रमणीयचरणा रम-
णीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
वैश्ययोनिं वेति । अथ यदि ते कपूयचरणाः कपूयां योनि-

मापद्येरन्, ज्ययोनिं वा शुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वेति” चञ्चिताचरणमावरणं कर्मैव मुख्यपापयोनिषु जन-
नकारणमिति कृत्वा सत्कर्मैव सर्वैर्मुमुक्षुभिः कार्यमिति
जीवस्य सुखप्राप्तिरेव मोक्षः, कर्मैव संसिद्धिनिमित्तकार-
णम् । अतः “कर्मण्येव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः”
इत्युक्तेर्गीतादौ लोकदृष्टान्तोऽपि कुट्यादिकर्मणा फल-
प्राप्तिदर्शनात् । तस्माद्भवन्निरङ्गीकर्तव्यं कर्मैव मुमुक्षुभि-
रिति प्राप्ते परमशुभः पठति, भवन्मतमनर्हम्, कुतः,
निगमादिवाक्यप्रपञ्चादिविरोधात् । तथाहि, “यस्यैवेत-
त्कर्म स वै वेदितव्यः” इति एतद्भगवत्कर्मैव तस्य जग-
दुत्पत्त्यादिकारणत्वात् । अथर्वशिखायां कारणन्तु ध्येय
इत्युपक्रम्य “शम्भुराकाशमध्यगः” इत्युपसंख्यतम् । अतः
सर्वकारणं ब्रह्मास्तीति सिद्धमेव । श्रुत्यन्तरञ्च, “ऋतञ्च
सत्यञ्चाभौदात्तपसोऽध्वजायत ततो रात्रिरजायत ततः
समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत अहोरा-
त्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथा पूर्वमकल्पयत् दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो भुवः
स्वरिति” ॥ अर्थस्तु वक्तव्यः, “अभौदात्तपसः” मायाशत्र-
लाद्ब्रह्मणः, ‘ऋतं’ सूक्ष्मं, महत्तत्त्वादि ‘सत्यं’ च स्थूलं
विराडादिप्रपञ्चरूपं, ‘अध्वजायत,’ तदा सूर्यादिग्रहाभा-
वात् रात्रिरेव प्रथममजायत, ततः ‘समुद्रः’ लवणादिसप्त-
रूपः, ‘अर्णवः’ गङ्गादितटिनीशः, ‘समुद्रात्’ उक्तात्,
‘अर्णवात्’ च अधिकृत्य ‘संवत्सरः’ कालः, ‘अजायत’
सम्यगस्मिन्नयनमासपक्षदिनाऽहोरात्रयामघटिकाविघटि-

कामुखसूक्ष्मकालाः युगमन्वन्तरकल्पादिस्थूलकालाश्च वस-
न्तीति संवत्सरः, स एव प्रथमं 'अज्ञावत्' इत्यविरोधः ।
ततः सूर्यादियहोत्पत्त्यनन्तरं 'अहोरात्राणि विदधत्'
ब्रह्मवचनेन प्रतिविषयभिरभिवाहोरात्राणीति निरवयवम् ।
'मिषतो विश्वस्य,' 'वशी' ब्रह्मा, 'सूर्याचन्द्रमसौ', 'यथा-
पूर्वं' पूर्वकल्पापुरोधेन, 'अकल्पयत्', सूर्येण विना अहो-
रात्रात्पत्त्यभावात् सूर्याद्युत्पत्त्यनन्तरमेवाहोरात्रात्पत्ति-
र्वक्तव्या । अचार्थक्रम एवाङ्गीकर्तव्यः, पाठक्रमविरोधात् ।
“अग्निहोत्रं जुहोति” “यवागुं पचति” इत्यत्र अग्निहोत्र-
होमान्तरं यवागुपाको व्यर्थः स्यात्, तस्मादर्थक्रमो यथा-
ङ्गीकर्तव्यः, तथैवात्राङ्गीकर्तव्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन । 'दिवं'
द्युलोकं, “पृथिवीं” भूमिष्ठातलादिसप्तलोकान्, “अन्तः”
रिचं” सूर्यादियहलोकं ध्रुवलोकपर्यन्तं, “स्वः” स्वर्लोको-
पसञ्चितमहर्जनस्तपःसत्यलोकश्च, एवं “अकल्पयत्” ।
तस्मादीश्वरः सर्वकारणं कर्मणो जडस्य नहि जगज्जन्मा-
दिकारणत्वं मन्दा अप्यङ्गीकुर्वन्ति, तत्परं कुट्यारचना-
दिकं कर्म तदेव फलदमिति वक्तुं नहि रमणीयम् । इदं
कुट्यादिरचनादिकं कर्म कुरु इत्याज्ञप्तः फलदः स्यात्,
तस्य चेतनत्वात्, अतो ब्रह्मैव जगदुपादानकारणमिति
सम्यगुक्ताः कर्मकादिनः कनकगिरितुरङ्गनाद्यादयः परम-
गुरूपदेशेन शुद्धादौ तविद्याश्रिताः क्षतार्था बभूवुः ।

इत्यानन्दगिरिक्षतौ कर्ममतनिवर्हणं नाम त्रिचत्वारिंशत्

प्रकरणम् ।

—:—

चतुश्चत्वारिंशत्यकरणम् ।

—०:०—

तदनन्तरं शिवाभरणाख्यः स्वशिष्यैः सह समागत्य स्वामिनमिदमुवाच, मदीयमतममृतमिव सर्वलोकोपादेयं चन्द्रदैवतं, सावधानेन शृणु । भगवान् चन्द्रः किल षोडशकलापरिपूर्णः सर्वदा सर्वप्राणिपोषणपरः स्वाष्टादशसहस्रयोजनविस्तीर्णमण्डलेन ब्रह्माण्डं द्योतयन् विभुरेकोऽद्वितीयः परोऽमृतरूपः स एव वर्त्तते,

“पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः” ।

इति श्रुतेः सर्वदेवत्वमिकरश्च । तथा हि स्वगात्रनिष्ठामृतं देवेभ्यो दत्त्वा तान् परिपालयति । तथा “प्रथमां पितरः पिबन्ति” इति श्रुतेः । अतः पूर्णिमादिपुण्यकालेषु चन्द्रोपासनया प्राप्तामृतपानेन मुक्तिरिति प्राप्ते परमगुरुः पठति, भोः शिवाभरण ! भवन्मतमनर्हं प्रमाणाभावात् । चन्द्रोपासनया मुक्तिरित्युक्तं तदपि न मानम् । अनित्योपासनया मुक्तिप्राप्तिरस्तीति न ह्यनुचितमेव तव रोचते । न हि मोक्षमार्गोऽप्येतद्वारा विद्यते । किन्तु द्रष्टापूर्त्तादिकर्मकृतां चन्द्रप्राप्तिः पुनर्मर्त्यलोकप्राप्तिरित्यनुज्ञामात्रेण मुक्तिः किं वर्त्तते । धूमोरात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते” ॥

इति भगवदुक्तेः, “एष देवानामन्नम्” इति श्रुतेश्च, अन्नरूपस्य

चन्द्रस्य ज्ञानेन न हि मोक्षलेशः सम्भवति, तल्लोकप्राप्तिरिति वयमपि शृशुमः । मूढतम ! शुद्धाद्वैतविद्यामाश्रित्य त्वं कृतार्थो भवेत्युक्तः शिवाभरणः सद्गुरुपदेशं लब्ध्वा शुद्धाद्वैत-विद्याश्रितोऽभवत् ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ चन्द्रमतनिवर्हणं नाम चतुस्रत्वा-
रिंशत्प्रकरणम् ॥

पञ्चचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

—*—

एवमेतस्मिन् परिहृते पुनरन्ये भौमादिग्रहीपासकाः प्रत्यवतिष्ठन्ति, ते किल अनृणः सुत्रियः कृतविद्यः शर्मिष्ठः कल्माषः ऋतवदन इत्याद्याख्याः स्वामिनं नत्वेदमूचुः, शृणु, अस्मदीयमतानि परमसुलभानि तावत्, भौमस्याग्निमूर्द्धत्वं दिगितापतित्वं श्रुतिसिद्धम् । आगमेषु चाङ्गार-कप्रसिद्धिर्वर्त्तते । ऋणविमोचनाङ्गारकादिस्तवेषु ॥

“कुमारो रक्तवर्णश्च वह्निमूर्द्धा द्युदिकपतिः ।

भूयःकीर्त्तिर्महीतत्त्वगात्रो भौमः स पातु माम् ॥

भोगमोक्षौ ददात्वस्मत्कार्थं सफलमादरात्” ॥

श्रुतिश्च । “अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् अपां रेतांपि जिन्वथ” इति । तस्मादिहामुत्र फलेच्छुभिर्भौमोपासनं कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् ; तद्वत् बुधोपासनमपि सर्वविद्या-प्रदत्वात् ज्ञानहेतुकत्वाच्च, ज्ञानं मोक्षदमतोमोक्षकारणस्य

भुधस्योपासनस्य श्रुत्यादिमूलकत्वात् तदेवाङ्गीकर्त्तव्यम् ।
 गुरुपासनं कर्त्तव्यम् ब्रह्म वेदमूलकत्वात् देवगुरुत्वाच्च ।
 अतो गुरोः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टत्वाच्च गुरुपासनमाव-
 श्यकं कर्त्तव्यम् । भृगोरुपासनमपि तद्वदेव, तस्य महर्षि-
 त्वात् । अनादिगुरुत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञिजपूज्यत्वं सिद्धम्,
 तत्प्रसिद्धिर्यजुःकाण्डे ऽभिहिता । “भृगूणां त्वाङ्गिरसां व्रत-
 पते व्रतेन ददामीति भृग्वङ्गिरसामादद्यात्” इति । तस्य
 वरुणपुत्रत्वेन तदुपदेशबलात् सर्वज्ञस्य भृगोरुपासनया
 ज्ञानसिद्धिः, तस्माद्भृगुपासनमावश्यकम् इति तावत् प्राप्तम् ।
 मन्दस्य सुखकारणत्वेन तदुपासनया दुःखनिवृत्तौ जातायां
 सुखप्राप्तिरेव मोक्षावाप्तिः, इति तदुपासनस्यापि मोक्षका-
 णत्वेन ग्राह्यत्वं प्राप्तम् । राज्ञपासनं कर्त्तव्यम्, विष्णुवच-
 नान्द्रविचन्द्रग्रहणसमर्थस्य बलिनः परमोपासनया ग्रहाति-
 ग्रहमार्गादिद्वत्तलभ्यमानत्वात्, तदुपासनमावश्यकम् इति
 प्राप्ते, तेषां भौमादीनां स्वतन्त्रत्वात् पृथगुपासनैर्धर्मार्थका-
 ममोक्षपुरुषार्थसिद्धिर्भविष्यति । अतो निःसन्देहाद्भवन्तोऽपि
 भुक्तिकाङ्क्षिणः पञ्चकारणानां ग्रहाणामुपासनं कुर्वन्तु, तेन
 कालातीतदृष्ट्याश्रिता मुक्ता भवथ इति प्राप्ते आचार्यः
 पठति, यूयमनृणादयः शृणुध्वं, भवन्मतानि नाङ्गीकर्त्त-
 व्यानि, कुतः, प्रमाणाभावात् । वेदमूलमेव प्रमाणमिति
 यद्युच्येत, तर्हि सर्वस्यापि वेदमूलकत्वमस्यैव । न हि सर्व-
 स्योपासनं युक्तम्, यच्चैतच्च जगदुपादानकारणम् “सदेव
 सौम्येदमग्र आसीत्” इत्यादि जगत्कारणवाक्प्रपञ्चवेद्यं
 तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सर्वैर्मुमुक्षुभिरुपासनोपनीयम् । तदुपा-

सकानां तत्प्राप्तिरेव मोक्षः । विना विज्ञानं शरीरिणां
ग्रहाणामुपासनेन मुक्तिरिति जडा अपि न मन्यन्ते । लो-
कानां विरुद्धग्रहपीडाशान्तये तत्तदग्रहोपासनं कर्त्तव्यमिति
वेदमूलकत्वेनावश्यकं वाक्योपयोगिकञ्च, एवं हृत्तिमतां
ज्ञानदाढत्वमनुचितमेव, तस्मात् जडाशां परित्यज्य शुद्धा-
हैतवृत्ता भवथ । गुरुणा परमे ब्रह्मण्युपादिष्टे शिष्यः पुत्रो-
ऽभवत्, शिष्येणादिष्टे तु शिष्यो गुरुरेवासीत्, गुरुः शिष्यो-
ऽभवत्, तदा

“मनोऽन्मने मनस्येव लीने ब्रह्म परङ्गतः ।

स एव सर्वसाक्षी स्यादिति वेदा वदन्ति हि” ।

श्रुत्वैतदनृणाद्यास्तु नत्वा गुरुपदद्वयम् ॥

शिष्या बभूवुस्तद्वोधे जीवन्मुक्तास्तदाऽभवन् ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ भौमादिग्रन्थपञ्चकस्यार्थाद्राहुमतस्य

निवर्हणं नाम पञ्चचत्वारिंशत् प्रकरणम् ॥

षट्चत्वारिंशत्प्रकरणम् ।

—***—

ततः क्षपणकः परमगुरुं नत्वा इदमाह, स्वामिन् !
भवदाश्रयस्थेन मया षण्मासकालोऽनुभूतः, इतः परं मन्मत-
परीक्षां कुरुध्वं, अहं यास्यामीत्युक्तः शङ्करगुरुरपि तन्मत-
सुपरिशीलनार्थमिदमब्रवीत् । भवत्करधृतयन्त्रस्य लक्षण-
मुक्त्वा शीघ्रङ्गच्छ इति । स तु क्षपणकः पुनः परमगुरुं नत्वा
सावधानेनेदं श्रूयताम् इति विज्ञाप्याह, इहं किल गोल-

यन्त्रं तदन्तर्वर्त्तिगोभूपिण्डस्य नित्यमधःपतनशीलस्यानुकूल-
हत्या सर्वग्रहर्क्षमण्डलोपेतं समान्तरमनुगच्छति, तन्मध्यस्थ-
ग्रहास्तु चक्रवेगात् प्रागुदयं प्रत्यगस्तमयं यान्ति । केचिन्मन्द-
धियः कश्चिच्छिशुमारनामा भगवान् सकलादिप्रदेशेषु ग्रह-
र्क्षगणं विभर्त्तीति वदन्ति । तदत्यन्तमसत्यम्, एकस्यस्य
शरीरिणो विवृणुतशिशुमारस्य करादिस्था ग्रहाश्च तेषां भू-
म्यधो भ्रमणहेतुत्वाभावात् । तस्मात् कालचक्राश्रिता
ग्रहाः सर्वे तस्योपरि कक्षाबद्धाश्चन्द्रादयः शन्यन्ताः काल-
रूपानुवृत्तिमाश्रिताः कालेन नित्यभ्रमणशीला इति पूर्वा-
परयाम्योत्तरवृत्तद्वयसंयोगस्थानदत्तफलांशमखण्डद्वयाग्रनि-
बद्धं कान्तिवृत्तं स्यात्, तस्मिन् किल द्वादशराशिषु स्थावर-
जङ्गमसञ्चारं कुर्वन् ग्रहराट् सूर्यो वर्त्तते, सर्वखेचरमण्डला-
श्रितं ग्रहगोलं स्वपार्श्वस्थखगोलान्तर्वर्त्तमानमध्यचिह्नमा-
र्गविम्बमध्ये ग्रहदर्शनकालस्वरूपज्ञानतो मुक्तिरिति काल-
एव ब्रह्म अतः कालविद्ब्रह्मविदिति निरवद्यम् । दिक्कालौ
नेष्टरादतिरिच्येते, मानाभावात् । न च परत्वापरत्वीनाय-
कत्वेन तत्सिद्धिः, आत्मनस्तदुन्नयनादित्यादितर्कराज्ञान्त-
वशादपि कालस्य ब्रह्मत्वे प्राप्ते तत्तुर्यांशो लघुमार्गात्तुर्य-
यन्त्रं मण्डलचतुर्भागमित्यर्थः । तत्र यन्त्रोपरि किल रन्ध्र-
द्वयमखिलं कृत्वा तन्मध्यदृष्ट्या रविज्ञानेन कालज्ञानं जा-
यते । अत्र तुर्ययन्त्रे त्रिंशज्जीवकल्पना कर्त्तव्या, ताभ्यो
नवत्यंशकल्पना, तदधः पञ्चदशघटिकादिकल्पना । एवमे-
तद्वित् सर्ववित् भवतीति सम्यगुपपादितमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते
परमगुरुः पठति, भोः क्षणिक ! कालस्य ब्रह्मत्वं तावत्

प्रतिपादितं किल, तदन्यन्तमग्राह्यम्, कथं, तस्य जन्यत्व-
दर्शनात् सावयवत्वात् । तथाहि यजुरारण्यके

“नदीव प्रभवेत् काचित् अक्षय्यात्त्यन्दते यथा ।

तान्नद्योऽपि समायान्ति ताभिः सा न निवर्त्तते ॥

एवं नाना समुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महशश्च” इति ॥

अक्षय्याद्विनाशस्थानात् कदाचित् नदी प्रभवति तां तदन्या
अल्पनद्योऽधिकनद्यश्च समायान्ति । सा ताभिरनुरूपाधिक-
रूपा सती न निवर्त्तते । एवमेव नानासमुत्थाः काला
अणुशो महशश्च संवत्सरादणवोऽयनादयो महशसु युगादयो
ऽपि सर्वेऽपि संवत्सरं कालमाश्रिताः । स तु संवत्सरः
कालः केनापि न निवार्य इव वर्त्तते । श्रुत्यन्तरे “संव-
त्सरोऽजायतेति ।” एवं जन्यस्य कथं ब्रह्मत्वं वक्तुं शक्यते ।
वैशेषिकास्तु कालमुपेक्ष्यान्योऽन्येन पञ्चविंशतितत्त्वानि विवि-
चेदमब्रुवन्, नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वम्,
एवमेवाविर्भवद्भूतचयं कलयति जगदेव कालोऽत इति ।
अतः कालतत्त्वस्य जन्यत्वादब्रह्मत्वमयुक्तम्, इति सिद्धान्तः ।
गोल्फान्तःस्था पृथिवी नित्यमधः पततीत्युक्तम्, तदपि न
मानम्, भूमेरधःपतनहेतुप्रमाणाभावात् । “मध्ये समेत-
द्रण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठतीति सूर्यसिद्धान्तवचनाच्च ।”
किञ्च भूनिष्ठपुरुषेण गगनं प्रत्युत्क्षिप्तं पाषाणादिवस्तु
भूभ्युपर्येव क्षिप्तं निपतति, तद्वद्वापि किमूच्चरितं भवता
मन्दधिया । तस्मात् भूम्यधःपतनं निरालम्बमेवासीत् । अतः
स्थिरस्य भूमिपिण्डस्यात्तर्गतवाम्योत्तरं किल सुमेरुशृङ्गाद्यं

वर्तते । तत्र दक्षिणपश्चिमदिक्स्थशृङ्गे रुद्रपत्तनं, मध्ये खलु
ब्रह्मपुरम्, प्राक्शिखरे विष्णुपुरञ्च वर्तते । तदधस्ताच्चाष्ट-
दिक्पालपत्तनानि क्रमात्सन्ति । मेरोः परितोविष्कम्भशैलाः
तच्छिखरेषु कदम्बजम्बुवटपिप्पलाख्यास्तरस धर्तन्ते । जम्बु-
वृक्षपक्षफलानां रसेन नदी, जम्बुनदीति प्रसिद्धा, तद्वशा-
देवेदं जम्बुद्वीपमिति प्रसिद्धम् । भूम्यर्धमुदक्स्थं नव-
सङ्ख्यवर्षाख्यम्, अर्धमन्यत् सप्तसमुद्रैः षड्द्वीपैरन्वितमिति
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धम् । भूमध्ये तु लङ्कापत्तनम्, तत्प्राक्
तूर्यांशान्तरेण यवकोटिपत्तनम्, तत्पूर्यक्समान्तरे रोमकम्
तदधस्तदूर्ध्वसमान्तरे सिद्धपुरम्, एवं पत्तनचतुष्टयस्य उदय-
मध्याह्नास्तमयार्द्धरात्रकालान् पञ्चदशघटिकान्तरेण पूर-
यति भानुः । एवं सति यदा लङ्कायामुदयः, तदा सिद्ध-
पुरस्यास्तमयः, यवकोट्यां मध्याह्नः, रोमकस्य चार्द्धरात्रम् ।
उक्तञ्च सिद्धान्ते, “उदयो योऽयं लङ्कायां सोऽस्तमयः
सवितुः” इति । सिद्धपुरे मध्याह्नः यवकोट्यां रोमकवि-
षये अर्द्धरात्रञ्चेति, तच्चतुःपत्तनोपर्येव कालचक्रं सप्तविंश-
तिनक्षत्रात्मकम्, तदन्तस्थलनीचग्रहकक्षाश्रितं प्रवाहा-
निलजवात् भ्रमणशीलं ब्रह्मणा किल सृष्ट्यादौ सृष्टम्,
तद्वह्वायां समन्तादन्यविषये कालचक्रादिचिह्नसङ्कलसंपर्क-
वशात् स्वस्तिकचतुष्टयमुत्पाद्य वाह्यवृत्तं क्रान्तिमण्डलम्,
सूर्यस्तत्र किल राशिमनुभवति । लङ्कात उदक् प्राक्
याम्ये च त्रौणि त्रौणि अहोरात्रवृत्तानि कलयति । उदक्
त्रिषु मेषादिषट्कमनुभवति । क्रमोत्क्रममार्गमाश्रित्य
तदर्धान्निधुनान्ते याम्यायनारम्भः सिद्ध एव । याम्ये धनुरन्ते

दिश्रार्गानुकूलवृत्ते उदगयनं प्रसिद्धमिति सम्प्रदायः । तेषां चक्रवशात् प्रत्यगतिरेवेत्युक्तम्, तदनर्हं, ग्रहाणां प्राग्गतिः प्रत्यक्षदृष्टत्वात् । तथाहि अश्विनीनक्षत्रे स्वमध्यङ्गते तदपेक्षया भरणी किल प्रागेव वर्तते, तत्राक् कृत्तिकादि । तथैवाश्विनीस्थग्रहोभरणीमेव याति । तत्रस्थः कृत्तिकामित्यादि-प्राग्गतिः प्रत्यक्षदृष्टा । तस्मात् ग्रहाणां प्राग्गतिः, चक्रस्य प्रत्यगतिः, इति । आदौ भगवता सृष्टे चक्रे अश्विन्यादि-घटिकायां भानुवारे प्रतिपदि चैत्रमासे शुक्लपक्षे प्रभव-संवत्सरे कुपिण्डोपरि वायुद्वयोपरिवर्त्तमाने प्रवहवायौ चन्द्रबुधशुक्ररविकुजगुरुशनयो निवेशिताः, स्वस्वोपरिकक्षा-स्थाश्चक्रान्तर्वर्त्तिनोऽपि चक्रान्तस्था इव भान्ति, तद्वशा-देव प्रागुदयः, पश्चादस्तमयश्च तेषाम् ऋक्षानुभवः कथमित्युक्ते कालचक्रस्थप्रतिपद्यन्तसूत्राणि चन्द्रकक्षानिर्गतानि किल, प्रतियहकक्षायहणमाचरन्ति, तद्वशात् घटीमय-समयश्च स्वकक्षासु प्राक्तनगत्या कुलालचक्रविपरीतगति-कोट इव प्रतिदिनं नभोदृतिभूमितपोजनप्रमाणमार्गञ्चरतां स्वस्वकक्षामागतानां बृहत्तद्युभगतिरिति सम्यगुपपद्यते । सा सर्वेषां समाप्तिभिन्नेव प्रतिफलति, लिङ्गलिङ्गालयकृता प्रदक्षिणपुरुषगतिरिव, एवं चन्द्रशन्योर्योजनीयम् । उक्तञ्च सिद्धान्ते,

“मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुविन्दवः ।

परिक्रमन्त्यधोधःस्थाः सिद्धा विद्याधरा घनाः ॥” इति

“कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता

वृत्तेर्लघ्वो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः ।

तस्मादेते शशिशजिसितादित्यभौमेन्यमन्दा-

मन्दाक्रान्ता इव शशधराङ्गान्ति यान्तः क्रमेण ॥” इति
ग्रहगतिरपि षोढा पूर्वापरा उदग्याम्या जङ्घाधरा चेति
कश्चिद्विशेषोऽत्रावगन्तव्यः । सूर्यः किल जननस्तद्वशात्
सृष्ट्यादि काला जाताः, शश्वत् प्राग्दिशश्चरतीः सूर्यचन्द्र-
योर्दर्शान्ते सङ्गमः सम्भवति । तस्मात् शीघ्रगत्या पुरोगते
चन्द्रे भानौ पृष्ठस्थे हादशांशमितं यदा भवति तावत्
प्रतिपदुत्पद्यते । चतुर्विंशत्यंशान्तरं द्वितीयेत्याद्युत्पत्तिरित्ये-
वमन्यासां तिथीनां ज्ञातव्यम् । चन्द्रादेव नक्षत्रं तयोर्योगा-
योगसिद्ध्यर्थं करणमेव पञ्चाङ्गीपपत्तिः । ग्रहपतिचलना-
देव लोकान्धकारनिवृत्त्यर्थं भगवति केचित् शिशुमारं ग्रह-
स्थानं वदन्ति, तदनर्हमिति भवदुक्तं तदेव ग्राह्यं भवति ।
कुतः, पुराणप्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । सर्वज्ञैर्व्यासैः किम-
न्यथा प्रतिपादितम् । शिशुमारं किल स्वस्तिकमध्यनील-
वदनेन गृहीत्वा निजाङ्गेन ब्रह्माण्डमाक्रम्य कालचक्रं
स्वपृष्ठाधारेण भ्रमयन् तदन्यमुखेन याम्यध्रुवकीलं गृह्णाति ।
मुखाभ्यामष्टाचरतेजोरूपेणोन्मिषं तद्वलादधःप्रवेशाधारं
महाकूर्मेण घृत्वा वर्त्तते इति कालभयेन ग्रहा भ्रमन्ती-
त्युक्तम्, न तथा वक्तव्यम्, श्रुतिविरोधात् । तथाहि ।

“भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च सृल्युर्धावति पञ्चमः ॥”

इति उपक्रम्य जगदुपादानकारणं विवक्षितम्, अन्तेन ग्रन्थेन
“स एको ब्रह्मण आनन्दः” इति । अतो ‘अस्मात्’ ब्रह्मण
एव, ‘भीषा’ भयेन, ‘वातः पवते’, ‘भीषा’ एव ‘सूर्योऽपि’,

उदेति 'अग्निश्च', सर्वलोकेषु वह्निरन्तर्व्यापकत्वेन वर्तते ।
 'इन्द्रः', त्रिलोकाधिपत्यं करोति । मृत्युरपि सर्वप्राणि-
 हिंसाव्याजेन 'धावति', इति तस्मात् क्षपणक ! कालो
 ब्रह्मेति मूढबुद्धिं परित्यज्य शुद्धाद्वैतवृत्तिमाश्रय, तथा जाग्र-
 दाद्यवस्थाचितयातीतमनोन्मयं गुरुमुखाज्ज्ञात्वा मुक्तो
 भवतीति नियमितः क्षपणकः परमगुरुं नत्वा शुद्धाद्वैत-
 विद्याश्रितोऽभवत् ॥

इत्थानन्दगिरिकृतौ क्षपणकमतनिवर्हणं नाम

षट्चत्वारिंशत् प्रकरणम् ॥

— ० —

सप्तचत्वारिंशत् प्रकरणम् ।

ततः पित्रुपासकाः सत्यशर्माकृतवर्मादयः समागत्य
 परमगुरुं नत्वेदमूषुः स्वामिन्नस्मभ्यतं सावधानेन शृणु,
 पितृयजनमेव नियतं कर्त्तव्यम्, ते पितरः प्राचीना अग्नि-
 ध्यात्तादयश्चन्द्रमण्डलोपरि स्वर्गे नित्यमुक्ताः सन्तो वसन्ति ।
 विचार्यमाणे तेषां मध्ये अमूर्त्तयस्त्रयः, मूर्त्ताश्चत्वारः,
 तदुपासनमत्यन्तफलदमिति कृत्वा तदन्येषामपि तदाधार-
 त्वेन तत्तृप्तिद्वारा तेषामपि तृप्तिदर्शनात्, प्रतिवर्षमखिल-
 पितृदिनेषु सावत्यादिषु तदुपासनमेवास्माभिरादरात्कृतम्,

“आहुक्कत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ।”

इति मोक्षहेतुत्वाच्च पितृमानेन चान्द्रमासस्य दिनरूपत्वात्

अध्याङ्गममा भवति, अर्थादर्शरात्रम्, पूर्णिमा, शुक्लपक्षाष्ट-
म्यामस्तमयः, कृष्णपक्षाद्वै सूर्योदयश्च । तस्मात् सर्वेऽपि गृ-
हस्थाः आद्यं कर्म अमायां कुर्वन्त्येव, तत्तृसे तेषां मुक्तिरिति
सुस्थन्तैरेव मुक्तिः, परमगुरुः पठति भोः सत्यशर्मकृतवर्मा-
दयः ! शृणुध्वम्, भवन्मतमनर्हम्, कुतः, प्रमाणाभावात् ।
आद्यं कर्म कुर्वतीति वचनमेव प्रमाणमिति यद्युच्यते तर्हि
तेन कर्मणा मुक्तिरिति कथम्, न कर्मणेति निषिद्धदर्शनात् ।
किं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादीनि वाक्यानि नहि भवद्भिर-
धीतानि, पितृकर्मस्थे वाधिश्रवणसूक्तं न वर्तन्ते, नोसदा-
सौत्रासदासौदित्यादौ तदेव विचारयध्वम् । कर्माङ्गसूक्ते-
नैव कर्मनिवृत्तिर्भवति, पितृसूक्तानां ब्रह्मपरत्वात् । अतो
ये कर्मविहिता मन्त्रा वर्तन्ते तेषां त्रिविधरूपता कल्प-
नीया, विध्यर्थवादमन्त्रभेदात् । “अद्भरहः सन्ध्यामुपासीत,”
“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “न कलप्तश्चक्षयेत्”
“न परदारान् गच्छेत्” इत्यादिवाक्यानि विधिपराणि ।
एतदावश्यकं कर्त्तव्यम्, एतदकर्त्तव्यमिति बाधरूपात्
केचिदर्थवादा वर्तन्ते, “हरिश्चन्द्रो ह वै धर्म इत्थाको
राजा पुत्र आह, तस्य शतं जाया बभूवुः, तासु पुत्रं
न लेभे, तस्य ह पर्वतनारदौ गृह जघतुः, स ह नारदं
पप्रच्छ, इति जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनायजत,
तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः, तस्य
ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूवेत्यादि । भृगु वै
वारुणिवरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।”
अत्रेदं चिन्त्यते एतदर्थवादरूपाण्यंशानि नो दिव्यानि,

प्रयोजनाभावात् । त्रिधिमन्त्राभ्यामेव सर्वप्रयोजनसिद्धे-
रित्यत आह, अधिकरणरत्नमालायाम्,

“पारिप्लवार्थमाख्यानं किंवा विद्यासुतिसुते; ।

ज्याग्रोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिप्लवार्थकः ॥”

अस्यार्थसु अध्वरे महावेद्यां रात्रिषु राजानं सकूटमुपवेश्य
तद्व्रत एव वैदिकान्युपाख्यानानि अध्वर्युणा प्रथितव्यानि,
तदिहाख्यानं कर्म पारिप्लव आप्नयते ननु विद्यासुति-
मात्रमाख्यानं प्रातःसायंकालयोश्चितहविर्हीमानन्तरका-
लानुष्ठानपूरणं किलाख्यानैर्भवतीति कृत्वा अनुष्ठानशेषत्वं
ज्यायः श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः । अतोऽनुष्ठानोपयोगित्वेनार्थ-
बाधा आद्या भवन्ति । मन्त्रास्तु ग्रायत्र्यादयः । “तत्-
पुरुषाय विद्महे, महादेवाय धीमहि, तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ।” “नारायणाय विद्महे, वासुदेवाय धीमहि, तन्नो
विष्णुः प्रचोदयात् ।” “ॐ एह्यग्नये ह होता निषीदादवसु,
पुरा एता भवानः, अवतां त्वा रोदसी, विश्वमन्ये यजा-
महे सौमनसाय देवान्” इत्यादयः । यस्मिन् कर्मणि
यो मन्त्रो विधिदर्शितः स तस्मिन्नेव सदाङ्गीकर्तव्य इति
अर्थे पर्यवसिते आर्थैरखण्डं निर्गुणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं
ब्रह्म सर्वतन्त्रावाच्यमुन्नेयम् । श्रवणादिना कर्मणां गहन-
त्वाद्देदानां सगुणत्वाच्च । उक्तञ्च भगवद्गीतासु

“त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।” इति ।

अतो मुमुक्षुणा निस्त्रैगुण्येन भवितव्यम् । तस्माद्भवन्तोऽपि
पवित्रादिधारणेन पितृकर्मप्रपञ्चप्रवृत्तिं गताऽनेकजन्मा-
जितां परित्यज्य सद्गुरुमुखीन्नेषमहावाक्यश्रवणादिना मुक्ता

भवथ । “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति निषेधदर्श-
नात्, इत्युपदिष्टास्ते परमगुरुं नत्वा तदुपदेशबलात्
कृतार्था अभवन् ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ पितृमतनिवर्हणं नाम सप्त-
चत्वारिंशत् प्रकरणम् ॥

—:०:—

अष्टचत्वारिंशत्प्रकरणम् ।

—:०:—

ततः शेषोपासका गरुडोपासकाश्च शङ्खपादकुञ्जलीङ्ग-
प्रभृतयः समागत्य स्वामिनमिदमूचुः, भो गुरो ! मदीयं
मतद्वयं अतिविचित्रतरं शृणु, शेषः किल भूभर्ता भगवतो
नारायणस्य, तत्परूपेणान्तरङ्गः, ततः किल तस्मात्तदा-
काराकारिततर्षणधारणमात्रेण मुक्ता वयमिति, गरुडः
किल सर्वलोककुक्षिप्रवेशं भगवन्तं स्वीपरि आरोह्य सञ्चरते
इत्युत्कर्षेण तदुपासकाश्च नित्यमुक्ता वयं भगवद्भक्ताग्रगण्या
इति प्राप्ते पूर्वपक्षे परमगुरुं पठति भोः शङ्खपाद ! कुञ्जलीङ्ग !
भवद्विवेकः किमु वक्तव्यः । नारायणस्य तत्परवाहनोपा-
सनेन मुक्तिरित्युक्तम्, तदत्यन्तदुर्ग्राह्यम्, तर्हि नारायणो-
पासनमेव कुरुतात्, तस्य सर्वात्मत्वात् ब्रह्मांशकत्वाच्च ।
परम्परया चित्तशुद्धानन्तरं परमगुरुपदिष्टमार्गेण मुक्ता
भवथ, इत्येवमुक्त्वो तौ आचार्यं नत्वा शिष्येभ्यः शुद्धाद्वैतवि-
द्यायितौ बभूवतुः ॥

इत्थानन्दगिरिकृतौ शेषगरुडमतनिवर्हणं नामाष्ट-
त्वारिंशत् प्रकरणम् ।

एकोनपञ्चाशत्तमप्रकरणम् ।

—::*::—

ततः सिद्धोपासकाश्चिरकौर्त्तिर्जनितानन्दपरार्जुनादयः
समागत्य स्वामिनमिदमूचुः, भो स्वामिन् ! मदीयमत-
मतिविचित्रतरं किल मदुपास्यानां सिद्धानां विचित्रत्वात् ।
अतः सिद्धोपदेशपरिलब्धसकलमन्त्रबुद्धयो वयं कृतार्था
सुक्ताश्च । तस्मात् भवन्तोऽपि सिद्धमतावलम्बिनो भवन् ।
श्रीशैलादिभगवदाविर्भूतस्थलेषु मन्त्रौषधविशेषान् प्राप्य
सत्यनाथादिसिद्धाः कृतार्थाश्चिरञ्जीविनश्च बभूवुः । तदु-
पदेशेन तथाविधा वयम्, अस्माभिः सर्वप्रपञ्चो विदितः
किल, तत्कथमित्युक्ते निधिनिक्षेपास्त्रनदर्शनमोहनस्तम्भन-
वश्यवादिस्तम्भनादिविद्याविशेषैः, अत्याहारानाहारजला-
ग्न्याकाशपृथ्वीजयसलिलजयवह्निजयवायुजयादिविद्यावि-
शेषैः, विशेषेण पारदपानतैलपानप्रभृतिभिश्च अपमृत्यु-
कालमृत्युहरप्रवृत्तिभिर्योगविशेषैः, अकालवर्षाकालाश-
निपातवृश्चिकवर्षसर्पवर्षवह्निवर्षशिलावर्षादनुवर्षनक्षत्रवर्ष-
ग्रहवर्षप्रभृतिभिः क्रियाविशेषैः, सलिलवर्षाक्षीरवर्षदधि-
वर्षमध्वान्यवर्षसुरावर्षामृतवर्षकनकवर्षादिभिः शक्तिविशेषैः
कुसुमवर्षान्नवर्षधान्यवर्षादिभिर्यक्षिणीविशेषैः, मौनवर्षप-

शुवर्षयुवतिवर्षादिभिर्मोहिनीविशेषैः, भूम्बुत्क्षेपणसलिलो-
 त्क्षेपणवङ्गुत्क्षेपण-सलिलवायूत्क्षेपणतक्षेपणरिपूत्क्षे-
 पणायुद्देश्यकविद्यारूपमन्त्रविशेषैः, गृहदाहग्रामदाहपुर-
 दाहारप्यदाहादिभूदाहेति विद्यामन्त्रविशेषैः, स्त्रीपुरुषा-
 कृतिकरणपुरुषस्याकृतिकरणशत्रुजयसेनाजयस्त्रीजयादिक-
 क्षवटिकादिविद्याप्रभेदैः, अथःकरणताम्रकरणरजतक-
 रणहेमकरणादिधातुविद्याप्रभेदैः, दृष्टिनिर्वन्धनसिंहशर-
 भव्याघ्रादिदुष्टशृगबन्धनादीन्द्रजालमहेन्द्रजालादिमन्त्रमूलि-
 काकञ्जलविशेषैः, एतदाद्यनेकविशेषैर्वैष्यं सर्वज्ञा एवाध्या-
 स्माहे, तस्मादनन्यमेधमस्मत्तमिति प्राप्ते भगवानाचार्यः
 पठति, भोक्षिरकीर्त्तिनित्यानन्दपराञ्जुनादयः ! किमनि-
 त्यफलेषुभिर्भवद्भिः सम्भाषणमपि नाहं कुर्वे, कुतः, किं
 विचित्रवेषैः प्रयोजनं विद्यते, निधनिक्षेपाद्यस्त्रनादिभिः
 परद्रव्यापहारदोषप्राप्तिमात्रमेव फलम्, चिरजीवित्वादिभि-
 र्न मुक्त्युपायः सम्भवति, देहस्य दुःखालयत्वात्, तत्परि-
 त्यागेन ब्रह्मप्राप्त्युपायोबुद्धिमद्भिः सम्पादनीयः । तस्य
 शुर्वधीनत्वात्तन्मुखपद्मविगलनादयामृतपानपरायणा नित्य-
 मुक्ताः सुखिनश्च भवन्ति । तदन्ये पुनर्दुःखालयमेव शा-
 श्वतं संसारं नित्यं यान्ति, चिरजीविनां सुखमिति यद्यु-
 च्येत, तर्हि युगान्तरे मन्वन्तरे वा सर्वलोकजरामृत्युकाल-
 विलयोऽस्त्येव, तत्रापि पुनर्दुःखप्राप्तिरेव स्यात् । तस्मा-
 न्मुक्तानां यत्सुखं नित्यानन्दरूपं वर्त्तते, न तदन्येषां तत्,
 क्लेशाभावात्मुक्त्युपाय एव सुखेच्छुभिरनुदिनं चिन्तनीय-
 त्यङ्गतास्ते परमगुरुमाचार्यस्वामिनं नत्वा तदुपदेशबला-

अनोन्नत्यां मनोलयं कृत्वा नित्यतेजःकूटरूपब्रह्मानुसन्धानं
कुर्वन्तः शिष्यतरा बभूवुः ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ सिद्धमतनिवर्हणं नामैकोनपञ्चा-
शत्तमप्रकरणम् ॥

पञ्चाशत् प्रकरणम् ।

ततः परं गानशीलाः विश्वावसुनामगन्धर्वकन्यकाप-
त्युपासकाः पद्मोक्तमिथिलाङ्गतगुण्डगानादयः परमगुरुं
नत्वेदमूचुः, स्वामिन् ! कथं किल कृतार्थाः, मदीयमतम-
खिलपरमानन्ददम्, विश्वावसूपासनेन विदितगानकार-
णनादोपासनपरिलब्धवर्णातीतविन्दुकलाः ध्यानसम्भूतक-
लानुभव एव ब्रह्मानुभव इति कृत्वा नित्यमुक्ता एव,
तस्माद्भवन्तोऽपि मुक्त्यभिलाषिणः सदा गान्धर्वविद्यापरि-
श्रमं कुरुष्वमिति प्राप्ते भगवान् पठति, ननु नादज्ञानेन
ब्रह्मावासिरित्युक्तम् । तदयुक्तम् । श्रुतिविरोधात्, ब्रह्मणः
शब्दाद्यतीतत्वाच्च, विन्दुकलयोरपि सगुणत्वात् ।

“नादविन्दुकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित्” इति स्मृतेः ।
“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं सृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥”
इति कठश्रुतेः ।

तस्मान्नादविन्दुकलातीतं परमद्वयं नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वरूपं शुद्धं ब्रह्म उपासकानां निजैक्यकरणदत्तं सदा भज-

ध्वम्, तद्वारा मुक्ता भवयेत्युद्देशमङ्गीकृत्य शिष्यास्ते बभूवुः॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ गन्धर्वमतनिवर्हणं नाम पञ्चा-

शत्प्रकरणम् ॥

एकपञ्चाशत् प्रकरणम् ।

ततः केचित् चित्तिभस्मव्याप्तसर्वाङ्गाः शल्यविशेषभूषि-
तमणिबन्धगला भूतराहुपासकाः स्वामिनं नत्वेदमूढुः,
स्वामिन् ! अस्मभ्यतं शृणु, भूतराजाः सप्त सप्तलोका इव
तालप्रमाणदेहिनीवर्तन्ते । उपासकानां प्रत्यक्षं तदुपास-
नेन शत्रुजयादिफलमस्तीति, गणकर्त्ता वेतालः । तदुपा-
सकानामस्माकं सर्वलोकवशङ्करं रूपं फलमस्तीति प्राप्ते
पूर्वपक्षे भगवद्भिरिवमुक्तम्, भूतवेतालोपासका ! भवन्मतम-
नर्हमेव भवति, ब्राह्मणानां नित्यकर्मादि परित्यज्य भूता-
देरुपासनानर्हत्वादवेदमूलकत्वाच्च, तदुपासनमनर्हमेव ।

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवान्नया” ॥

इति वचनाच्च ब्रह्मकर्म्मप्रतिबन्धकरूपभूतार्चनं ब्राह्म-
णानामयुक्तम्, तदन्येषां रागद्वेषादिरज्जुबद्धानामन्योऽन्य-
हानिमभीप्सूनां तद्विद्यावैशद्यप्रत्यासत्तिरिति सिद्धान्तः ।
यूयं ब्रह्मकुलजा एवमुक्ताचारं परित्यज्य शुद्धाद्वैतविद्या-
श्रिता वर्णोचितकर्म्मशीला भवथ । स्वकर्म्मभ्रष्टानां नहि
मतिरिति, अमुत्र फलदेति गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यै-

रभिहितमस्माभिरित्युक्ताः क्रोधदण्डविदेषणरागादयः
स्वामिनं नत्वा तदुपदेशविदिततत्तत्कारणशीलाः शुद्धाद्वैतवि-
द्यानिरताः पञ्चपूजापरायणा बभूवुः ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ भूतवेतालमतनिवर्हणं नाम
एकपञ्चाशत् प्रकरणम् ॥

द्विपञ्चाशत् प्रकरणम् ।

एवमशेषमतनिवर्हणं कृत्वा दिगमशौ मध्यन्दिनकृते
मणिकर्षिकातौरे निदिध्यासनलालसे परमगुरौ भगवान्
व्यासः किल स्वविरब्राह्मण इव समागत्य षट्सहस्रशिष्य-
समेतं प्रमथाधिष्ठतभीशमिव, देवावृतमिन्द्रमिव ऋष्यावृतं
ब्रह्माणमिव दृष्ट्वा कोऽयमित्याक्षिपत् । शिष्यास्तं मायावेश-
धारिणमिदमूचुः,

ऋषे, वृह ! परानन्द गुरुः शङ्करनामकः ।

सेतुप्रभृतिदेशेषु मतध्वंसमथाचरन् ॥

भाष्यं कृत्वा ब्रह्मसूत्रतात्पर्यार्थविनिर्णयम् ।

अद्वैतार्थावबोधेन शिष्यान् कृत्वा विवेकिनः ॥

जयत्वेव हि गङ्गायास्तौराविर्भूतचन्द्रवत् ।

एवमुक्तः स्वविरोऽपि शिष्यसङ्घमतीत्य कम्पत्पलितवदन-
शिराः शङ्कराचार्यमिदमाह, यत्र भवताधिकृतः किमु ब्रह्म-
सूत्रपरिश्रमः । परमगुरुराचार्यं समीक्ष्यैवमवादीत्, भो
विप्र ! कुत्र भवतः प्रवेशस्तत्रैव वच्मतीति । वृहः पुनराह,

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रअनिरूपणाभ्यामिति सूत्रस्य कोऽर्थो भवताधिकृतः । पुनर्जगाद् परमगुरुः, भूत-सूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव 'तदन्तरप्रतिपत्तौ' देहान्तरप्रति-पत्तौ, 'रंहति' गच्छति, जीवो लिङ्गशरीरवद्दः परलोक-मिति । वृद्धोऽप्येवमाह, भूतानां सर्वदेशसमत्वात्कर्मानुकूले-गात्रग्रहणं तत्रैव करोतु यत्रैवारब्धव्या इति । पुनः परम-गुरुराह, वृद्ध मृदतर ! तत्त्वमस्य न विदितं भवता । तथा-हि, स्वदेहबीजभूतैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव गच्छतीत्य-वगन्तव्यम्, कुतः, प्रअनिरूपणाभ्याम् । तथा हि, प्रश्नो यथा "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । नि-रूपणञ्च द्युलोलपर्जन्यपुरुषयोषिषु अद्वासीमवृष्ट्यन्तरेतीरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "पञ्चम्यामाहुतावापःपुरुषवचसो भव-न्तीति," तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो यातीति गम्यते । भो यते ! अन्या श्रुतिः, "जलौकावत्पूर्वदेहं न मुञ्चति या-वद्देहान्तरं नाक्रामतीति" । भो वृद्ध ! तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषये भावनादिर्धो-भावमात्रं जलौकयोपमीयते इति । पुनर्वृद्ध इदमाह, व्या-पिनां करणानां आत्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मावशाद्-वृद्धिलाभस्तत्र भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनदान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव हि, केवलं भोगस्थानमभि-तिष्ठते, जीव एव उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते, शुक इव वृक्षाद् वृक्षान्तरमिति । यतिः पठति, भवन्नेतमनर्हं, श्रुति-विरोधात् । तत्र श्रुतिः, "न तस्य प्राणा द्युत्क्रामन्ति तत्रैव समवलीयन्ते" इति । ननु उदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां

केवलाभिरङ्गिः सम्परिष्वक्तो 'रंहति' प्राप्नोति, अपृच्छद्ग्रह-
णसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिष्ठाय सर्वैर्भूतसूक्ष्मैः
सम्परिष्वक्तो रंहति, इति यद्युच्येत, तत्रैवमुत्तरं, सूत्रमेव
त्रयात्मकत्वात् भूयस्त्वात्तत्, तुशब्देन चोदितामाशङ्कामु-
च्छिनत्ति, "त्रयात्मका ह्यापस्त्रिहत्करणश्रुतेः । तास्त्वारम्भ-
कास्त्वभ्युपगम्यमानाः स्वेतरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्त-
व्यम्, त्रयात्मकश्च देहस्त्रयाणां तेजोऽवन्नानां तदस्मिन्
कार्योपलब्धेः पुनश्च त्रयात्मकः त्रिधातुत्वात्, त्रिभिर्वातपित्त-
श्लेष्मभिर्न सन्भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गिरारम्भः
शक्यते, तस्मात् भूयस्त्वापेक्षायामापः पुरुषवचस इति प्रश्न-
प्रतिवचनयोरपृच्छदो न कैवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु रसलोहि-
तादिवस्तु दृश्यते, पार्थिवो धातुर्भूमिष्ठो देहिषूपलक्ष्यते, इति
यद्युच्येत, नैष दोषः । इतरापेक्षया अपां बाहुल्यं भवि-
ष्यति । दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं,
कर्म च निमित्तकारणं देहारम्भे, कर्माणि चाग्निहोत्रा-
दीनि, सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्याश्रयाणि कर्माणि, कर्म-
समवायस्य चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाम्नौ
ह्वयन्त इति वक्ष्यते । तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहु-
ल्यादप्यपृच्छदेन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपा-
दानमिति निरवद्यम् । सूत्रान्तरम्, "प्राणगतेश्च प्राणानां
देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः" । श्रूयते "तमुत्क्रामन्तं प्राणो-
ऽनूत्क्रामति" प्राणमुत्क्रामन्तं प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादि
श्रुतिः । सा च प्राणिनां गतिराश्रयमन्तरेण न भवतीत्यतः
प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतान्तरोपसृष्टानां गतिरर्थादव-

गम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचित्तिष्ठन्ति, गच्छन्ति
वा जीवतोऽदर्शनादित्याग्रहेण जल्पतो ब्रह्मस्य कपोलताड-
नमाचकार । परं पद्मपादं निजशिष्यमिदमाह, एनं पर-
पक्षश्रेष्ठं ब्रह्ममधोमुखं पातयित्वा पादाग्रावलम्बनाहूर्दं
त्यजेति । स तु गुरुभिरिवमुक्तो तूष्णीमास । यतिराड्वाक्य-
श्रवणात् स्वयमेवास्मिन् दूरमगमत् । ततः शिष्यः परमगुरुं
नत्वा इदमाह ।

शङ्करः शङ्करः साक्षात् व्यासो नारायणः स्वयम् ।

तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहम् ॥

इत्येवमुक्तः स्वामीदमाह, स एव व्यासश्चैदनुपममतिः सो-
ऽयमपि मामवतु अद्वैतार्थेऽप्यनुभववहिरस्तस्मृतिर्यदि,
यथाभानुर्मध्यादिषु समकरः, सर्वभुगपि पूज्यो वङ्गिश्च प्रभा-
करणात्, दुःखन्यजतु सपदि तन्महाक्योत्थं परज्ञानात्,

आयातु स्वयमेवात्र व्यासः शिष्यजनप्रियः ।

अद्वैतभाष्यकर्तारं पातु नो वादरायणः ॥

स एव परमार्थश्चेद्भिदामिथ्या भवेद्यदि ।

व्यासं संयमिनां श्रेष्ठं शरणं यामि सर्वदा ।

स एवाद्य प्रसन्नात्मा हरत्वखिलतामसम् ॥

शङ्कराचार्येण एवं स्तुतो व्यासः सर्वसम इव समक्षमा-
विरासीत् । गुरुः स्वामिनं नत्वा तस्य द्वादशप्रदक्षिणाभि-
र्वन्दनानि कृत्वा त्वदंशस्वच्छिद्योऽहमिति विज्ञाप्य निज-
कृतब्रह्मसूत्रभाष्यमवदत् । स तु भाष्यं सम्यगवलोक्य परम-
गुरुमालिङ्ग्य इदमुवाच ।

सूत्राणान्तु पदार्थैकतात्पर्यं विदितं त्वया ।

महाशयस्तु दुर्ज्ञेय आचार्यस्त्वं जगत्पतिः ॥
 शिव इव शिष्यजनौघैरुर्व्याच्चर भाष्यमुपदिशन्मम ।
 शुद्धाहैतविदः कुरु लोकानन्धमार्गानन्धान् ॥
 इत्यानन्दगिरिकृतौ व्यासदर्शनं नाम द्विपञ्चाशत्प्रकरणम् ।

त्रिपञ्चाशत्प्रकरणम् ।

—::०::—

एवमुक्त्वा तु स स्वामी उच्चरन्तं मुनीश्वरम् ।
 नत्वेदमाहं सर्वज्ञं मद्देशोऽद्य भविष्यति ॥
 प्राणैः प्रणवं वीक्ष्याथ यास्यसि त्वं दयानिधे ।
 त्वत्पादसन्निधेर्योगाभ्युक्त एवाहमद्वयः ॥
 इत्युक्तः शङ्कराचार्यमिदमाह वृणान्वितः ।
 कथं प्रसिद्धं भाष्यं स्याद्वैतं त्वयि जगत्पलम् ॥
 तस्माद्वैतबोधाय स्थिरो भव परावरे ॥
 आश्रितोऽप्येवमाचार्यः पुनराह मुनीश्वरम् ।
 षोडशेषु श्रतस्त्वेव यदायुस्थितिरित्यतः ॥
 व्यासस्वाकर्षयामास ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
 ब्रह्माप्यवादीदेवं हि स्वतन्त्रः शङ्करं प्रभुम् ॥
 दुष्टाचारविनाशाय प्रादुर्भूतो महीतले ।
 स एव शङ्कराचार्यः साक्षात् कैलासनायकः ।
 यावदिच्छाब्दमूर्त्यां हि स्थित्वा पञ्चाङ्गमिष्यति ॥
 इत्यानन्दगिरिकृतौ ब्रह्मदेववचनं नाम त्रि-
 पञ्चाशत् प्रकरणम् ॥

चतुःपञ्चाशत् प्रकरणम् ।

—::*::—

इति ब्राह्मवचः श्रुत्वा व्यासः काशीकृतालयः ।

करेणानीय गङ्गाम्बु जीव त्वं शरदां शतम् ॥

इत्युक्त्वा प्रोक्षयामास शङ्कराचार्यमुत्तमम् ।

व्यासदत्तायुरुत्कृष्टतेजःपूर्णकलेवरः ॥

बभौ श्रीशङ्कराचार्यो ब्रह्मव्यासयुतस्तदा ॥

विष्णुवागीशसंयुक्तमहादेववद्भुतम् ॥

स तु नत्वा मुनिश्रेष्ठं ब्रह्माणं पारमार्थिकः ।

कृतार्थोऽस्मि भवत्याददर्शनादित्यभाषत ॥

शृण्वार्थं मिदा मिथ्या अद्वैतं पारमार्थिकम् ।

उपदेशं नृणामेवं कुरु यत्नेन सर्वतः ।

इत्युक्तान्तर्दधे ब्रह्मा व्यासश्च भगवानृषिः ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ व्यासदत्तायुःप्रपञ्चनं नाम

चतुःपञ्चाशत् प्रकरणम् ॥

—

पञ्चपञ्चाशत् प्रकरणम् ।

—६१—

तस्मात् उदङ्गार्गमवलम्ब्य अमरलिङ्गं केदारलिङ्गं दृष्ट्वा
शुक्लेश्वरमार्गात् वदरीनारायणदर्शनं कृत्वा तत्र शीतलो-
दकस्नानस्यातिदुःसहत्वात् हिमवत्क्षान्निध्याच्च भगवन्त-

मिदमुवाच, भो नारायण ! स्नानाय उष्णीदकं नो देहि,
इति । स तु नारायणः स्फटिकादधःप्रदेशात् उष्णतीर्थ-
सरितमुत्पादयामास । सर्वे हिजाः स्नात्वा शङ्कराचार्य-
न्तुष्टुवुः । तस्मात् द्वारिकादिदिव्यस्थलविलोकनात् प्राद-
क्षिण्यमयोध्यां प्राप । तस्मात् पुरात् गयायामीशानादि-
दर्शनं कृत्वा गङ्गासहस्रनामसकलस्नानमाचरन् जगन्नाथ-
मार्गात् पर्वतं प्राप । तत्र महादेवं मल्लिकार्जुननामानं
तच्छक्तिमद्वैतविद्यारूपिणीं भ्रमराम्बां नत्वा, तत्र मास-
मास्थिते परमगुरौ रुद्राख्यपुरात् ब्राह्मणाः समागत्य
परमगुरुमिदमूचुः, स्वामिन् ! भट्टाचार्याख्यो हिजवरः
कश्चिदुदग्देशात् समागत्य दुष्टमतावलम्बिनो बौद्धान् जैना-
नसङ्ग्यातान् राजमुखादनेकविद्याप्रसङ्गभेदैर्निर्जित्य तेषां
ग्रीष्माणि परशुभिच्छित्त्वा बहुषु उलूखलेषु निक्षिप्य कटभ्र-
मणैश्चूर्णीकृत्य चैव दुष्टमतध्वंसमाचरन् निर्भयो वर्तते इति ।

श्रुत्वैतदद्भुतं कर्म गुरुः शिष्यसमन्वितः ।

प्राप्तो रुद्राख्यनगरं जयशब्दविजृम्भितम् ॥

तत्र दिनदशकपूर्वकाले भट्टाचार्यः सर्वविषयध्वंसं कृत्वा
जैनगुरुमुखात् किञ्चिद्विद्यालेशोजात इति गुरुबधप्राप्त-
श्चित्तं विचार्य अष्टोत्तरशतकारिकाप्रमाणोपत्यकाकरीषो-
परि होमाग्निना परितः क्रमादध्वेन वसितव्यमिति
निश्चित्य विजनप्रदेशे तथा कारयित्वा तत्र कृतप्रायश्चित्त-
दीक्षः स तु करीषपर्वताग्रवासी समवर्त्तत । तदानीं
परमगुरुर्भट्टाचार्यं व्रीह्येदमाह ।

अज्ञानेन किल प्राप्ता व्यवस्था भवता हिज !

ईदृशान् मूढं गूढार्थान् न वेत्ति निगमान् यतः ॥

“हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं हतश्चेन्नन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥”

इति श्रुतेः । इत्युक्तो जानुमात्रदग्धोऽपि भट्टाचार्यः परमगुरु-
मिदमुवाच, जाग्रत्कालानागतो नूतनो बौद्धतरः कस्मात्
ब्रह्मागत्य उत्तापयसि । गुरुराह, नाहं बौद्धः, किन्तु शङ्करा-
चार्यः, शुद्धाद्वैतमार्गदाता प्रसङ्गार्थमिहागतोऽस्मि, इति
वचनं निशम्य पुनर्भट्टाचार्यः प्राह तथाऽदग्धशेषशरीरः,
मद्भगिनीभर्ता मण्डनमित्रः सर्वज्ञ इव सकलविद्यासु पिता-
मह इव वर्त्तते । तेन साकं भवद्वादकणूतिनिवृत्तिपर्यन्तं
प्रसङ्गं कुरु । अहमतिकर्माविपाकधर्मसूत्रवत् ईदृगवस्थया
परलोकं यामि । मे भवद्दर्शनं प्रतिफलदमासीत् इत्युक्त्वा
निमीलिताक्षः सर्वान्तःस्थब्रह्मरूढबुद्धिरासीत् । ततः परम-
गुरुरपि सर्वजनस्तूयमानविभवः पुनः पत्तनं प्राप्य रुद्धास्थ-
पुरवासिनः सर्वान् अद्वैतमार्गाश्रितान् चकार ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ भट्टदर्शनं नाम पञ्चपञ्चाशत्

प्रकरणम् ।

षट्पञ्चाशत् प्रकरणम् ।

—*—

ठक्काशङ्कतालध्वनिभिर्जयशब्दैर्वन्दिमागधसूतस्तवैः पद्म-
पादादिशिथ्यकृतकरतालैर्दिक्करिकर्णकुङ्कुमवधिरत्नं स-

म्पादयन्तः श्रीपरमगुरुप्रमुखाः कुवेरदिष्णार्चमवलम्ब्य
 हस्तिनापुरादाम्नेयदिग्भागस्त्रलं विद्यालयमतिप्रसिद्धम्,
 तद्देशवासिनस्तु विजिलविन्दुरिति वदन्ति, तत्पुरं प्राप्य
 तत्पुरान्तराले चतुर्योजनविस्तारे प्रत्यग्विधिं क्रोशमात्रसम-
 चतुरस्त्रभूमिनेमिभागे तालतरुच्छितां शालां निर्माय
 तन्मुखे शतहस्तप्रमाणं परस्परसमिमुखं वेदिकाद्वितयं तदु-
 पर्येतत्प्रोतदारपञ्चरवक्ष्यकपञ्चराणि अनेकानि कल्पयित्वा
 तत्र पञ्चशतशिथ्यानेकैकशास्त्रपारौषान् मण्डनमिश्र आ-
 चतुर्मुखेभ्यो ब्रह्मा इव सहस्रवदनेभ्योऽहिराज इव पञ्चा-
 स्त्रेभ्यो रुद्र इव षड्दर्शनपाठपराक्रमितान् नानावदसमुद्र-
 प्रवमानान् शिथ्यान् अखिलाग्रजयसमर्थानाचकार । त-
 च्छालान्तरे सेवकैर्दासीदासजनैः कूषतङ्गागादि निर्माय त-
 द्वारिपरिवद्धसकलशयारामादिभिः प्राप्ताकृशाकादिभिरेव
 प्रत्यहमखिलशिथैः सह षड्रसोपेतान्नभक्षणपरिहृततृर्नि-
 वसन्, अर्थात् प्राप्ते पैटकदिने निमन्वितब्राह्मणार्थनिमित्तं
 पितृस्थानाय व्यासं मन्त्रशक्तिबलादागतं निमन्त्रयामास ।
 विश्वे देवस्थानीयतत्समब्राह्मणाभावात् लक्ष्मीनारायणरूपं
 शालग्रामं निमन्त्र्य कृतसकलपाकया विजयवत्या, पितृ-
 समर्चनं कुरु पाको जात इति गृहीतवचनः शुचिः प्रसन्न-
 हृदयो मण्डनमिश्रः पवित्रभूषितकरकमण्डलुकूर्चाधरो
 माध्याह्निकब्रह्मयज्ञवैश्वदेवकर्माणि कृत्वाचम्य पदे सङ्कल्प्य
 क्षणं देवार्थं शालग्रामे दत्वा पित्रार्थं व्यासकरे दत्वा गृहा-
 ङ्गणे चतुरस्त्रवर्तुलमण्डलद्वयं कृत्वा तत्पूजां विधिवदा-
 चरित्वा स्वयं प्राङ्मुखो भूत्वा देवस्थाने क्षणं शालग्रामं

दैर्घ्यपरि सन्निवेश्य विश्वे देवध्यानमाचरन्नास । तदानीं
 किल परमगुरुः सर्वश्रेष्ठान् तत्पुरपूर्वभागीयानेषु सन्नि-
 वेशयित्वा स्वयं पुरं प्रविवेश । भानो खखस्तिकारूढे पुरः
 प्रत्यग्भागमार्गे किल दारकदम्बं वीक्ष्य मण्डनमिश्रालयः
 कुचास्ति इत्यब्रवीत् । तत्पृष्टास्ताः परमगुरुं प्रत्यूचुः,
 प्रत्यक्षशब्दान्तविधिप्रभेदैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु नौडान्तरसन्निरुद्धाः अवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम ॥
 जीवेश्वरैस्त्वेन मिदाप्रभेदैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु नौडान्तरे इत्यादि ॥
 शब्दान्तसम्यत्ययधातुवादैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 स्नानादिविप्रोचितकर्मकृत्यां शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 मन्त्रादिराजस्य विधानभेदैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 जैमोक्तिभिः कालविदुक्तिभेदैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 कापालिकैर्भैरवपक्षपादैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 भक्त्यादिभिः शैवमतप्रभेदैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 गणेशविष्णुर्कपरासुतार्थैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।
 द्वारे तु इत्यादि ॥
 काव्यादिभिर्नाटकसिद्धवादैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।

हारे तु इत्यादि ॥

आकर्षणोच्चाटनसिद्धमन्त्रैः शुकाङ्गना यत्र गिरं वदन्ति ।

हारे तु नौडान्तरसन्निरुद्धाः अवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम ॥

इत्यादिकान् बहुधा दासीवचनसन्दर्भसञ्ज्ञातश्लोकान्
श्रुत्वा महदाश्चर्यसन्मिश्रः परमगुरुर्युवतिसङ्गमतीत्य मण्डन-
मिश्रगृहं प्राप्य कवाटगुप्तं दुःप्रवेशमिति विचार्य प्राणा-
यामबलाद्गगनमार्गेणान्तःप्रविश्य मण्डनमिश्रकृतपूजाप्रस-
न्नविश्वे देवमण्डले क्षणादवतिष्ठत । तदानीं मण्डनमिश्रो
विश्वे देवान् सङ्कल्प्य शालग्राम स्वागतमिति दर्भाक्षतप्रो-
क्षणकाले शङ्कराचार्यपादद्वयं मण्डलस्थं ददर्श । ततः सर्वा-
ङ्गानि वीक्ष्य क्षणेन किलायं सन्नप्रासीति ज्ञात्वा कोपको-
लाहलचित्तः कुतो मुण्डीत्यवादीत्, इति प्रमथवाक्यं
मिश्रस्य । द्वितीयवाक्यं गुरोः, सर्वं न ज्ञातव्यम्, आगला-
न्मुण्डी, सुरा पीता, सा हि सुरा श्वेता, किं मत्तः गृह-
स्थेषु, किं जडधामतद्भौतिकदेहे, किं निर्भाग्य, यत्त्वर्चासं-
हृत्य एव निर्भाग्यः, किं दूषकतत्पातकवति, किं चोरट-
त्याश्रित अरिवर्गपीडितस्यैव अप्रार्थितनिमन्त्रिताभ्यागतो
विष्णुरहमित्यादिवाक्यानि व्यासः श्रुत्वा पाद्यं दीयता-
मिति प्राह मण्डनमिश्रम् । पाद्यग्रहणकाले वादार्थमा-
गतोऽस्मीति गुरुर्जगाद । मण्डनमिश्रोऽपि भोजनानन्तरं
तदा करोमि इत्यवदत् । यथाविधि पितृकर्म निर्वर्त्य वा-
दार्थं पणमेवं व्याचक्रतुः, गृहस्थोऽहमपि यदि पलायितः
सन्नप्रासी भवेयम्, अहमपि यदि वादे पलायितः, गृहस्थो
भवामीति, उभयपक्षग्रहणसमर्थां मण्डनमिश्रपत्नीं कृत्वा

सरसवाणीनाम्नीं प्रसङ्गोपक्रममाचक्रतुः । निगमादिसर्व-
विद्यासु प्रसङ्गे क्रियमाणे शतदिनात्परं प्रतिपक्षस्य स्वा-
लित्थं श्रुत्वा खलायित इति निश्चित्य महानसात्पतिसमीपं
गत्वा सरसवाणी सर्वज्ञा किलेदमब्रवीत्, नाथ मण्डन-
मित्र ! एहि भिक्षायै, एवमुक्तवती सरसवाणी,

‘कथां वहसि दुर्बुद्धे गर्हमेनापि दुर्भराम् ।

शिखायन्त्रोपवीताभ्यां कथं भारो भविष्यति’ ॥

कथां वहामि दुर्बुद्धे तव पित्रादिदुर्भराम् ।

शिखायन्त्रोपवीताभ्यां श्रुतेर्भारो भविष्यति’ ॥

महानसात्प्रमागम्य सरसवाणी सर्वज्ञा किलेदमब्रवीत्,
नाथ मण्डनमित्र ! विहिता भिक्षेति तां परमगुरुसुष्टाव,
तदानीं मण्डनमित्रः परमगुरुचरणारविन्दं नत्वा तदुपदे-
शेन सन्नासी भूत्वा कुवेरदिशस्रभजत् ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ मण्डनमित्रजयाभिधानं नाम

षट्पञ्चाशत् प्रकरणम् ।

सप्तपञ्चाशत्प्रकरणम् ।

—:::~:::—

पतियत्याश्रमग्रहणात् पूर्वक्षणे महानसात् गगनमव-
लम्ब्य ब्रह्मलोकं गच्छन्तीं सरसवाणीं दृष्ट्वा परमगुरुर्वन-
दुर्गामन्त्रेण दिग्बन्धनमाचकार । तदनन्तरं भोः सरस-
वाणि ! ब्रह्मशक्तिरसि, तदंशसम्भूतस्य मण्डनमित्रस्य पत्नी
उपाधिना प्रतिफलसि, तस्मान्मया साकं प्रसङ्गं कृत्वा गन्तु-

महसि, इति परमगुरुणा उक्ता प्रत्युवाच, पतिसन्ध्यासात्
 पूर्वमेव वैधव्यभयात् पृथिवी मया त्यक्ता, तस्मात्पुनः
 पृथिवीमहं न स्पृशामि, हे यते ! त्वन्तु मूस्थः, कथं प्रसङ्गा-
 यैकविषयस्थितिर्युज्यते, इति । परमगुरुरेवं वदन्तीं प्रत्याह,
 मातस्तथापि भूम्युपर्याकाशे हस्तषट्कमात्रेणावतिष्ठ,
 मया सह साङ्गं सर्ववाक्प्रपञ्चसञ्चारं कृत्वा गच्छसि, इति
 सादरा भूत्वा तेन सह सर्वशास्त्रेषु वेदतिहासपुराणेष्वपि
 समयप्रसङ्गं कृत्वा यतितिरस्काराय दुःप्रवेशकामशास्त्रे
 नायिकानायकभेदप्रपञ्चेषु कृतबुद्धिरासीत् । तदानीं यति-
 वरः तत्कथानभिज्ञस्तूष्णीमास ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ सरसवाण्या सह यतिप्रसङ्गप्रपञ्चो

नाम सप्तसञ्चाशत्प्रकरणम् ।

अष्टपञ्चाशत्प्रकरणम् ।

—०:०—

ततः सरसवाणी किल यतिवरमित्यब्रवीत्, भवदवि-
 दितं शास्त्रवृत्त्यन्तरमस्ति किल तामहं जानामि । काल-
 वित् परमगुरुः प्रत्युवाच,

“मातस्त्वत्रैव षण्मासं तिष्ठ पश्चात् कथासु च ।

सति सर्वविभेदासु करोम्यर्थविनिर्णयम्” ॥

इत्युक्त्वाऽसावाग्रहपूर्वकं भगवतीं तत्रैव गगनमण्डले
 संस्थाप्य सर्वशिष्यान् यथायतनं प्रेषयित्वा चतुर्भिः शिष्यैः,
 सह हस्तामलकपद्मपादविधिविदानन्दगिरिप्रवराभिधानैः

संसेव्यमानस्तत्पुराद्वरुणाशादुर्गमवतरन् तच्छल्यप्रवचनानां
मर्मविभेदं ज्ञात्वा अमृतपुरनामकं चिताङ्गणविशेषं प्राप्य
तत्पतौ मृते व्यस्ते तद्देहं चितागतं ज्ञात्वा तत्पुरप्रान्ताद्रि-
कोटरे निजदेहं संस्थाप्य सर्वदा रक्ष्यतामिति शिथ्यानुक्त्वा
परकायप्रवेशविद्याप्रपञ्चेन लिङ्गशरीरमात्रेण साभिमानो
जीवश्चित्तिगतनृपकबन्धे अम्बरनिष्ठो ब्रह्मरन्ध्रं प्राविशत् ।
ततश्चलितपादकरादिकं नृपं समीक्ष्य पौराः सर्वेऽपि प्रफु-
ल्लवदनाशितेर्विस्मयप्राप्तजीवं राजानं शैत्योपचारैरनेकैः
स्वस्थं कृत्वा चित्तिनिवेशापवादपरिहाराय कुकुटादिक्षुद्र-
जन्तून् तत्र निक्षिप्य वङ्गिना संयोज्य शान्त्यर्थं बहुगन्धधा-
राभिषिक्तं भूप्रतिममृत इति प्रसिद्धं शङ्खमेरीकोलाहल-
ढक्कातालमर्द्दलादिवाद्यविशेषैर्विप्रपरीतशान्तिसूक्तविशेषैः
पुरस्त्रीकदम्बकृतनीराजनविशेषैर्हस्तप्रखरथपदानुगचतुर्विध-
बलसमवेताः परमाप्तपौराः प्रभुं सिंहासनारूढमाचक्रुः ।
तत्र स्थित्वा ज्येष्ठभार्यागृहं गतः ।

तदालिङ्गनसञ्जातसुखभुग् यतिकौशलात् ।

मुखं मुखेन संयोज्य वक्षो वक्षोजयोस्तथा ॥

नाभ्या नाभिञ्च सङ्गोच्य सङ्गोचेन पदा पदम् ।

एवमेकाङ्गवत् कृत्वा गाढालिङ्गनतत्परः ॥

कक्षास्थानेषु हस्ताभ्यां स्पृशन् प्रौढ इवावभौ ।

तदालाप विशेषज्ञा ज्येष्ठपत्नी कथादिवित् ॥

देहमात्रं हि भर्तुः स्यात् न जीवोऽयं हि सर्ववित् ।

इति ज्ञात्वा बलं दिक्षु प्रेषयामास पूर्वकम् ॥

‘यत्र कुत्र शरीराणि जीवहीनानि भूमिषु ।

गुप्तानि शिष्यसङ्घैर्वा मदीदेवालयदिषु ॥
 गुहासु भूयतां वापि मध्ये द्वादश योजनात् ।
 आलोक्य तानि सर्वाणि चितिं यान्त्विति सादरात् ॥
 अवादीदपि तद्वादादन्वेषणपराभवत् ॥
 इत्यानन्दगिरिकृतौ देहान्तरसञ्चारविदितकृतकामशास्त्र-
 प्रपञ्चो नामाष्टपञ्चाशत्प्रकरणम् ॥

— ० —

एकोनषष्टि प्रकरणम् ।

नृपस्तदङ्गनासङ्गमहिमापद्यवर्णनम् ॥
 ततः शङ्करगात्रज्ञाञ्चाराः शिष्योपसेवनात् ।
 कृत्वा चितिं काष्ठगतैर्मध्ये स्थाप्य ततस्तनुम् ॥
 वक्त्रिं संयोज्य तं कुर्युः शिष्यास्तावत्पुरं गताः ।
 कामलोलुपमेत्याशावश्चबुद्धिं नृपोत्तमम् ॥
 आलोक्य नाद्यं कुर्वन्ति बोधयन्तः परोक्तिभिः” ॥
 यत्तत्त्वमुख्यशब्दार्थानुकूलं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 न ह्येतत्त्वं विदितं नृषुभावम् तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 विश्वोत्पत्त्यादिविधिहेतुभूतं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 सर्वं चिदात्मकं सर्वमद्वैतं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 परतार्किकैरीश्वरसर्वहेतुस्तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 यद्देहान्तादिभिर्ब्रह्म सर्वस्थं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 यज्जैमिनिनोक्तमखिलं कर्म तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 यत्पाणिनिः प्राह शब्दस्वरूपं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।

वत्साङ्गानां मतहेतुभूतं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 अष्टाङ्गयोगेन अनन्तरूपं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 नञ्चेतद् दृश्यप्रपञ्चं तत्त्वमसि तत्त्वमसि राजन् ! ।
 यद्ब्रह्मणो ब्रह्मविष्णोश्चराश्चभवनं तत्त्वमसि तत्त्वमसिराजन् !
 त्वद्रूपमेवमस्माभिर्विदितं राजन् ! तव पूर्वयत्याश्रमस्थम् ।
 इत्यानन्दगिरिकृतौ शिष्यागमनं नाम एकोनषष्टि-
 प्रकरणम् ॥

षष्टिप्रकरणम् ।

विप्रोद्धोधितो राजा मूर्च्छामवलम्ब्य सदसि सर्वेषां
 देहान्निर्गमितो नौडस्थपद्मिवस्तलिङ्गकः गिरिकोटरे
 निजाङ्गं न प्राप, अग्नेर्मध्यगं वीक्ष्य वह्निज्वालामध्यात्
 कपालमध्यात् प्रविश्यान्तस्तदवस्थाहीनोऽयं लक्ष्मीनृसिंहं
 तदा प्रस्तौति,

ब्रह्मेन्द्ररुद्रमरुदर्ककिरीटकोटि-

सङ्घटिताङ्घ्रिकमलारुणकान्तिकान्त ।

लक्ष्मीलसत्कुचसरोरुहराजहंस-

लक्ष्मीनृसिंह मम देहि करावलम्बम् ॥

इत्याद्यष्टश्लोकेः ॥

सुतो नृसिंहोऽपि लक्ष्मीसमेतः साक्षाद्भूव । ज्वाला-
 मालासहस्रपरिवेष्टितां चितिं समीक्ष्य दक्षिणकरावलम्बन-

भाचार्यस्य दत्त्वा उत्थाप्याग्निशिखाकृतविकृतिं स्वदृग्मन्त-
पूरणेन सम्यग्विधाय सर्वलोकं जयेत्याशीः कृत्य स्वेवं तिरो-
हितोऽभवत् ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ नृसिंहसाक्षात्कारो नाम

षष्टिप्रकरणम् ॥

— ❦ —

एकषष्टिप्रकरणम् ।

— ❦ —

आचार्यस्ततः शिष्यजनसेव्यमानः शीघ्रं मण्डनमिश्र-
पुरं प्राप्य गगनासनस्थां सरसवाणीं दृष्ट्वा परमतत्त्वरूपिणीं
सर्वकलावतीं, मातस्त्वत्कृतरतिशास्त्रप्रश्नानामुत्तरमद्यैव
वक्ष्यामि । वाङ्मात्रेणैव सर्वज्ञा सरसवाणी सर्वज्ञस्त्वमिति
स्वामिनं प्रस्तुतवत्प्रासीत् । ततस्त्वाचार्योऽपि विदितसम-
स्तपदार्थः कृतार्थो बभौ ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ सरस्वतीविजयं नाम एकषष्टि

प्रकरणम् ॥

— — —

द्विषष्टिप्रकरणम् ।

— — —

ततः परं सरसवाणीं मन्त्रबद्धां कृत्वा गगनमार्गादेव
शृङ्गपुरसमीपे तुङ्गभद्रातीरे चक्रं निर्माय तदग्रे सरसवाणीं
निधाय एवमाकल्पं स्थिरा भव मदाश्रमे, इत्याज्ञाप्य निज-

मठं कृत्वा तत्र विद्यापीठनिर्माणं कृत्वा भारतीसम्प्रदायं
निजशिष्यं चकार । तद्द्वाराभ्यः शुद्धाद्वैतगुरवो भारतीसम्प्र-
दायनिष्ठाः परमगुरोराचार्यस्वामिनः कटाक्षपरिलम्ब-
विद्या वैषद्यायेति व्यवहारः ।

यस्त्वद्वैतमते स्थित्वा भारतीमतनिन्दकः ।

स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

यतिं शङ्कराचार्यगुरुप्रवर्यं नित्यं स्मरत्युत्तमलोकवासी ।

गुरुरूपज्ञातया हि मुक्तः सत्यं परं ब्रह्म गुरुर्नैवान्यत् ।

नारायणं पद्मभवं वशिष्ठं शक्तिञ्च तत्पुत्रं पराशरञ्च ॥

व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।

श्रीशङ्कराचार्यमथास्य शिष्यं पद्मञ्च हस्तामल्लकञ्च शिष्यम् ॥

तत्तोटकं वार्त्तिककारसद्गुरुन् सततस्मरन्ति तेऽस्मि । गुर्व-

भिमतशुद्धाद्वैतमतमवलम्ब्य श्रद्धाभक्तिमतवृत्त्या जाग्रदाद्य-

वस्थात्रयातीतं मनोन्मनमङ्गुष्ठमात्रतनुं ध्यात्वा तद्द्वारा

शुद्धं निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनं सत्यं ज्ञान-

मनन्तं ब्रह्मेति वाक्यसिद्धं परमात्मानं यो वा वेद सोऽवि-

द्यामुक्तो भवतीति दिक् ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ गुरोः सरसवाण्याश्च शृङ्गगिरिस्थान-

निवासनं नाम त्रिषष्टिप्रकरणम् ॥

त्रिषष्टिप्रकरणम् ।

तत्र परमगुरुर्द्वादशाब्दं विद्यापीठे स्थित्वा बहुशिष्येभ्यः

शुद्धाद्वैतविद्यायाः सम्यगुपदेशं कृत्वा तदनन्तरं कश्चि-
 च्छिष्यं सुरेश्वराख्यं पीठाध्यक्षं कृत्वा स्वयं निश्चक्राम ।
 तस्मात् अहोबलाख्यं नृसिंहाविभूतस्थलं प्राप्य तत्र नृ-
 सिंहं सुत्वा तस्मात् वैकल्यगिरिं प्राप्य वैकल्येशमखिलका-
 रणं शुद्धाद्वैतरूपं नत्वा तत्रार्चकादीन् मत्वा अद्वैतवृत्तीन्
 कृत्वा तस्मात् काञ्चीनगरप्रदेशं प्राविशत् । तत्र किल भग-
 वान् महादेवः स्वकीयपृथिवीमूर्त्याविभूतलिङ्गरूपेण किल
 अम्बवेश इति प्रसिद्धा वर्त्तते । तस्मिन् स्थले मासमात्रं
 स्थित्वा शङ्खप्रतिष्ठापूर्वकं शिवकाञ्चीतिपत्तनं निर्माय तत्
 प्राक् ब्रह्मयज्ञकुण्डाविभूतविष्णुं वरदराजनामानं समा-
 श्रित्य तत्र विष्णुकाञ्चीतिप्रसिद्धं पत्तनं निर्माय तत् सेवार्थं
 ब्राह्मणादीन् अनेकभक्तजनान् सम्याद्य तानपि शुद्धाद्वैत-
 वृत्तिन एव कृत्वा सर्ववेदान्ततात्पर्यैकनिष्ठः परमगुरुः
 सुखमाप्त । ततस्तद्देशवासिनः सर्वे ताम्रपर्णीतटस्थाः परम-
 गुरुं नत्वेदमूचुः, सर्वदा भिदा सत्यमिव भाति कथमभेदस्य
 सिद्धत्वमुचितं वक्तुम्, भेदस्य भूतभेदस्य प्रतिदेहभेदस्य प्रत्य-
 क्षदृष्टत्वात्, [तस्मात् भिदा एव पारमार्थिकी इति ब्रूमः ।
 परलोकोऽपि केषाञ्चित् सुकृतकर्मावशात् स्वर्गप्राप्तिः, केषा-
 ञ्चित् दुरितवशात् नरकप्राप्तिः, केषाञ्चित् अर्चिरादिमार्ग-
 द्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिः, केषाञ्चित् यक्षलोकप्राप्तिः, केषाञ्चित्
 पाशुपतानां रुद्रलोकप्राप्तिः, सौराणां सूर्यलोकप्राप्तिः,
 गाणपत्यानां तल्लोकप्राप्तिः, एवमनेकप्राप्तिरिति कृत्वा
 भेदस्यैव पारमार्थिकत्वं सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते परम-
 गुरुरेवं पठति, भो द्विजवराः ! किमु पारमार्थिकमविदितं

भवद्भिः, “यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवामृतं केन कं पश्येत् केन कं जिघ्रित् केन कं विजानीयात्” इति श्रुतिभिः सर्वस्यात्मरूपत्वेन ज्ञानाग्निदग्धपापपञ्जरस्य मर्त्यस्य न भिदा द्योतते तस्य भिदाभावान् मुक्तिरिति समस्तवेदान्तेषु निश्चयतत्त्वं न सन्देहगम्यः । “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति शास्त्रतात्पर्येण जगत्कर्तुः परब्रह्मण एव जीवरूपेण जगदन्तःप्रवेशावगमात्, किन्तुतदुपासकानां तत्तल्लोकप्राप्तिरिति भवद्भिरुक्तम् । यद्यस्ति जीवभेदस्तदा भविष्यन्ति कति भेदा इत्युपक्रम्य त्रयस्त्रिंशत्सहस्रेतिनिरुच्य के ते इति पृच्छायां “महिमानमेवैषामेव त्रयस्त्रिंशदेव देवा” इति भवति श्रुतिः, एकैकस्य देवतात्मनोऽनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतीं वितरदन्तरभवक्रमेण कतम एको देव इति प्राणा इति, प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयति । तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदनेकतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि

“आत्मनाञ्च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! ।

योगी कुर्याद् बलं प्राप्य तैश्च सर्वां महीं चरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कश्चित्कश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव ॥”

इत्येवञ्जातीयकप्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यसङ्गयोगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति, किमु वक्तव्यम् अज्ञानसिद्धानां देवानां, अनेकप्रतिपत्तिसम्भवात् । एका सा देवता बहु-रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यते । अन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते ।

विग्रहवत्तामपि कर्माङ्गभावे चोदनास्वनेकप्रतिपत्तिर्दृश्यते ।
 कचिदेको विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति ।
 बहुभिर्भोजयद्भिर्नेको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचित्तु एको-
 विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा बहुभि-
 र्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो नमस्क्रियते । तदिहोद्देशपरि-
 त्यागात्मकत्वात् यागस्य विग्रहपतिमेतावदेव तामुद्दिश्य
 बहवो युगपत्परीक्ष्य विग्रहवत्त्वेऽपि देवतानां न किञ्चित्
 कर्मणि विद्यते, तेष्वपि चैतन्यस्यैकरूपत्वात् सर्वस्यापि देव-
 गणस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाच्च, “बहुस्यां प्राजायेयेति श्रुतेः ।
 तस्मात् सर्वज्ञं नित्यशुद्धबुद्धस्वरूपं कारणं ब्रह्म मुमुक्षुभिरु-
 पासनीयमिति सिद्धान्तः । तस्माद्भवन्तोऽपि जीवात्मभेदं
 देवताभेदं सर्वं परित्यज्य शुद्धाद्वैतब्रह्मोपासनया मुक्ता भव-
 येति सम्यगुपदिष्टाः काञ्चीताम्रपर्णीदेशवासिनः शुद्धाद्वै-
 तविद्याश्रिता बभूवुः ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ काञ्चीनगरनिर्माणां नाम त्रि-
 षष्टिप्रकरणम् ॥

चतुःषष्टि प्रकरणम् ।

तदनन्तरं कामाक्षीप्रपञ्चस्थित्यते । सा तु साङ्गयानस्य
 मुनेराविर्भूता किलोपासनया भगवतो मरुद्रूपिणी ब्रह्म-
 विद्या रुद्रशक्तिः । इदानीमपि गुहावासिनी भूत्वा वर्तते
 निजमहिमाप्रकटार्थमनेकवैभवाननुभवती । तस्याः पर

मैश्वर्या विम्बप्रतिष्ठामष्टधा कारयामीति विद्याकामाची-
प्रतिष्ठामाचकार । साप्युपासकानां फलदा कल्पवल्लीव
समभवत् । अतो विद्यारूपया तथा सहापि युक्तः परमे-
श्वरोमोक्षद इति कृत्वा वेदवेदान्तसहस्रसिद्धमतवादः ।

“उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं

त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्” इति श्रुतेः ॥

अथर्वकाण्डे । “उमामनन्तं बहुशीभमानाम्” इत्यादि
वाक्यानां विद्याफलमाह, उमा ‘विद्या’ ज्ञानरूपिणीति
फलितार्थः । सैव मुक्तिदेति निरवद्यम् ।

“या देवी सर्वभूतेषु ज्ञानरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमोनमः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणसंज्ञावाच । तस्मात् परा देवता
कामाचीति तत्प्रपञ्चोऽभवत् ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ कामाचीप्रकरणं नाम चतुः-

षष्टिप्रकरणम् ॥

पञ्चषष्टि प्रकरणम् ।

—*—

एवमेतस्मिन्नर्थे निष्पन्ने परशक्तित्वस्याभिव्यञ्जकं श्रीचक्र-
निर्माणं क्रियते भवद्गिराचार्यैः । तत्र श्लोकोऽयम् ।

विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-

मन्त्रस्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।

वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च

श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः” इति ॥

अत्र तु नव चक्राणि वर्ण्यन्ते खलु, तेषां मध्ये केषा-
श्चित् शैवत्वं केषाश्चित् शाक्तत्वम् । तथाहि ।

“चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।

नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः” ॥ इति ।

तत्रापि देवीशिवचक्राविर्भावं दर्शयामि ।

“त्रिकोणमष्टकोणञ्च दशकोणद्वयं तथा ।

चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ॥

विन्दुश्चाष्टदलं पद्मं तथा षोडशपत्रकम् ।

चतुरस्रं चतुर्दशं शिवचक्राणि तु क्रमात् ॥

त्रिकोणवैन्दवं श्लिष्टमष्टारिष्टदलाम्बुजम् ।

दशारयो षोडशारं भूगृहं भूवनास्रके ॥

शैवानामपि शाक्तानां चक्राणाञ्च परस्परम् ।

अविनाभावसम्बन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥

त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्विन्दुरूपः सदाशिवः ।

अविनाभावसम्बन्धं तस्माद्विन्दुत्रिकोणयोः ॥

एवं विभागमज्ञात्वा श्रीचक्रं यः समर्चयेत् ।

न तत्फलमवाप्नोति ललिताम्बा न तुष्यति” ॥

इत्यादिवचनैः श्रीचक्रस्य शिवशक्त्यैकरूपत्वात् विद्यात्मै-
क्यमत्यभेदादवसायसिद्धिः । तस्मात् मुक्तिकाङ्क्षिभिः सर्वैः
श्रीचक्रपूजा कर्तव्येति दिक् । तस्मात् सर्वेषां मोक्षफलप्रा-
प्तये दर्शनादेव श्रीचक्रं भवद्गिराचार्यैर्निर्मितमिति ।

इत्यानन्दगिरिकृतौ श्रीचक्रनिर्माणं नाम पञ्चषष्टिप्रकरणम् ॥

षट्षष्टि प्रकरणम् ।

—::०::—

कदाचित् शिष्या अनन्तानन्दगिरिमुखा नत्वेदमूचुः,
स्वामिन् ! मोक्षस्य मार्गलक्षणं वद । स तु परमगुरुः शिष्यैः
प्रार्थितो मोक्षमार्गलक्षणं वक्तुमुपक्रममाचकार । भगव-
न्नीतासु ।

“अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

इत्यग्न्यादिमार्गोऽयमर्चिरादिमार्ग इत्युच्यते । एतस्मिन्नर्थे
भवद्गिराचार्यैः सूत्रभाष्ये सम्यक् प्रतिपादितम् । सूत्रेष्वर्चि-
रादिषु संशयः । अथवा नेतारो गन्तृणामिति, तत्र मार्ग-
लक्षणभूताः अर्चिरादय इति पूर्वपक्षः । अर्चिरादयश्चेतना
इति सिद्धान्तः । तथा हि । “चन्द्रमस्ये विद्युदन्तः पुरुषः
सराणान् ब्रह्म गमयति” इति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति ।
तस्य स्वस्थानमागतस्य मुक्तजीवस्य लिङ्गं प्रथममग्निर्दह्यते
तथा सोऽग्न्याकारो भवतीति तदुपरि निरञ्जनं ज्योतिः
प्राप्य स्वयमपि ज्योतिःस्वरूपो भवति । अज्ञानस्वरूपाया
रात्रेस्तत्राभावात् । ततः शुक्लं प्राप्य स्वयञ्च शुक्लो भवति,
“यच्छुक्लं तत् ब्रह्म” इत्यादिना तदेव ब्रह्मप्राप्तिरिति शुक्ल-
गतस्य पुनरावृत्त्यभावात् । इत्यानन्द अहर्भूत्वा विहरति
केचिदेवं वदन्ति । अर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मस्थानं प्राप्य
तदन्तर्पथ्यन्तं तदग्रे स्थित्वा तेन सह मुक्ताः ब्रह्म सत्यज्ञा-

नानन्तानन्दलक्षणं प्राप्नुवन्तीति तन्मतमनर्हम् । सूक्ष्म-
शरीरनाशानन्तरं स्थित्यभावात्, सर्वगतं ब्रह्मैव स्वयम्भव-
तीति सिद्धान्तः ।

“धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षस्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते” ॥

इति भेदफलं पुनरावृत्तिरेव, तस्य सर्वदाप्यसत्त्वात् । तथा-
हि । इदमस्माद्भिन्नमिति प्रतीयमानो भेदो धर्मिस्वरूपं वा
स्यात् तथा धर्मो वा, न तावद्धर्मिस्वरूपमात्रं भेदः । इद-
मस्माद्भिन्नम्, घटः पटो न, इत्यादौ प्रकारतया भासमानस्य
धर्मिस्वरूपत्वानुपपत्तेः । अयं घटः, घटः पटाद्भिन्न इतिप्रती-
त्यारविशेषप्रसङ्गात्, विषयवैचित्र्यव्यतिरेकेण प्रतीतिवैचि-
त्र्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथासिद्धेत्यादेर्योग्यायोग्यघटित-
त्वेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । कचिदपि प्रत्यक्षानङ्गीकारे अनु-
मानस्याप्रवृत्तेः । एवञ्च एक एव दण्डः कदाचिददृष्टत्वेन
भासते, दण्डवति कदाचिदन्वयादिसाचिध्ये सति दण्डो
घटकारणमिति तत्र दण्ड इति प्रतीतेः, न प्रतियोगिध्वंसा-
दक्षत्वम्, अन्वयाद्यपेक्षत्वं वा, दृष्टानुसारित्वात् कल्पनायाः,
विषयभेदाभावेऽपि प्रतीतिवैचित्र्यञ्चाङ्गीकृतम् । प्रतियोग्य-
नुयोगिविशेषणविशेषाधाराधेयावच्छेद्यावच्छेदकभावादयो-
ऽपि धर्मिस्वरूपा एव विलक्षणप्रतीतिनियामका इत्यङ्गी-
कृतम् । तथात्रापि भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि विलक्षणप्रती-
तिनियामकत्वं सत्प्रतियोगिकत्वं न विरुद्धमिति अत्रो-
च्यते । कारणत्वादयोऽपि विचारणीयास्तेषामपि स्वरूपत्वे-
ऽपि कथं विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वं न ह्येकमेव वस्तु सत्-

प्रतियोगिकं निष्प्रतियोगिकञ्च सम्भवति विरोधात् । घट-
प्रतीती कारणत्वादिसन्देहो न स्यात् अज्ञातांशलेशाभा-
वात् । न च समानप्रकारकनिश्चयस्य समानप्रकारकसंशय-
विरोधितया घट इति निश्चयात् घटो न वेति सन्देहो
माभूत् । घटकारणं न वेति कारणत्वप्रकारकसंशये तु न
बाधकं भिन्नप्रकारकत्वादिति वाच्यं घटत्वस्यैव कारणत्वस्य
घटधर्मत्वानङ्गीकारात् । घटस्य घटत्वापेक्षयाभिन्नत्वात्
धर्मिस्वरूपज्ञानेऽपि दोषवशात् घटत्वाज्ञाने घटो न वेति
संशयः सम्भवति । कारणत्वन्तु घटस्वरूपमेवेति कथं घट-
ज्ञानेऽपि कारणत्वसंशयः, न च घट इति ज्ञाने घटस्यावि-
शेषणत्वेन तत्स्वरूपस्यापि कारणत्वस्याप्रकारत्वात् तत्-
प्रकारकसंशयदुर्भिक्षमिति वाच्यम् घटे घटत्वमिति घट-
ज्ञाने सति कारणत्वसंशयो न स्यात् उक्तज्ञाने घटस्य प्रका-
रतया तत्स्वरूपस्य कारणताया अपि प्रकारत्वात्, न च
घटस्य घटत्वेन रूपेण प्रकारत्वेऽपि कारणत्वत्वेन रूपेण न
प्रकारत्वमिति वाच्यम् । घटस्वरूपातिरिक्तकारणत्वानङ्गीका-
रात् । तस्मात् धर्मिस्वरूपभेदो न चोदक्षमः । न द्वितीयः ।
सधर्मः किं भावरूपोऽभावरूपो वा, भावरूपत्वे पृथक्त्वं वि-
भागो वा हयमपि न सम्भवति । गुणादेर्भेदाभावप्रसङ्गात् ।
विभागपक्षे संयुक्तयोर्भेदो न स्यात् । पृथक्त्वस्य प्रतीतिबलात्
गुणादिवृत्तित्वाङ्गीकारे पृथक्त्वस्य भेदो न स्यात् पृथक्त्वे पृथ-
क्त्वानङ्गीकारात् । अन्योन्याभावेनैव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तौ
अतिरिक्तपृथक्त्वानङ्गीकाराच्च । न चान्यारादितरेत्यादिसूत्रे
अन्यशब्दस्यार्थपरत्वेन इदमस्माद्विन्नमिति वत् इदमस्मात्

पृथगित्यपि प्रयोगादिति वाच्यम् विभक्त्यनुशासनस्य शब्द-
विशेषाधीनत्वस्य सर्वसम्प्रतिपत्तेः । अन्यथा घटात् प्रमेय-
मित्यपि प्रयोगापत्तेः प्रमेयशब्दार्थानामपि पृथक्कार्यकत्वात् ।
न चासाधारण्येन पृथक्कार्यकत्वमभिहितमिति वाच्यम् ।
कथञ्चिदर्थविवक्षायां प्रतिप्रसङ्गभयेनार्थविशेषविवक्षायां न
भिन्नत्वेनापि शब्दविशेषणत्वे बाधकाभावात् तस्यान्योन्या-
त्यन्ताभावसाधारण्यार्थकत्वेनासाधारण्येन [तदर्थकत्वाभा-
वाच्च । किञ्चिदिष्टप्रसङ्गग्रहार्थमर्थपरत्वव्याख्यानस्याभिमत-
त्वे सङ्ग्राहकत्वाच्च । अत एव व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
हि सन्देहादलक्षणम्, अभिधानलक्षणाः कृतञ्जिता इत्यादि
वैयाकरणाद्रीनां प्रयोगशरणत्वाद् जोषम्, तस्माद्विभागः
पृथक्त्वं वा न भेदः । अभावोऽपि किमन्योन्याभावः, अत्य-
न्ताभावो वा । नाद्यः, प्रतियोग्यनिरूपणात्, न किं घटा-
दिकमेव प्रतियोगीति शक्यं वक्तुम् । घटो नास्ति, घटो न
भवतीत्युभयत्रापि घटस्यैव प्रतियोगित्वे अत्यन्तान्योन्याभा-
वयोर्भेदो न स्यात् उभयत्रापि घटस्यैवावच्छेदकत्वेनावच्छे-
दकभेदस्याप्यभावाच्च । न च तद्भेदाभावेऽपि क्वचित्तादात्म्या-
रोपः क्वचित्संसर्गारोप इति सम्बन्धभेदाद्भेद इति वाच्यम् ।
भूतले घटो नास्ति, भूतलं घटवन्न भवति इत्यत्र उभयत्रापि
संसर्गस्यैवारोप्यत्वेन भेदानापत्तेः । न चैकत्र संसर्गः संसर्ग-
त्वे नारोप्यत इतरत्र तादात्म्यत्वेनेति भेद इति वाच्यम् ।
संसर्गत्वतादात्म्यत्वयोर्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् न ह्यतो भेदः
पारमार्थिक इत्युक्ताः शिष्याः पुनरुचुः, स्वामिन् !,
“द्वासुपर्णा सयुजा संखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्थनश्चन्योऽभिचाकशौति ॥”

“अजामैकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥”

इत्यत्र च जीवप्रभेदस्य निश्चयात्, कथम् अभेदः सिद्धान्त

इति वक्तुमुचितम् । तस्माद्भेद एवाङ्गीकर्तव्य इति प्राप्ते,

परमेश्वरभिरैवमुच्यते, नेदं श्रुतिवाक्यद्वयं जीवपरभेदसम-

र्पणपरम्, किन्तु बुद्धिचेतश्चसम्भिदार्पणपरम् । तयोरैक-

स्थानाश्रितत्वात् बुद्धिकोशे चैत्रज्ञस्य प्रतिफलनं जीव इति

प्रसिद्धा जीवचेतश्चयोः सर्वदाऽभेद एव । सजलघटेषु

सूर्यविम्बप्रतिफलनमिव, दर्पणान्तःप्रतिविम्बितमुखमिव,

भिदागन्धलेशरहिते जीवशब्दचाये चैत्रज्ञे, दर्पणमालि-

न्यान्मुखसालिन्यमिव, दर्पणान्तःप्रतिविम्बिते कलमालि-

न्यात् दिनकरविम्बमालिन्यमिव कर्म्मफलान्यनुभवतः चैत्र-

ज्ञस्य प्रतिविम्बितस्य भिदा कल्पनीया तेन बहुबुद्धिकोशे

प्रतिफलनेन चैत्रज्ञबाहुल्यमुचितं वक्तुम् । घटदर्पणबाहुल्ये-

ऽपि सूर्यमुखयोरैकत्वम्, यथा, तद्वदभेद एव सिद्धान्तः ।

“तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना” प्रविष्टस्य ब्रह्मण

एव चैत्रज्ञत्वात्, साक्षी नित्यः चैत्रज्ञः परमात्मा सदब्रह्मा-

त्मेति ब्रह्मणि पर्यायशब्दाः,

“चैत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वचेत्रेषु भारत ! ।”

इति भगवद्वचनाच्च । तस्मादद्वैतमेव सिद्धान्तः । द्वैतन्तु

मायाकल्पितं मोहकारणम् जन्ममरणप्रवाहागाधजलप्राय-

मिति सिद्धान्तो व्यासमतसिद्धः । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मशीला-

श्चन्द्रमसं धूममार्गद्वारा प्रविशन्ति, प्रथमं धूमस्थाने मेघी-

परितनप्रदेशे धूमायिताः । तदुपरि रात्रिं प्राप्य तदुपरि
 कृष्णवर्णा भूत्वा चन्द्रं प्राप्नुवन्ति । तस्यापि कृष्णवर्णत्वा-
 देवोपभोग्ययोग्ये चन्द्रमसि स्थितास्ते देवा आत्मतां प्राप्नु-
 वन्ति, किंवा मण्डलैकदेशे किलेष्टादिकारणे वसन्तीति
 यद्युच्येत, तत्रेदमुच्यते, प्रथमां पिवते वङ्गिरित्यादिना
 देवानां चन्द्रचन्द्रिकापानमात्रमेव, न तु कृष्णवर्णचन्द्र-
 विम्बानुभवः । अतोहेतोस्तत्र इष्टादिकारणमपि कृष्णवर्ण-
 त्वेन देवोपभोग्यत्वं न सम्भवति । मण्डलाश्रयत्वमात्रमेव
 तेषां तत्रानुभवस्तु दैववदमृतपानं खं न सम्भवति, किन्तु
 परं चन्द्रविम्बरूपममृतं दृष्ट्वा नित्यतृप्ता इव वर्तन्ते, यावत्
 पुण्यपापम्, किञ्चिदवशिष्टपुण्ये तत्र स्थातुमसमर्थाः, पक्व-
 फलगणा इव च्युताः पञ्चाग्निविद्यामवलम्ब्य पञ्चम्यामा-
 हुताः पुनः पुरुषाकारतां प्राप्य नित्यसंसारिण इव वर्तन्ते ।
 तदन्ये तु यममार्गमवलम्ब्य स्वानि कर्माणि सेवन्ते सप्तवि-
 धनरकेषु पच्यन्ते । यावत् कर्मफलं तावद्युयं स्थूलशरीरस्य
 लयं सूक्ष्मे सम्यग्विधाय सूक्ष्मस्य च कारणे मनोमात्रान्त-
 र्धानं कृत्वा, मनसोऽपि विश्वकारणे अङ्गुष्ठमात्रपुरुषे
 विलापं सम्पाद्य तदुपर्यभिन्नब्रह्म भूत्वा मुक्ता भवथेत्युक्ताः
 शिष्याः परमगुरुपादकमलद्वयसक्ताः शिष्याः कृतार्थाः
 विदितब्रह्माणो जीवन्मुक्ता बभूवुः ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ मोक्षमार्गप्रकाशो नाम षट्-

षाष्टप्रकरणम् ॥

सप्तषष्टि प्रकरणम् ।

—::०::—

तदनन्तरं सकललोकसाक्षी चैतन्यानुभवविदितभूत-
भविष्यद्वर्त्तमानकालः परमगुरुः स्वतन्त्रपुरुषः शुद्धाद्वैत-
विद्यानिष्ठान् गरिष्ठान् सेतुहिमाचलमध्यदेशस्थाननिवेशान्
ब्राह्मणादीन् कृत्वा तदीयविरोधाङ्गीकारसमर्थां निजशिष्य-
परम्परां आकल्पं शृङ्गगिरिस्थानस्थां कृत्वा सकलशिष्येभ्यो
मोक्षमार्गोपदेशं कृत्वा कलावस्त्रिन् युगे नानापापपरि-
ध्वस्तज्ञानाङ्कुरेषु मर्त्येषु शुद्धाद्वैतविद्यायामनधिकारिषु तेषां
वृत्तिः पुनरपि यथेष्मिता भवतीति सम्यग्विवाचार्थं लोक-
रक्षार्थं वर्णाश्रमपरिपालनार्थं परमकल्पनां जीवेशमेदा-
स्पदाश्च रक्षयितुमुपक्रम्य निजशिष्यं परमतकालानलं दृष्ट्वा
माह, भोः शिष्य ! तव यत्र प्रीतिस्तत् समासतो वद
भाविकालोचितवशात्तत् करोमि तव मत इति उक्तः पर-
मतकालानलः परमगुरुचरणारविन्दयुगलमुत्तमाङ्गेन धृत्वा
सर्वापराधं क्षमस्वेति कपोलताडनपुरःसरं तिष्ठन् प्राञ्जलि-
रिदमब्रवीत्, भोः स्वामिन् ! परमगुरो ! प्रत्यक्षशिवे शिवेति
जगत्कारणे चिरान्मम मतिः अवलग्ना । तथाहि ! यदस्ति
प्रपञ्चकारणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपमखिलमयं ब्रह्म सत्यं
ज्ञानमनन्तं तत्तदेव इति बुद्धिसिद्धं कृत्वा ध्वस्तसंशयो-
ऽस्मि । अतः शिव एव परिपूर्णं जगदुपादानकारणमिति
निश्चयेन सर्वमपीदं परिदृश्यमानं जगत् शिवादनन्यदृष्ट्या-

धारत्वान् तदीयतेजःकारणसञ्ज्ञातब्रह्मविष्णुरुद्रान् दृष्ट्या-
दिजगदवस्थानिमित्तान् तत्तेजःसम्भूतादिगधीशादिकान्
विग्रहान्निश्चिन्त्यादिताराबलीकृतकालचक्रमेतदन्तः सन्तत-
स्थगितभूम्यम्बिद्वीपगिरिप्रमुखमखिलं शिवांशमिति बहुधा
युक्तियुक्तं विचार्य निरुपाधिकः परमेश्वर एष सदुपदेश-
बलात् आत्मा स एवाहमिति समाधानमनसा वर्त्तमान-
स्यापि मतिरिदं निश्चिनोति । चङ्गिकाष्ठसंयोगजातविष्कु-
लिङ्गा इव परमशिवाज्जातमखिलं जगदेव मनुष्यतिर्यग्-
जीवव्याप्तम्, इति, तस्माद्विशोऽस्ति किल । यदंशा जीवा
इत्युक्त्या परमेश्वरः सर्वैरुपासनीयः । ततोऽस्मदभीष्टः शिवः,

“शिवध्यानपरा ये तु शिवभक्तावतन्द्रिताः ।

लोकं यान्ति शिवाश्चैव सर्वदेवनमस्कृताः ॥”

इति भारतवचनात् शिवस्वोपासनमत्यन्तपुण्यवर्द्धनं भोग-
मोक्षास्पदं ब्रह्मचर्यादिभिः । अत इदमेव सदाङ्गीकर-
णीयमिति सम्यग्निश्चायितः परमगुरुः, एवमेको मार्गोऽस्तु
ब्रह्मविदुषामद्वैतमार्गसमारोहणासमर्थानां मिति प्राप्ते,
कलियुगे यूयमेतद्देवतानिरता भवथ, इत्येकेभ्यो मुनिभ्यो
दत्तं यतिशापञ्च प्राप्तशापमिव विचार्य दिग्विजयाधिका-
रिणं निजशिष्यं ज्ञात्वा बहुकालं शैवमतं शापान्तरमद्वैता-
न्वितं लोकोपकाररूपं कल्पयित्वा तमवादीत्, स पुनः
परमगुरुं प्रणम्य षड्विधभेदात्मकं शैवमतं चापि रचयित्वा
सेतुहिमाचलमध्यदेशवासिनो ब्राह्मणादीन् तत्कृतावल-
म्बिनः कर्तुं प्रतिपन्नचर्यार्थञ्च दिग्विजयमारभमाणः पर-
मतकालानलः काशीनगरप्रागादिदिक्षार्गप्रक्रमणेन परम-

गुर्वनुन्नया वासमारभमाणो भगवतः शङ्करस्य त्रिशूलांशः
परमतकालानलः सन्धस्तकर्मापि धृतैकदण्डः शूलहस्तम-
ण्डलाहृतडमरुगः पश्यतामाविर्भूतशङ्कर इव समवर्त्तत ।

“जनाः केचिदथाहृतं गहनं शङ्करोदितम् ।

गुरुणा तेन सम्प्राक्तं शैवं रुचिकरं हि नः ॥

शिञ्जिता गुरुणा तेन वयं कैलासभागिनः ।

भवाम इति तच्छिष्या बभूवुः शैवमार्गगाः ॥

एवमशेषदिग्विजयं कृत्वा तत्तद्देशस्थान् काञ्चित् पञ्चा-
क्षरमहामन्त्रराजोपदेशादिना तारयतिष्ठ परमतकाला-
नलः शङ्कराचार्यशिष्यः ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ शैवमतस्थापनं नाम सप्तषष्टि-

प्रकरणम् ॥

अष्टषष्टि प्रकरणम् ।

—::०::—

ततः परमगुरुस्त्रैगुण्यान् कलियुगमनुजान् दृष्ट्वा शैवा-
नन्तरं वैष्णवमतञ्च कल्पनीयमिति विचार्य तत्सुबन्धशेष-
वायुसत्यजाती लक्ष्मणहस्तामलकौ स्वान्तरङ्गशिष्यौ, युवयो-
राशयं वदतामिति । तौ परमगुरुचरणारविन्दयुगलं
सङ्गत्वा उत्तमाङ्गेन नत्वा कृताञ्जली इदमूचतुः, स्वामिन् !
भवदुपदेशात् अचिन्त्यमव्यक्तममन्तरूपं सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म सर्वकारणं तदेवाहमिति ज्ञानसिद्धावपि मदीयं

चेतः सर्वदा श्रीनारायणचरणाब्जव्याप्तमिव वर्त्तते, स एव ब्रह्मेति सहस्रप्रमाणसम्भूतः सिद्धान्तोऽस्मदीयः । एवं शिष्य-
वरवचनं निश्चय्य पुनरवादीत् परमगुरुः, समीचीनम्,
लक्षण, हस्तामलक, युवां ब्रह्मचारिणौ, किल मतकल्प-
नाय स्वीकुरुतम्, इति तावत्यन्तसन्तोषचित्तौ तदानीमेव
परमगुरुपदेशवशात् सव्यासिनौ भवतः स्म । ताभ्यां वन्दि-
तपादः परमगुरुर्दयाम्बुधिरिदमाह, विष्णुमतं षड्विधमे-
दविराजितं सकलमनुजमोहकरं द्विपञ्चमुद्रालिङ्गनारा-
यणाष्टाक्षरमन्त्रोपदेशमूलं दृष्टिसृष्टिदोषवर्जितं कल्पयतम्,
एवं षड्विधं कर्मविभेदेन वैष्णवमतं कृत्वा दिग्विजयं कुरु-
तम्, पुनरागतयोर्भवतोः सत्यमिव तद्विषयतीति । एव-
माज्ञप्तौ मतकारणत्वादाचार्यौ लक्षणहस्तामलकौ काञ्ची-
नगरक्रमात् पूर्वापराशादयमवलम्ब्य परमगुरुमनुदिनं
स्मरन्तौ दिग्विजयं चक्राते । स हि पूर्वभागे लक्षणाचार्यः
किल दिग्विजयं कृत्वा कांश्चिद् ब्राह्मणादीन् सच्छिद्रोर्द्ध-
पुण्ड्रधारणशङ्खचक्राङ्गभासुरभुजयुगलान् कृत्वा बहुशिष्य-
समेतः पुनरावृत्त्य परमगुरुचरणं नत्वा तदनुज्ञावशात्
मतविजृम्भणहेतुकं भाष्यादिग्रन्थचयमकरोत् । हस्तामल-
कस्तु भूमध्यात्यस्त्रिमखण्डदिग्विजयं कृत्वा पञ्चमुद्राङ्गविरा-
जितान् भगवदष्टाक्षरमन्त्रजपासक्तान् कांश्चिद्ब्राह्मणादीन्
कृत्वा रजतपीठादिस्थलेषु कृष्णादिदेवप्रतिमां कृत्वा मतं
विज्ञापयितुम्, पुनः परमगुरुं प्राप । दृष्ट्वा तदानीं काञ्चां
परमगुरुं शङ्कराचार्यं नत्वा तत्पादयुगले स्खलितं विज्ञाप-
यामास ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ वैष्णवमतस्थापनं नामाष्टषष्टिः ॥

प्रकरणम् ॥

—०—

एकोनसप्तति प्रकरणम् ।

—*—

ततः परं सूर्यशक्तिगणपतिशिवनारायणानां ब्राह्मणो-
पासनयोग्यदेवतानां समष्ट्युपासनया मुक्तेः सिद्धत्वात् तत्रा-
नधिकारिभिर्यष्ट्युपासनञ्च कर्त्तव्यमिति कृत्वा शिवकेशव-
मतद्वयं प्रतिपादितम् । तत्राह तत्राहः । सौरमतं
षड्विधभेदविजृम्भितं स्थापयितुं श्रीपरमगुरुर्निजशिष्यं
सर्वविद्याप्रवीणं दिवाकरनामानं वीक्ष्येदमाह, भो दिवा-
कर ! त्वं ब्रह्मचर्याश्रमव्रतं समाप्य परिव्राट् भव, सौर-
मतं रचयितुमिदानीं चलितकालोऽयमागत इति तद्वाक्यं
शिरसा परिगृह्य दिवाकरस्तदानीमेव परमगुरुरपदेशवला-
द्धृतपरमहंसाश्रमः सौरमतदर्शनलक्षणं गुरुमुखात् श्रुत्वा
तदनुज्ञावशात् सेतुहिमाचलपर्यन्तं दिग्विजयमारभमाणः
काञ्चीनगरात् प्रागादिप्रदक्षिणमार्गं अवलम्ब्य किञ्चिद्दूरं
गत्वा तत्र काञ्चिद्विप्रान् सौरमतप्रचारकानाचकार । एव-
मशेषदेशसञ्चारं कृत्वा तत्तद्विषयेषु सौरमतमुज्जृम्भयन् पुनः
काञ्चीनगरं प्राप, परमगुरुं नत्वेदमाह, स्वामिन् ! तव
कृपया सर्वदेशेषु सौरमतंस्थापनं विधाय तत्प्रतिपन्नान्
युक्तिभिर्जित्वा भवद्दर्शनायागतोऽस्मि । इति परमगुरुस्तुष्टा-

न्तरोऽङ्गं समीचीनं भवता कृतमिति तमवादीत् ॥

इत्यनन्दगिरिकृतौ सौरमतस्थापनं नाम एकोन-
सप्ततिप्रकरणम् ॥

सप्तति प्रकरणम् ।

—०:०—

ततः परमगुरुः शक्तिमतं रचयितुं निजशिष्यवरं त्रिपु-
रकुमारं विलोक्येदमब्रवीत् । भोः शिष्य ! भवतः कुत्र मते
विश्वासस्तद्वद्, इत्युक्तः त्रिपुरकुमारः प्रणम्येदमब्रवीत्,
स्वामिन् ! परमगुरो ! भवदुपदेशेन भगवानात्मा सर्वकार-
णम्, स एवाहमिति निश्चलज्ञानवतोऽपि ममान्तःकरण-
विमर्शस्य विश्वकारणं भगवतो, तत्र भगवतो निमित्तका-
रणत्वमात्रमेव दृश्यते । ततः प्रकृतिरेव शिवः, वहिराव-
रणशक्तिरखिलकारणमस्मदादिपरिदृश्यमानजगति तथा
दर्शनात्, शक्त्यभावे पुरुषस्याकिञ्चित्करत्वमेव सम्भवति ।
अतश्च सोपाधिक एव भगवान् जगत्कारणं कर्त्ता । भवन्म-
तेऽपि निरुपाधिकचैतन्यं जगत्कारणक्षमम् । तस्मात् प्रकृ-
त्यभावे ईश्वरस्याप्यभावो वक्तुमुचित इव प्रतिफलति । किञ्च
समयमपि जगत्कारणं वेदितव्यम्, ईश्वराभावे प्रकृत्यभावे
च लोकसृष्टिर्न स्यात् । पितृमातृभ्यामिव मनुष्यः, तत्रापि
पित्रपेक्षया शिशुधारणनिर्गमनप्रयासस्य मातृनिष्ठत्वात्
प्रथमं प्रकृतिर्जगदुपादानकारणं, पुरुषः पश्चात्, इति सि-
द्धान्तः मदधिकारः, एवं भवत्कृपाबलात्प्रतिलब्धम् इति

सम्यग्विज्ञापितः परमगुरुः शिष्यवरं पुनः प्राह, मतं भव-
दाशयरूपं कल्पयितुं सत्रासमद्यैव स्वीकुरुष्व, इति तदाज्ञां
शिरसा परिगृह्य तदुपदेशवशात् सत्रासं पारमहंस्याख्यं
प्राप्य दण्डकमण्डलभ्यांविराजितकरः कषायवस्त्रशोभिततनुः
शिष्यवरस्त्रिपुरकुमारः परमगुरुचरणकमलयुगलमत्यन्तभक्त्या
मुहुर्मुहुः प्रणम्य दिग्विजयार्थं काञ्चीनगरात्प्रागाद्याशामव-
लम्ब्याविभूतस्त्रिपुर इव परमगुर्वनुन्नया ययौ । सेतुहि-
माचलमध्यभूमिस्थ प्रौढविहज्जनान्निजशक्तिदर्शनात् जित्वा
काञ्चिद्वृत्तान् स्वदर्शनाशक्तान् श्रीविद्यानिरतान् कृतार्थान्
कृत्वा आशु काञ्चीनगरस्थं गुरुमभिवाद्य स्वकृतमशेषं प्रयो-
जनं विज्ञाप्य शैववैष्णवसौरमताध्यक्ष्यतिस्थानगोऽभवत् ॥

इत्थानन्दगिरिकृतौ शक्तिमतस्थापनं नाम सप्तति

प्रकरणम् ॥

— ❦ —

एकसप्तति प्रकरणम् ।

— :: :: —

एवं स्थापितेषु शैववैष्णवसौरशाक्तेषु, गिरिराजकुमार
इति प्रसिद्धः सर्वशास्त्रपारंगतः समागत्य परमगुरुचरणार-
विन्दयुगलं नत्वा विनयादेवमाह, स्वामिन् ! ब्रह्मादि-
गणानां पतिर्गणपतिः सर्वलोककर्त्ताः अहमेक एव गण-
पतिः, 'गणानां त्वां गणपतिं हवामहे' इति श्रुतिः । किञ्च
तस्य सर्वदेव पूज्यत्वं वर्त्तते । त्रिपुरसंहारकाले महादेवेन
पूजितः । रावणासुरसंहरणार्थं समुद्रमध्ये सेतुरचना-

काले रामेण पूजितः । क्षीराब्धिमथनकाले देवासुरैः
पूजितः । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा पूजितः । एवं शिवकेशव-
ब्रह्मादिभिरुपास्यः परमपुरुषः किल महागणपतिः, तस्य
निर्गुणत्वं सगुणत्वञ्च सिद्धमेव । महदादितत्त्वकारणं
निर्गुणम्, व्योमादिभूतकारणं सगुणमेव । सकललोक-
व्यापकचैतन्यस्य गणपतेर्विष्णुनाम, ब्रह्मत्वादब्रह्म नाम,
स्वच्छवर्णसाम्याल्लयकर्तृत्वाच्च रुद्रनाम नासिद्धं भवति ।
एवञ्चाकारत्रयेण सृष्ट्यादि स एव करोतीति दिक् ।

‘शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वं विघ्नोपशान्तये ॥’

इति तस्य कर्मादिपूज्यत्वस्य सिद्धत्वात् सर्वविद्यामयत्वाच्च
तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वरूपं ब्रह्म, गणपतिः एक एव आसीत्, तस्मादस्मन्मत-
मत्यन्तश्रेष्ठतरमिति कृत्वा तदेव सर्वैरङ्गीकर्तव्यमिति
विज्ञापितम् । इतः परं सर्वज्ञैर्भवद्भिः परमगुरुभिर्यथा-
ज्ञापितं तदेव करोमीति ब्रुवन्तं गिरिराजपुत्रं शिष्यवरं
वीक्ष्य भगवान् परमगुरुरिदमब्रवीत्, शिष्य ! गणपता-
वास्तिक्यबुद्धिरस्ति चेन्नतं रचय, तदर्थं सञ्चासी भव,
एवमुक्तः शिष्यो गुरुरपदेशवशात् परमहंसाश्रमी भूत्वा
दिग्विजयार्थं काञ्चीनगरात् प्राञ्जार्गमनुसृत्य सेतुहिमा-
चलमध्यभूमिषु स्वमतं प्रकाशयित्वा बहुगाणपत्यशिष्य-
समेतः पुनः परमगुरुं नत्वा शिष्यस्थानमाप ॥

इत्थानन्दगिरिलतौ गाणपत्यमतस्यापनं नाम

एकसप्ततिप्रकरणम् ॥

द्विसप्ततिप्रकरणम् ।

—*—

एवं ब्राह्मणोपासनार्थं पञ्चसु मतेषु स्थापितेषु कापालिको वटुकनाथ इति प्रसिद्धः समागत्य परमगुरुं बहुधा नत्वा विनयात् कृताञ्जलिरिदमाह, स्वामिन् ! मम मतेन समरेषु मतभेदं कृत्वा शुद्धाद्वैतवृत्तिं हिमवत् सेतुमध्य-भूमिषु आपूर्य सर्वानपि ब्राह्मणादीन् अद्वैतदर्शनपरान् कृत्वा -मर्त्यलोकेऽस्मिन् शुद्धाद्वैतवृत्त्याश्रितशैवादिपञ्चमत-स्थापनप्रदोऽसि, मम्यतस्यातिविविक्तावकाशं चिन्तय, सर्व-मतगुरुर्गतिस्त्वमिति दण्डवत् प्रणम्य कृताञ्जलिपुटं वटुक-नाथमालोक्य परमगुरुर्भगवानिदमाह, भो शिष्य ! देव-सिद्धानां तेषां शैववैष्णवसौरशाक्तगाणपत्यानां पूर्वपक्षवृत्त्या भवन्मतं रचय, तदभावे तेषां सिद्धान्तता न घटते, इति उपदिष्टः, स तु शिष्यो वटुकनाथः तथा करोमि, इति पुनरपि गुरुपादारविन्दयुगलं नत्वा काञ्चीनगरात्प्रागादि-दिक्पार्श्वमवलम्ब्य सेतुहिमाचलमध्यभूमिषु तत्र तत्र काञ्चि-द्ब्राह्मणादीन् भैरवमतप्रवर्त्तकान् कृत्वा पुनः शीघ्रमागत्य परमगुरुं नत्वा स्वामिन् ! भवत्पूजया रहस्यादिधर्मा-श्रितं कापालिकमतं मया केषुचिद्भक्तेषु प्रतिदेशे विजृ-म्भितमिति विज्ञाप्य मुख्यशिष्योऽहञ्च, इति समीपे तदास-द्वैव समवर्त्तत ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ कापालिकमतस्थापनं नाम

द्विसप्ततिप्रकरणम् ॥

त्रिसप्ततिप्रकरणम् ।

—:~:~:~:—

तदानीं हि सर्वे शिष्या गुरुस्तुतिमेवमाचरन्, तावत्
पञ्चपाद एवमब्रवीत्,

‘अद्वैतार्णवपूर्वदिग्भवविभु’ विद्याप्रदं प्राणिनां,
स्त्रियद्वागम्यताशनं कृतधियां सन्देहशङ्कापहम् ।
विद्वद्दैरिजनोक्तिपङ्क्तिमखिलाकल्पोक्तिसङ्क्षोभमे-
र्माधुर्यामृतपानतृप्तमनिशं नौमि प्रसिद्धं गुरुम् ॥’
‘यत्पादपङ्कजध्यानालक्षणाया मतेश्वराः ।

बभूवुस्तादृशं बन्दे शङ्करं परमतेश्वरम् ॥’

शङ्कराचार्यकल्पतरुः शुद्धाद्वैतमूलः । परमतशाखो ज्ञान-
फलः सन्ततं लोके विराजति । ततः परमतकालानला-
दयो यतयः इदमूचुः,

‘यः कर्त्ता ब्रह्मविद्याया ब्रह्मवाद इति श्रुतेः ।

आसीद्गुरुः स एवाद्य अस्माकं द्वैतवादिनाम् ॥

तत्कटाक्षेणैव वयमुमेशादिमतानि हि ।

विरच्य लोकरक्षार्थमभवाम कृतास्पदाः ।

मदर्थमाभातिगुरुः परात्मा, स एव चाहं दिदिते तु तत्त्वे ।

अज्ञानतत्त्वं गुरुरल्पबुद्धिः, शिष्योऽहमेतत् खलु भेदजातम् ॥

अजा परेशस्य जगद्भिमोहिनी, विवेकिनामप्यपहर्त्ति संविदम् ।

तथा ह्यभेदो नहि भाति सिद्धबुद्धिप्रतीपोऽसुभृतां भिदेक्षया ॥

अपारमार्थिको भेदोऽप्यधौघयस्तचेतसाम् ।

कल्पितानि मतान्यद्य तत्तारणकपावशात् ॥

तदभावेऽन्वमार्गेण चरन्त्यत्र विसंविदः ।

गुरो ! भवत्कटाक्षेण मार्गंगा स्युः पुनः पुनः ॥

सर्वज्ञयुष्मद्गुणसङ्गमद्यशेषोऽपि नो वर्णयितुं समर्थः ।

किं युष्मदङ्घ्र्यजनिषेवणाप्तज्ञानास्तथा त्वत्कृपयात्तवेष्टाः ॥

गुरो ! गरीयसी कौर्त्तिस्तव लोके भवेत्सदा ।

दक्षताचार्यगुरुरित्यस्माभिः शिरसा हृता ॥

श्रीशङ्कराचार्यगुरुं परात्परं, भजामहे सन्ततमिष्टसिद्धिदम् ।

इतीरयन्तः प्रणिपत्य सादरं, तदात्मगाः स्युर्विगतद्विधाभयाः ॥

तदन्ये भानुमरीत्यादयः शिष्याः परमगुरुमाचार्यस्वामिनं
नत्वेदमूचुः,

‘जीवेशयोर्भिदा मिथ्या ह्यद्वैतं सत्यमुत्तमम् ।

तद्दर्शनं गुरुलोकगुरुस्त्वन्ये तु गर्हिताः ॥

अतो लोकगुरुं त्वान्तु शुद्धाद्वैतं परात्परम् ।

नमामि सच्चिदानन्दं नित्यमव्ययमीश्वरम् ॥

अस्माकं यद्विदाज्ञानमज्ञानेन प्रवर्धितम् ।

तन्नाशनं कुरु गुरो ! मोक्षदो भव सन्ततम् ॥

इत्युक्त्वा परमगुरुचरणारविन्दयुगलं नत्वा टक्कातालवीणा-
दिकराः कालातिक्रमविनोदमेवं चक्रुः, सद्गुरोः शङ्करा-
चार्यस्वामिनः कटाक्षलेशेनैव वयं कृतार्था नित्यमुक्ता अभ-
वाम इति निश्चिक्वुः ।

तं वन्दे गुरुमव्यक्तं जगत्कारणमद्वयमिति !

नित्यं नित्यं ज्ञानमनन्तं शान्तमजं ध्रुवमक्षररूपम् ।

तद्विज्ञानादिह सुज्ञानं प्राप्तमभूदचिरादस्माभिः ॥

ये मूढा जीवे परमेदं जल्पन्तीह भवाब्धौ मग्नाः ।
 नानायोनिषु मग्नाः पुनरपि मातुस्तनरसपानोन्मत्ताः ॥
 वाल्यं पुनरपि कौमारं ते यौवनमुद्यत् स्थविरत्वञ्च ।
 पुनरपि सृत्वोर्वशतां यान्ति ब्रह्मज्ञानबहिर्मुखमूढाः ॥
 दुःखप्राप्तिविधिस्था नित्यं भेदधियोऽङ्गीकृतसंसाराः ।
 शुद्धादयविज्ञानमरुच्यन्तेषां घृतमिव रोगयुतानाम् ॥
 ये किल नङ्गखिलपापमामस्तेषामिति मतिरनिशं भाति
 परमथ्ययमद्वैतं ब्रह्मैवाहं न तु किञ्चिज्ज्ञो जीवः ॥
 नहि मे देहेन्द्रियसंयोगो मिथ्याभूतजनिप्रमुखः किम् ।
 इह परलोकद्वयमपि नहि मे सत्त्वं पूर्णं सम्प्राप्तञ्च ॥
 स्थूलकलेवरमेतत् पञ्चीकृतभूतोत्थं लिङ्गान्तःस्थम् ।
 कृत्वा कारणदेहे तदपि च, प्राणमतीत्य स विन्दुस्थाने ॥
 अङ्गुष्ठे परमात्मनि लीनं प्रविधायान्तः परिपूर्णमजम् ।
 भूताश्रयमानन्दाकारः शुद्धाद्वैतफलानुभवाच्च ॥
 एवं वर्त्तितुरिह परभीतिर्नहि मे परमगुरोरुपदेशात् ॥
 संसारस्यौषधं नित्यं यो न वेत्ति विमूढधीः ।
 सगुणं निर्गुणं वापि कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥
 अथवा सर्वदेहेषु समवस्थितमौखरम् ।
 न जानाति विमूढात्मा कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् मूको वा बधिरोऽपि वा ।
 नापक्रामति संसारादात्महन्ता भवेत् स तु ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्बुद्धिः संसारे हि भ्रमेत्तु यः ।
 तत्रापि न विरक्तः स त्वधःपतनमृच्छति ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् भवेदज्ञानमोहितः ।

आत्मानं नहि जानाति आत्महन्ता भवेन्नरः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् न पिवेद्ब्रह्मसद्रमम् ।
 तृणाशान्तिस्तस्य नास्ति बहुमादस्तनाद्रसैः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् न ध्यायेत्परमेश्वरम् ।
 तस्य जन्म वृथा पञ्चाञ्चाण्डालो भवति ध्रुवम् ॥
 कर्मज्ञानद्वयं लोके प्रमाणं वर्तते खलु ।
 कर्मणोऽप्यधिकं ज्ञानं तद्व्यात्यतितश्रुतः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् सदगुरोरुपदेशतः ।
 न जाताति परं ब्रह्म तं विना पतितसु कः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् मूलाधारादिचक्रगम् ।
 ब्रह्ममार्गं न जानाति तं विना पतितसु कः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् पूर्णमण्डललक्षणम् ।
 न जानाति परं ब्रह्म तं विना परितसु कः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् शुद्धाद्वैताश्रितो न चेत् ।
 स याति मादकोटीनां गर्भशय्यां विनष्टधीः ॥
 ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् शङ्कराचार्यमुत्तमम् ।
 अद्वैतगुरुमीशानं न ध्यायेत् स तु पातकी ॥
 अद्वैतेन विना मोक्षो न जीवस्येति निश्चयः ।
 तस्मादद्वैतमीशानं गुरुं कम्पामहे वयम् ॥
 इत्यादि बहुधा गुरुं सुत्वा प्राप्ततादात्म्यभावास्तूष्णीमासुः ।
 इत्यानन्दगिरिकृतौ श्रीगुरुसुतिर्नाम त्रिसप्ततिप्रकरणम् ॥

चतुःसप्ततिप्रकरणम् ।

—::—

ततः परं सर्वज्ञः सकलगुरुराचार्यः स्वशिष्यान् परमत-
कालानलादीन् यतीन् तदन्यांश्च तत्र तत्र विषयेषु प्रेष-
यित्वा स्वयं स्वेच्छया स्वलोकं गन्तुमिच्छुः काञ्चीनगरे
मुक्तिस्थले कदाचिदुपविश्य स्थूलशरीरं सूक्ष्मेऽन्तर्धाय सद्रूपो
भूत्वा सूक्ष्मं कारणे विलीनं कृत्वा चिन्मात्रो भूत्वा अङ्गुष्ठ-
पुरुषस्तदुपरि पूर्णमखण्डमण्डलाकारमानन्दमीश्वरसन्निधौ
प्राप्य सर्वजगद्व्यापकं चैतन्यमभवत् । सर्वव्यापकचैतन्य-
रूपेणाद्यापि तिष्ठति । तत्रत्या ब्राह्मणाः सर्वे शिष्याः
प्रशिष्याश्च उपनिषद्गीताब्रह्मसूत्राणि सम्यक् पठन्तः अत्यन्त-
शुचिस्थले गर्ते कृत्वा तत्र गन्धाद्यतवित्त्वपत्रतुलसीप्र-
सूनादिभिः सम्पूज्य तच्छरीरं समाधिं चक्रुः । ततः
प्रत्यहं क्षीरतर्पणक्षीरान्ननिवेदनादिभिः सर्वोपचारैर्विधि-
वदभ्यर्च्य ततो महापूजादिने बहुयतीनां ब्रह्मविदां
ब्राह्मणानां कर्मज्ञाननिष्ठानाम् उत्तमानाञ्च श्रीमदद्वैत-
विद्याप्रकाशकश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करगु-
रुस्वामिनमुद्दिश्य परब्रह्मणो धिया स्वाहन्नमूलशाकसूपभ-
क्ष्यष्टतद्दध्यादिसमस्तव्यञ्जनयुक्तं मन्त्रं वस्त्राभरणैः शाकमी-
श्वरपूजामेव चक्रुः । पूजां सर्वत्रैव चक्रुः ।

एवं हि शङ्कराचार्यगुरुमुक्तिप्रदः सताम् ।

आकल्पमेतत्परमार्थबोधं

श्रीशङ्करार्यगुरोः कथार्यम् ।

सच्चिष्यमुक्तिप्रदमस्तु लोके

संसेवितश्चार्थजनैरभेदम् ॥

सर्वव्यापकचैतन्यरूपेणाद्यापि तिष्ठति ।

अनन्तानन्दगिरिणा गुरोर्विजयमुत्तमम् ॥

रचितं ये तु गृह्णन्ति ते मुक्ताः स्युर्न संशयः ।

अद्वैतार्थप्रदं लोकैरद्वैतार्थानुचिन्तकैः ॥

गुरुकीर्त्तिप्रदं शास्त्रमुपास्यं भवति ध्रुवम् ।

इह तु सकललोकैः सेव्यमानोगुरु र्मे

विदितसकलवेदः शङ्कराचार्यनामा ।

मतविदखिलकर्माख्यन्तरायाणि हत्वा

दिशतु परमतत्त्वोद्धारमोक्षं स एव ॥

चतुःसप्ततितमैः ७४ प्रकरणैः परिशीभितं

गुरुद्विजयं नाम शास्त्रं जयतु भूतले ॥

इत्यानन्दगिरिकृतौ सच्चिदानन्दैक्यं नाम चतुः-

सप्ततिप्रकरणम् ॥

॥ * ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ * ॥

প্রিন্টের শ্রীসদানন্দ মিশ্র সারস্বথানিধি যন্ত্রে মুদ্রিত
৫১ নম্বর ক্রসট্রিট ।

५२ गायत्री व्याख्या	॥	७४ कुवलयानन्द अलङ्कारचन्द्रिका	२
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)		काव्य टीका सहित	२
सांख्य प्रवचन भाष्य	२	७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	
५४ भोजप्रबन्ध	॥०	(श्रीहर्षविरचित)	॥
५५ नलोदय सटीक	॥॥	७६ सारस्वत व्याकरण सटीक	
५६ ईश केन कठ प्रश्न सुण्ड		पूर्वाङ्गम्	११
साण्डूक्य (सटीक भाष्य)	५	७७ वासवदत्ता सटीक	२
५७ छान्दोग्य (उपनिषद्) सभाष्य		७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण-	
सटीक	५	विलास काव्य सटीक	॥
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर		७९ महिष शतकम्, पदारविन्द	
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२	शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्द-	
५९ दृढदारण्यक (उपनिषद्)		स्मितशतकम्, कटाक्षशतकम्	१
सटीक सभाष्य	१०	८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्ट कृत	
६० सुश्रुत वैद्यक	४	टीका सहित	५
६१ शाङ्गधर (वैद्यक)	१	८१ नैषधचरितम् (मल्लिनाथ कृत	
६२ वेतालपञ्चविंशति	॥०	टीका सहित)	१०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक)	४	८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	॥
६४ आत्मतत्त्वविवेक (वैद्याधिकार)	२	८३ वीरमिलोदय (स्तुतिशास्त्र)	१०
६५ सत्तिकोपनिषत्	॥	८४ भावप्रकाश (वैद्यक)	१०
६६ उषमान् चिन्तामणि	१०	८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	२
६७ नागानन्द नाटक	१	८६ अनर्घराघवनाटक (सुरारिजित)	२
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् (मध्वस्वामि		८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य	१
कृत भाष्य सहितम्)	२	८८ षड्विंशब्राह्मणसभाष्य	१
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	२	८९ भीमांसा परिभाषा	॥०
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्		९० अर्थसंग्रह (लौगाजीभीमांसा)	॥०
(भाष्य सहितम्)	२	९१ रघुवंश सटीक	१॥०
७१ सामवेदस्य चारण्यसंहिता		९२ मेघदूत सटीक	॥०
सायणाचार्य कृत भाष्यसंहिता	१	९३ ईश्वरनिर्ूपणम्	१
७२ विज्जालभञ्जकानाटिका सटीक	१	९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि	
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र)	२	(गङ्गेशोपाध्याय कृत)	१

६५ न्यायदर्शन सभाष्य सङ्गति २॥

६६ सटीक बाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य प्रथमाध्याय

सप्तमष्टि सर्गपर्यन्तम् २

६७ सटीक बाल्मीकिरामायण

बालकाण्डस्य अष्टमष्टि सर्गाध्याय

सप्तमष्टि सर्ग पर्यन्तम् १

६८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) १

६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः १

१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः १

१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १॥

१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत २

१०३ अमरकोष १०

१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत

शारीरकभाष्य तथा गोविन्दा-

नन्द कृत टीका संहिता १०

१०५ वेदान्तपरिभाषा १

१०६ वेदान्तसार सटीक १

१०७ सटीक निदान (वैद्यक) ४

१०८ कामन्दकी नीतिसार सटीक १

११९ (दण्डिकवि कृत) मल्लिका-

भारतप्रकरण सटीक २

११० अलि विष्णु, हारीत, याज्ञ-

बल्क्य उपना अङ्गिरा यम व्याप-

कम्ब, संवर्त कात्यायन वृहस्पति

पराशर व्यास शङ्ख लिखित दत्त-

गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत

संहिता (धर्मशास्त्र) १५

१११ मत्स्यपुराण ६

११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०

११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-

रत्नाकर (वैद्यक) ६

११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द-

गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत ५

११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १

११६ बाल्मीकीमाधव सटीक १॥

११७ सटीक भट्टिकाव्य ४

११८ सटीक काव्यप्रकाश ४

११९ सभाष्यशाण्डिल्यकृत १॥

१२० लघुकौसुदीव्याकरणम् ४०

१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटक) १

१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥

१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत

चम्पूरामायणम्) १

१२४ भारत चम्पू सटीक ४

१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५

१२६ गोलाध्यायः १

१२७ गणिताध्यायः १

१२८ पञ्चदशी (सटीक) २

१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १

१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित १

१३१ शब्दरूपदर्श १०

१३२ वृहत्संहिता

वा वाराहीसंहिता ४॥

१३३ नर्कान्त (जगदीशकृत) १०

१३४ हातिंशत्पुत्तलिका १

१३५ उत्तरामचरित सटीक १॥

१३६ शङ्करविजय १॥

१३७ मृच्छकटिक सटीक २

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे-वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् लिख्यमि ।